

«Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті»
КеАҚ

ӘОЖ 343.152(574) (043)

Қолжазба құқығында

АБЗАЛБЕКОВА МАРАЛ ТЛЕУТАБЫЛОВА

Қылмыстық процестегі сот шешімдерінің негізділігі және уәжділігі

6D030100 – Құқықтану

Философия докторы (PhD) дәрежесін
алу үшін жазылған диссертация

Ғылыми кеңесшілер:
философия доктор (PhD), профессор

К.С.Мусин:
философия доктор (PhD),
қауымдастырылған профессор
Б.Ж Айтимов.

Шетелдік ғылыми кеңесші:
Заң ғылымдарының докторы, профессор
А.В.Кудрявцева (Челябинск қ., Ресей Федерациясы).

Қазақстан Республикасы
Қарағанды, 2026

МАЗМҰНЫ	
БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	3
КІРІСПЕ	4
1 ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ШЕШІМДЕРДІҢ НЕГІЗДІЛІГІ МЕН УӘЖДІЛІГІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ, ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ДОКТРИНАЛДЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
1.1 Қазақстан Республикасының заңнамалық қайнар көздерінде сот шешімдерінің негізділігі және уәжділігі талаптарының қалыптасу және даму эволюциясы	20
1.2 Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенция және Еуропалық адам құқықтары жөніндегі сот практикасы аясында соттың тараптардың маңызды уәждеріне жауап беру міндеті: БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің №32 Жалпы түсіндірмесіндегі құқықтық ұстанымдар.....	37
1.3 Сот шешімдерін уәждеудің тарихи-құқықтық және салыстырмалы- құқықтық талдауы.....	49
2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ СОТ ШЕШІМДЕРІНІҢ НЕГІЗДІЛІГІ МЕН УӘЖДІЛІГІ: ДӘЛЕЛДМЕЛЕРДІ БАҒАЛАУ СТАНДАРТТАРЫ ЖӘНЕ ҚАРСЫ УӘЖДЕРГЕ ЖАУАП БЕРУ МІНДЕТІ	
2.1 Сот шешімдерінің негізділігі: ұғымы, стандарттары және эмпирикалық өлшеу әдістері.....	62
2.2 Сот шешімдерінің уәжділік индикаторларын эмпирикалық бағалау: жалпы нәтижелер және аймақтық, санаттық айырмашылықтар.....	77
2.3 Апелляциялық және кассациялық сатылардағы сот қателерінің картасы: сот актілерінің күшін жою немесе өзгерту негіздері.....	89
2.4 Қылмыстық істер типологиясы бойынша кешенді талдау: 2019–2024 жж. эмпирикалық зерттеу әдіснамасы мен дереккөздері.....	102
3 СОТ ШЕШІМДЕРІНІҢ НЕГІЗДІЛІГІ МЕН УӘЖДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ РЕФОРМАЛАУ БАҒЫТТАРЫ МЕН МОДЕЛЬДЕРІ	
3.1 Қылмыстық процестік кодекске өзгерістер мен толықтырулар жөніндегі ұсыныстар: уәжділік стандартын нақтылау және алқабилер қатысқан істерде жазбаша уәждеуді құқықтық регламенттеу.....	114
3.2 Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын жетілдіру: индикаторлық матрица және тексеру парақтарын (чек-парақтар) енгізу.....	125
3.3 Сотқа дейінгі іс жүргізу сатысындағы процессуалдық шешімдер және олардың сот актілерінің уәжділігіне ықпалы.....	134
3.4 Тергеушілер, анықтаушылар, судьялар, прокурорлар және қорғаушылар үшін оқу-әдістемелік стандарттарды әзірлеу және сот актілерінің сапасын бағалау метрикасын қалыптастыру	144
ҚОРЫТЫНДЫ.....	153
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	161
ҚОСЫМШАЛАР.....	174

КІРІСПЕ

Диссертациялық зерттеудің жалпы сипаттамасы

Осы диссертациялық зерттеу Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігін кешенді талдауға арналған. Сотталушының кінәлі не кінәсіз екендігі, оған қандай жаза тағайындалатыны, процестегі тараптардың талап-өтініштерінің қанағаттандырылу, не қанағаттандырылмауы сияқты мәселелердің бәрі сот шешімі арқылы түпкілікті анықталады. Сондықтан қылмыстық іс жүргізуде қабылданатын үкім, қаулы сияқты шешімдер заңды, негізді және әділ болуы - заңдылық талабы ғана емес, сот төрелігінің әділдігін қамтамасыз етудің кепілі.

Диссертация Қазақстан Республикасында докторлық зерттеулерге қойылатын талаптар: дербестік, ішкі бірлік, ғылыми жаңалық, шынайылық, практикалық құндылық және академиялық адалдық қағидаттарын сақтау ескеріле отырып орындалды[1]. Зерттеудің бастапқы идеясы сот шешімінің негізділігі мен уәжділігін сот актісінде дәлелдемелерге және заң нормаларына жасалған сілтемелердің сырттай болуы деңгейіне дейін түсіруге болмайтынында жатыр. Кінәлілік, бостандық, ақтау, жаза және мемлекеттік мәжбүрлеудің шектері туралы мәселе шешілетін қылмыстық процесс үшін анағұрлым қатаң тәсіл қажет: сот шешімі дәлелдеме, анықталған факт, құқықтық саралау, тараптар дәлелдерін шешу және соттың түпкілікті қорытындысы арасындағы байланысты көрсетуге тиіс. Жұмыс зерттеудің өзара байланысты үш деңгейіне құрылады.

Бірінші деңгей - конституциялық, халықаралық және доктриналық: мұнда сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігіне қойылатын талаптардың шығу тегі мен дамуы, олардың әділ сот талқылауына құқықпен және соттың тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап беру міндетімен байланысы талданады.

Екінші деңгей — эмпирикалық-процестік: онда 2019–2024 жылдардағы Қазақстан Республикасының сот практикасын, оның ішінде дәлелдеу стандарттарын, уәждемелік индикаторларды, өңірлік және санаттық айырмашылықтарды, сондай-ақ апелляциялық және кассациялық сатыларда сот актілерінің күшін жою және өзгерту негіздерін зерттеу көзделеді.

Үшінші деңгей — реформаторлық: ол қылмыстық-процестік нормаларды нақтылау, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын жетілдіру, индикаторлық матрицаларды, чек-парақтарды және судьялар, прокурорлар, тергеушілер, анықтаушылар мен қорғаушылар үшін оқу-әдістемелік стандарттарды енгізу жөніндегі ұсыныстарды әзірлеуге бағытталған. Қорыта айтқанда, «Қылмыстық процестегі сот шешімдерінің негізділігі және уәжділігі» тақырыбындағы бұл зерттеу қылмыстық процес ғылымы

саласындағы күрделі де көкейкесті мәселелердің бірі болып табылады. Диссертациялық жұмыста аталған мәселенің теориялық негіздері талданып, қолданыстағы заңнама мен сот тәжірибесіне талдау жасалады, сондай-ақ шешімдердің негізділігі мен уәжділігін жетілдіруге бағытталған практикалық ұсыныстар беріледі. Зерттеу нәтижелері қылмыстық іс жүргізу саласындағы сот төрелігін іске асырудың тиімділігін арттыруға және азаматтардың құқықтарын қорғауды күшейтуге өз үлесін қосады деп күтілуде.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының өзектілігі.

Тақырыптың өзектілігі бірнеше мән-жаймен айқындалады, олардың әрқайсысы дербес маңызға ие, бірақ жиынтығында олар біртұтас ғылыми және практикалық проблеманы қалыптастырады. Біріншіден, Қазақстан Республикасының конституциялық құқықтық жүйесінде адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау мемлекет қызметінің негізгі басым бағыты ретінде айқындалған. Осыған байланысты заңнамада әрбір адамның сот қорғауына жүгіну мүмкіндігі, сот билігінің тәуелсіздігі, сот қаулыларының орындалуға міндеттілігі, тұлғаның кінәсі заңды күшіне енген сот үкімімен дәлелденгенге дейін оны кінәсіз деп тану қағидаты, заң талаптарын бұза отырып жиналған дәлелдемелерді қолдануға тыйым салу және іс бойынша туындайтын шешілмеген күмәндарды айыпталушының мүддесіне сай қарастыру тәрізді маңызды құқықтық кепілдіктер бекітілген [2], [3]. Аталған қағидаттар қылмыстық сот ісін жүргізудің заң шеңберінде жүзеге асырылуымен қатар, оның әділеттілік талаптарына толық сәйкес келуін және қабылданған шешімдердің қисынды әрі негізді болуын қамтамасыз етуге бағытталған. Сондықтан қылмыстық іс бойынша шығарылған сот шешімі тек оның қорытындысымен ғана емес, сол қорытындыға негіз болған құқықтық рәсімдердің дұрыстығы мен заңдылығы тұрғысынан да бағалануға тиіс. Екіншіден, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі үкімнің заңдылығы мен негізділігі талабын тікелей бекітеді. ҚР ҚПК-нің 388-бабына сәйкес, үкім заңды және негізді болуға тиіс, ал ол сотқа ұсынылған дәлелдемелерді жан-жақты және объективті зерттеу негізінде шығарылған кезде негізді деп танылады [4]. Алайда бұл формула өздігінен уәжділік мәселесін шешпейді. Заң үкім зерттелген дәлелдемелерге негізделуге тиіс екенін көрсетеді, бірақ құқық қолдану жазықтығында анағұрлым анық проблема қалады: сот дәлелдемелердің шын мәнінде зерттелгенін, бағаланғанын, салыстырылғанын, ал тараптардың дәлелдері еленбей қалмағанын қалай көрсетуге міндетті. Үшіншіден, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары сот үкімінің мазмұнына және дәлелдемелерді бағалауға қойылатын талаптарды дамыта отырып, дәлелдемелерді талдау, тараптардың дәлелдерін бағалау, қайшылықтарды тексеру және соттық аргументацияны іс материалдарын жай ғана тізбелеумен алмастыруға жол берілмейтінін көрсетеді [5], [6]. Дәл осы жерде маңызды коллизия байқалады: сот практикасы шешімді уәждеу қажеттілігі туралы жалпы түсіндірмелерге ғана емес, сонымен бірге қандай уәждер жеткілікті болып табылатыны,

тараптардың қандай дәлелдері міндетті жауапты талап ететіні, уәждеменің қандай кемшіліктері сот актісінің күшін жоюға немесе өзгертуге әкелуі тиіс екені, ал қандайлары елеусіз деп танылуы мүмкін екені жөніндегі неғұрлым нақты өлшемшарттарға мұқтаж.

Төртіншіден, халықаралық-құқықтық контекст зерттеліп отырған проблеманың маңызын күшейтеді. Қазақстан Республикасы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялады [7]. БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің № 32 жалпы түсіндірмесінде әділ сот талқылауына құқық сот төрелігіне нақты қол жеткізу, қорғану кепілдіктерін сақтау, кінәсіздік презумпциясы, сондай-ақ айыптау үкімін тиімді қайта қарау мүмкіндігі арқылы ашылады. Комитет қайта қараудың тиімділігін сотталған адамның тиісті түрде уәжделген жазбаша сот шешіміне қол жеткізуімен тікелей байланыстырады [8]. Демек, сот актісінің уәжділігі — ішкі заң техникасының мәселесі ғана емес, шағымдану құқығының шынайылығының шарты.

Бесіншіден, Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот практикасының салыстырмалы-құқықтық маңызы бар. Қазақстан Еуропа Кеңесінің мүшесі болып табылмайды, сондықтан Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенция және ЕАҚС практикасы Қазақстан үшін Конвенцияға қатысушы мемлекеттердегідей мағынада тікелей міндеттемелердің көзі ретінде әрекет етпейді [9], [10]. Алайда бұл практика жоғары салыстырмалы-құқықтық құндылыққа ие, өйткені онда соттың тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап беру міндеті егжей-тегжейлі әзірленген. *Ruiz Torija v. Spain* және *Hiro Balani v. Spain* істерінде көрініс тапқан Еуропалық адам құқықтары сотының тәжірибесі Конвенцияның 6-бабы сотқа қабылданатын шешімдерді негіздеу міндетін жүктейтінін айқындайтын құқықтық ұстанымды бекітті. Сонымен бірге бұл талап сот процесіне қатысушылар ұсынған әрбір дәлелге жан-жақты әрі егжей-тегжейлі жауап беруді білдірмейді. Ал *Taхquet v. Belgium* ісі бойынша қабылданған шешімде Сот алқабилердің қатысуымен шығарылған айыптау үкімінің оның қандай негіздерге сүйеніп қабылданғанын тараптар мен қоғам үшін айқын әрі түсінікті етіп көрсету қажеттігіне ерекше назар аударды [11]. Қазақстанның қылмыстық сот ісін жүргізу жүйесі үшін аталған еуропалық тәжірибенің маңызы оны сол қалпында қабылдауда емес, оның қағидалары мен тәсілдерін ұлттық құқықтық стандарттарды қалыптастыруда бағдар ретінде пайдалануда көрініс табады: сот тараптардың барлық риторикалық немесе екінші дәрежелі ескертулеріне емес, кінәлілік, саралау, жаза, дәлелдемелердің жол берілушілігі немесе құқықтарды шектеудің заңдылығы туралы қорытындыға ықпал ете алатын дәлелдерге жауап беруге міндетті. Алтыншыдан, тақырыптың өзектілігі Қазақстандағы кассациялық модельдің өзгеруімен күшейеді. 2025 жылғы 1 шілдеден бастап мамандандырылған кассациялық соттар, соның ішінде қылмыстық істер жөніндегі кассациялық сот жұмысын бастады; мұндай реформа сот уәждемесінің сапасының мәнін объективті түрде арттырады, өйткені заңды күшіне енген сот актілерін

тексеру шешімнің негізіне қандай фактілік және құқықтық негіздер алынғанын айқын түсінуді талап етеді [12]. Егер сот актісінің уәждеу бөлігі толық емес, декларативті немесе шаблон бойынша құрылған болса, жоғары тұрған саты жай мәтін қатесімен емес, шешімнің құқықтылығын толыққанды тексеру мүмкін еместігімен бетпе-бет келеді. Осылайша, диссертациялық зерттеудің өзектілігі бір жағынан уәждеумен сот төрелігінің жоғары конституциялық және халықаралық-құқықтық маңызы, екінші жағынан Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігінің операциялық өлшемшарттарының жеткіліксіз әзірленуі арасындағы қайшылықпен айқындалады. Дәл осы қайшылық осы жұмыстың ғылыми өзегін құрайды. Диссертациялық зерттеу тақырыбының объектісі мен пәні. Диссертациялық зерттеудің **объектісі** қылмыстық сот өндірісінде сот шешімдерін қабылдау барысында қалыптасатын қылмыстық-процестік қызмет және осы процестік қызметті жүзеге асыру кезінде пайда болатын құқықтық қатынастар жиынтығы. Басқаша айтқанда, диссертациялық зерттеу нысаны ретінде қылмыстық іс жүргізудің түрлі сатыларында (сотқа дейінгі дайындық рәсімдерінен бастап бірінші сатыдағы талқылау, апелляция және кассацияға дейін) соттың шешім шығару процесімен байланысты қоғамдық қатынастар алынды.

Зерттеу **пәні** – қылмыстық сот өндірісінде шешімдердің негізділігі мен уәжділігіне қатысты қолданылатын құқықтық нормалар, теориялық тұжырымдар мен практикалық механизмдер жиынтығы.

- қылмыстық сот өндірісіндегі шешімдерінің түрлерін, мазмұнын және оларды қабылдау тәртібін реттейтін Қазақстан Республикасының конституциялық және қылмыстық-процестік құқық нормалары (ҚР Конституциясы, Қылмыстық процестік кодексі және оған сәйкес қабылданған басқа да нормативтік құқықтық актілер);

- қылмыстық процесс шешімдеріне қойылатын талаптар (заңдылық, негізділік, уәжділік, әділдік талаптары) жөнінде түсінік беретін ҚР Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары мен түсіндірмелері (мысалы, жоғарыда аталған «Сот үкімі туралы» №19 қаулы және өзге де сот практикасын бағыттаушы қаулылар) [3, с.14];

- қылмыстық істер бойынша қабылданатын шешімдерін дайындау мен негіздеудің доктриналық негіздері – отандық және шетелдік ғалым-құқықтанушылардың еңбектері, ғылыми зерттеулері мен пікірлері;

- қылмыстық процесс шешімдерінің негізділігі мен уәжділігін қамтамасыз етуге арналған тәжірибелік құралдар (судьялардың ішкі сенімі, дәлелдемелерді бағалау қағидаттары, үкімнің құрылымы мен стилі жөніндегі ұсыныстар);

- халықаралық-құқықтық стандарттар мен шетел мемлекеттерінің озық тәжірибелері.

Диссертациялық зерттеудің **мақсаты**-Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігінің

ғылыми негізделген тұжырымдамасын әзірлеу, сондай-ақ қылмыстық сот ісін жүргізудегі соттық аргументацияның сапасын бағалауға және арттыруға мүмкіндік беретін өлшемшарттарды, индикаторларды және практикалық модельдерді қалыптастыру болып табылады. Аталған мақсатқа жету үшін диссертацияда мынадай зерттеу **міндеттерін** шешу көзделеді. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін келесідей ғылыми **міндеттер** қойылды:

- қылмыстық сот шешімдерінің теориялық негіздерін зерделеу. Сот актісінің ұғымы, мәні және түрлері жөніндегі классикалық және қазіргі теорияларды талдап, қылмыстық-процессуалдық шешімнің жалпы құқықтық табиғатын анықтау. Сот төрелігінің актілері ретінде үкім, қаулылардың ерекшеліктерін сипаттау, олардың басқа құқықтық актілерден айырмашылығын көрсету:

- «негізділік» пен «уәжділік» түсініктерінің мазмұнын ашу. Қылмыстық іс бойынша шешімдердің негізділігі мен уәжділігі категорияларының анықтамасын нақтылау, олардың өзара байланысы мен айырмашылықтарын талдау. Негізділік пен уәжділіктің өлшемдерін (критерийлерін) және деңгейлерін айқындау, шешімнің негізді болу-болмауын бағалау көрсеткіштерін ұсыну:

- қылмыстық-процестік заңнамаға талдау жасау. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексінде және басқа да нормативтік актілерде сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігіне қойылатын талаптардың қалай бекітілгенін зерттеу. Үкімнің құрылымы мен мазмұнына қатысты заң нормаларын (үкімнің сипаттау-дәлелдеу бөлігінің міндетті мазмұны, соттың қорытындыларының дәлелдемелерге сүйенуі т.б.) талдап, оларға түсіндірме беру:

- сот практикасын зерттеу. Қазақстан соттары шығарған үкімдер мен қаулылардың негізділік және уәжділік тұрғысынан сапасын эмпирикалық материал негізінде талдау. Апелляциялық және кассациялық инстанцияларда қаралған істердің деректерін сараптау арқылы бірінші саты соттарының шешімдерінде жиі кездесетін негізсіздік немесе уәжсіздік себептерін анықтау. Нақты қылмыстық істер материалдары бойынша иллюстрациялар келтіре отырып, типтік қателерге сипаттама беру:

- шетелдік тәжірибе мен халықаралық стандарттарды талдау. Сот шешімдерінің дәлелділігі мәселесін шет мемлекеттердің (мысалы, дамыған елдердің) қылмыстық процессуалдық заңнамасында қалай шешілетінін қарастыру. Еуропалық адам құқықтары сотының прецеденттік тәжірибесіндегі талаптарды зерделеп, одан алынатын сабақтар мен қағидаларды пайымдау. Озық шетелдік тәжірибемен ұлттық жағдайды салыстыра отырып, пайдалы элементтерін ұсыну:

- мәселелер мен олқылықтарды айқындау. Алдыңғы талдаулар негізінде Қазақстанның қолданыстағы заңнамасы мен сот тәжірибесінде шешімдердің негізділігі мен уәжділігіне қатысты орын алып отырған түйткілді мәселелерді жүйелеу. Нормативтік-құқықтық реттеудегі олқылықтар, түсінбестік

тудыратын тұстар немесе практикадағы қайшылықтар болса, соларды анықтау:

- ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу. Зерттеу нәтижелері бойынша алынған теориялық тұжырымдар мен шет ел тәжірибесін ескере отырып, қылмыстық іс жүргізу заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар енгізу жөнінде ұсыныстар жасау. Атап айтқанда, сот актілерінің негізділігі мен уәжділігі талаптарын күшейтуге бағытталған ҚПК баптарын нақтылау туралы, соттардың үкімді дәлелдеуі бойынша Жоғарғы Сот қаулыларын жетілдіру туралы, судьялардың шешімдерді уәжді жазуына қатысты әдістемелік нұсқаулар әзірлеу туралы және т.б. ұсыныстар беру.

Диссертациялық тақырыптың зерттелу дәрежесі. Сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігі проблемасының терең теориялық негізі бар, алайда Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіне қатысты ол біртұтас доктриналық-эмпирикалық модель түрінде аяқталған әзірлемеге ие болған жоқ. Шетелдік құқық теориясында сот шешімдерін уәждеу мәселесі құқықтық аргументация, сот пайымдауының рационалдылығы, сот төрелігінің демократиялық легитимациясы және дәлелдемелік стандарттар санаттары арқылы зерттелді. Мәселен, М. Коэн соттардың шешімдерді уәждеу міндетін салыстырмалы-құқықтық перспективада қарастырып, уәждеу сотты бақылаумен ғана емес, сот билігіне жария сеніммен де байланысты екенін көрсетеді [13]. Р. Алекси құқықтық аргументация теориясында құқықтық негіздеудің рационалды құрылымын және заңдық қорытындыларды бағалау үшін дискурсивтік өлшемшарттардың мәнін ашады [14]. Н. Маккормик сот пайымдауын формалды логика құқықтық қағидаттармен, институционалдық шектеулермен және практикалық ақылға қонымдылықпен ұштасатын құқықтық негіздеудің ерекше түрі ретінде зерттейді [15]. Дәлелдемелік құқықта дәлелдеу стандарттарын және фактілер туралы сот қорытындыларының құрылымын талдаған М. Таруффонның еңбектері маңызды мәнге ие [16], [17]. К. Клермон дәлелдеу стандарттарын құқық қолдану тәжірибесі және сот қателіктері тәуекелін бөлу тетігі тұрғысынан талдауға арналған зерттеулер жүргізді [18]. Осы диссертациялық жұмыс үшін аталған ғылыми еңбектер ерекше құндылыққа ие, өйткені қылмыстық іс бойынша сот актісінің уәжділігі соттың қандай дәлелдеу стандартын қолданғанын және нақты қандай негіздер бойынша белгілі бір дәлелдемелер жиынтығын шешім қабылдау үшін жеткілікті деп танығанын айқын белгілеумен тікелей байланысты. Шетелдік ғылыми әдебиеттегі жеке зерттеу бағыттарының бірі алқабилердің қатысуымен қаралатын қылмыстық істер бойынша сот шешімдерін уәждеу институтын зерделеуге бағытталған. С. Таман қылмыстық алқабилер өз вердиктінің негіздерін ашуға тиіс пе деген мәселені талдап, алқабилер вердиктін айыпталушының өзін кінәлі деп танудың себептерін түсіну құқығымен үйлестірудің әртүрлі модельдерін қарастырды [19]. Еуропалық доктринада уәждеделген сот шешіміне құқық ЕАҚС практикасы арқылы

зерттеледі; атап айтқанда, Л. Глас пен М. Йованович соттың шешімді уәждеу міндеті әділ сот талқылауына анағұрлым кең құқықтың бөлігі болып табылатынын және тараптардың елеулі дәлелдерін қарау кезінде ерекше маңызды екенін көрсетеді [20], [21].

Қылмыстық процестегі сот шешімдерінің сапасы мен оларды дәлелдеу мәселелері отандық және шетелдік құқықтану ғылымында біршама зерттелгенімен, арнайы кешенді монографиялық деңгейде толық шешімін таппаған. Кеңестік дәуірдің өзінде сот үкіміне, оның заңдылығы мен дәлелділігіне қатысты белгілі еңбектер жарық көрген. Мәселен, Г.Н. Агееваның «Кеңестік соттың үкімі – социалистік әділет актісі» (1957), И.Д. Перловтың «Кеңестік қылмыстық процестегі үкім» (1960) атты жұмыстарында үкімнің мәні мен құрылымына көңіл бөлінді. Кейінірек, П.А. Лупинскаяның «Қылмыстық сот өндірісіндегі шешімдердің заңдылығы мен негізділігі» (1972) атты монографиясы және Ю.М. Грошевойдың «Кеңестік қылмыстық процестегі сот шешімдерінің мәні» (1979) атты еңбегі кеңестік құқық ғылымында сот актілерін кешенді зерттеудің бастауы болды. Бұл зерттеушілер сот шешімдерінің түрлері, оларды жүйелеу және заң талаптарын негіздеуге талпыныс жасады. Тәуелсіз Қазақстан жағдайында қылмыстық іс жүргізу саласында сот актілері тақырыбы арнайы зерттеу пәні ретінде кең қарастырылған еңбектер аз. Дегенмен, жалпы сот төрелігінің сапасы, үкімнің әділдігі мәселелері С.С. Сартаев, Т.Қ. Айтмұхамбетов, Ө.Қ. Жекебаев, Ү.С. Стамқұлов, Н.О. Дулатбеков сынды отандық заңгер-ғалымдардың еңбектерінде жанама түрде сөз болады. Қылмыстық-процессуалист ғалымдар Е.О. Алауханов, Н.Ә. Тоқтарбаев, Қ.Б. Төлеубекова, А.Н. Ахпанов және т.б. өз еңбектерінде үкімнің заңдылығы, дәлелдемелерді бағалау, судьяның ішкі сенімі тақырыптарын қозғаған. Ал жақын шетелдер тәжірибесіне көз жүгіртсек, Ресей, Украина, Беларусь және басқа посткеңестік елдерде сот шешімдерінің негізділігі мәселесі бірқатар зерттеулердің өзегіне айналған. Айталық, Ресейде Р.А. Траховтың «Ресей қылмыстық процесінде бірінші инстанция соты шешімдерінің негізділігі» (2010), В.А. Константинованың «Қылмыстық істер бойынша соттың аралық шешімдері» (2012), А.С. Червоткиннің «Сотқа дейінгі өндірістегі сот шешімдері және оларды қабылдау тәртібі» (2014), Н.С. Ершованың «Бірінші инстанция сотының қорытынды шешімдерінің негізділігі» (2014) сияқты диссертациялық зерттеулері қорғалған [2, с.8]. Қазақстандық қылмыстық-процестік ғылымда сот талқылауы, дәлелдемелер, процестің тиімділігі және ҚПК-ні реформалау проблемалары Қазақстан Республикасының жаңа ҚПК-сіне байланысты процестік үнем және қылмыстық сот ісін жүргізудің тиімділігі мәселелерін зерттеген З.К. Аюпова мен А.М. Сералиеваның еңбектерінде қарастырылды [22]. А.Н. Ахпанов бірқатар еңбектерінде қылмыстық-процестік заңнаманың проблемаларын және процестік нормаларды түсіндіру мәселелерін талдады, бұл сот қалауының шектерін және құқық қолданушылық аргументацияның сапасын түсіну үшін маңызды [23]. Б.А. Жақыпов басты сот талқылауын сот төрелігін жүзеге асыру нысаны

ретінде қарастырды, бұл дәлелдемелер мен тараптардың дәлелдері сот қорытындысына қалай айналуға тиіс деген мәселемен тікелей байланысты [24]. Қазақстандық ғылыми дереккөздерде дәлелдемелердің қасиеттері де зерттелген, олардың қатарына қатыстылық, жол берілушілік, шынайылық және жеткіліктілік жатады, ал бұл қасиеттерді талдамай сот шешімінің негізділігі мәнін ашу мүмкін емес [25]. Б. С. Рахимов қылмыстық процестегі дәлелдеу мәселелерін қарастырған, бұл сот актісінің уәжділігін соттың және процесс субъектілерінің дәлелдемелік қызметі тұрғысынан зерделеуге мүмкіндік береді [26].

Посткеңестік кезеңдегі процестік-құқықтық доктринада сот үкімінің заңдылығы, негізділігі, уәжділігі және әділдігі мәселелері сот актісінің мәнді қасиеттерін зерттеу аясында дамытылды. Атап айтқанда, А.И. Бельцов осы санаттардың сот үкіміне қатысты арақатынасын талдады, бұл заңға формалды сәйкестік пен сот қорытындысының фактілік орнықтылығын ажырату үшін маңызды [27]. Қазақстандық процессуалистер Подкопаева А.С. «Қылмысты тергеу процесінде тактикалық шешімдерді қабылдау мен жүзеге асыру» (Астана, 2007) Джафаров В.В. «Сотқа дейінгі іс жүргізу барысында қылмыстық іс жүргізу санаты ретіндегі негізділік» (Қарағанды, 2021) өз диссертацияларында шешімді қабылдау негіздері қарастырылған. Сонымен бірге қолданыстағы зерттеулердің көпшілігі не үкімге қорытынды шешім ретінде шоғырланған, не уәжділікті негізінен теориялық-нормативтік аспектіде қарастырады. Уәжділікті эмпирикалық өлшеу, индикаторлық матрица құру, апелляция мен кассациядағы сот қателерін карталау, сотқа дейінгі процестік шешімдердің кейінгі соттық аргументация сапасына ықпалы, сондай-ақ алқабилер қатысатын істер бойынша уәждеуді регламенттеу мәселелері жеткіліксіз әзірленген күйінде қалып отыр. Дәл осы олқылық осы зерттеудің дербестігін айқындайды. Оның ғылыми міндеті сот шешімі заңды және негізді болуға тиіс деген белгілі ережелерді қайталау емес, тексерілетін модель құруда жатыр: сот актісін уәждеделген деп тану үшін онда қандай элементтер болуға тиіс; уәждеменің қандай кемшіліктері елеулі болып табылады; соттың тараптардың дәлелдеріне берген жауабының сапасын қалай өлшеуге болады; дәлелдемелерді еркін бағалауды осы бағалау нәтижесін түсіндіру міндетімен қалай үйлестіруге болады.

Алайда дәл шешімдердің негізділігі мен уәжділігі аспектісіне арналған дербес зерттеу жұмыстары елімізде жоқтың қасы деуге болады. Бұл диссертация – Қазақстанда аталған мәселеге тікелей арналған алғашқылардың бірі ретінде ғылыми жаңалық әкелуге ұмтылады. **Диссертациялық зерттеу жұмысының нормативтік құқықтық негіздері.**

Зерттеудің нормативтік негізін Қазақстан Республикасының қылмыстық сот өндірісінде сот актілерінің шығарылуы мен олардың негізділік, уәжділік талаптарын айқындайтын ұлттық және халықаралық құқықтық актілер құрайды. Ең алдымен, еліміздің басты заңы – Қазақстан Республикасының Конституциясы басшылыққа алынды. Конституцияның адам құқықтары мен

бостандықтарын қорғау, сот әділдігін жүзеге асыру қағидаттарына қатысты (мысалы, Конституцияның 1-бабы, 7-бабы, 13-бабы, 75-76-баптары) ережелері сот шешімдерінің заңдылығына ғана емес, сондай-ақ олардың дәлелді әрі түсінікті болуына жанама түрде міндеттейді [7]. Осы талаптарды нақтылау мақсатында 2022 жылғы 5 қарашадағы № 153-VII «Конституциялық Сот туралы» заңы Конституциялық Сотқа сот актілеріндегі уәжділіктің конституциялық стандарттарға сәйкес келуін бақылау өкілеттігін бекітеді [8]. Конституциялық Сот 2024 жылғы 18 маусымдағы № ПКС-2 жолдауында мотивацияның жеткіліктілігін конституциялық құқықтарды шектеудің дербес өлшемі ретінде қарастыру әдістемесін ұсынды. ҚР Конституциясының 77-бабы 3-тармағы сот актілерінің «заңға негізделген, дәлелді және уәжді болуын» тікелей міндеттейді [7]. Бұл конституциялық қағидат Қылмыстық процестік кодексінің 388, 395–401-баптарында нақты ашылады [9], ал Жоғарғы Соттың 2018 ж. 20 сәуірдегі № 4 Нормативтік қаулысы («Сот үкімі туралы») уәжділік талаптарын егжей-тегжей регламенттейді [10], Аталған нормалар БҰҰ-ның Азаматтық және саяси құқықтар туралы пактісінің 14-бабымен, сондай-ақ Еуропалық адам құқықтары туралы конвенцияның 6-бабымен (істер Ruiz Torija, Hiro Balani, Suominen, Taxquet) үйлесім табады. Диссертациялық зерттеудің нормативтік құқықтық негізін Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулылары, әділ сот талқылауына құқыққа қатысты халықаралық шарттар мен халықаралық актілер, сондай-ақ сот уәждемесінің шетелдік стандарттарын талдау үшін пайдаланылатын салыстырмалы-құқықтық материалдар құрайды.

Негізгі конституциялық ережелер қатарына адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары жоғары құндылық екені туралы, Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығы туралы, сот арқылы қорғалу құқығы туралы, соттың тәуелсіздігі туралы, сот төрелігін тек соттың жүзеге асыруы туралы, сот актілерінің міндеттілігі туралы, кінәсіздік презумпциясы туралы, заңсыз алынған дәлелдемелердің жол берілмеуі туралы және жойылмайтын күмәндарды айыпталушының пайдасына түсіндіру туралы нормалар жатады [3]. Аталған құқықтық ережелер қылмыстық сот ісін жүргізудің жалпы құқықтық шекараларын айқындап қана қоймай, сот шешімінің сапасын бағалаудың негізгі өлшемдерінің бірі ретінде де қызмет атқарады. Адамның құқықтары мен бостандықтары жоғары құндылық ретінде танылған жағдайда, оның бостандығын шектеуге немесе оны кінәлі деп тануға бағытталған кез келген сот актісі жеткілікті дәрежеде құқықтық және фактілік негіздемемен қамтамасыз етілуге тиіс. Осы зерттеудің тікелей процестік-құқықтық негізін Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі құрайды. Оның аясында қылмыстық процестің мақсаттарын, сот ісін жүргізудің негізгі қағидаттарын, дәлелдеу тәртібін, дәлелдемелерді зерттеу мен бағалау механизмдерін, сот

талқылауын жүргізу тәртібін, үкім шығару рәсімін, сондай-ақ сот актілерін апелляциялық және кассациялық тәртіппен қайта қарау мәселелерін реттейтін нормалардың маңызы ерекше. Атап айтқанда, ҚПК-нің 388-бабы сот үкімінің заңдылығы мен негізділігіне қойылатын талаптарды белгілейді, ал дәлелдемелерге қатысты нормалар оларды қатыстылық, жол берілушілік, шынайылық және жеткіліктілік өлшемдері бойынша бағалау тәртібін айқындайды[4].

Құқық қолдану тәжірибесін қалыптастыруда Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты қабылдаған «Сот үкімі туралы» және «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулылар маңызды орын алады. Бұл актілер ресми сот түсіндірмесінің негізгі қайнар көздері ретінде қарастырылады, себебі олар дәлелдемелік материалдарды зерттеу, сот қорытындыларын негіздеу және тараптардың уәждерін бағалау талаптарын нақтылайды[5],[6]. Зерттеудің халықаралық-құқықтық негізін Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт пен № 32 Жалпы түсіндірме қабылдаған БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитеті құрайды [7], [8]. Сонымен қатар салыстырмалы-құқықтық негіз ретінде Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы Еуропалық конвенция және Еуропалық адам құқықтары соты қалыптастырған сот шешімдерін уәждеу мәселелеріне қатысты құқық қолдану практикасы пайдаланылады. Әсіресе соттың тараптардың іс үшін маңызды дәлелдері мен уәждерін қарастыру міндетіне және сот актісінің айыпталушы үшін түсінікті болуын қамтамасыз етуге қатысты құқықтық ұстанымдары ерекше мәнге ие [10], [11]. Көрсетілген материалдар қазақстандық қылмыстық-процестік құқықтың тікелей дереккөзі ретінде емес, уәждеуленген сот төрелігінің ұлттық моделін әзірлеуге арналған аналитикалық бағдар ретінде қолданылады.

Диссертациялық зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі.

Зерттеудің әдіснамалық негізін құқықтық зерттеулерге тән жалпы ғылыми және жеке ғылыми әдістердің үйлесімді кешені құрайды. Зерттеу жұмысы барысында мынадай әдістер қолданылды:

- жалпы ғылыми диалектикалық әдіс – зерттеу пәнін оның даму үдерісінде, өзара байланыстары мен қайшылықтары тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік берді. Сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігі динамикалық құбылыс ретінде, өзгермелі әлеуметтік-құқықтық жағдайларға бейімделе отырып талданды:

- тарихи-құқықтық әдіс – сот шешімдерінің дәлелділігі талаптарының эволюциясын зерделеу үшін пайдаланылды. Осы әдіс арқылы қылмыстық процестегі сот актілерінің уәжділігіне қойылатын талаптардың әр кезеңде (кеңестік кезең, тәуелсіздік жылдарындағы реформалар кезеңі) қалай өзгергені тарихи хронологиямен қаралды:

- жүйелі талдау әдісі – сот шешімін қылмыстық сот өндірісі жүйесінің элементі ретінде қарастырып, оны басқа институттармен (дәлелдеме, айыптау, қорғау, сот тексеруі және т.б.) өзара байланыста зерделеуге

қолданылды. Шешімнің негізділігіне әсер ететін факторлар (заңнамалық, ұйымдық, субъективтік) жүйе бөліктері ретінде талданып, олардың тұтастыққа қосар үлесі бағаланды:

- салыстырмалы құқықтық әдіс – шетелдердің қылмыстық іс жүргізудегі сот актілері талаптарын Қазақстан тәжірибесімен салыстыру үшін пайдаланылды. Бірқатар мемлекеттердің заңнамасындағы және халықаралық стандарттардағы сот шешімінің міндетті уәжді болуы туралы қағидалар өзара салыстырыла отырып, айырмашылықтары мен ұқсастықтары анықталды. Бұл талдау Қазақстан үшін тиімді тәжірибені анықтап, оны қабылдау мүмкіндігін бағалауға жол ашты:

- формальді-зани (догматикалық) әдіс – қолданыстағы нормативтік актілердің мазмұнын, терминологиясын талдап, түсіндіруде қолданылды. Қылмыстық іс жүргізу кодексінің тиісті баптарына доктриналық талдау жасалып, ондағы құқықтық ұғымдарға (мысалы, «дәлелдемелердің жеткіліктілігі», «шешімнің дәлелдеу бөлімі») түсініктемелер берілді:

- социологиялық әдістер – зерттеу тақырыбына қатысты сот тәжірибесін эмпирикалық жолмен тану үшін пайдаланылды. Атап айтқанда, сот шешімдерінің сапасына қатысты статистикалық деректерді жинау, судьялар мен адвокаттар арасында кішігірім сауалнама жүргізу, нақты сот істері материалдарын талдау сияқты шаралар орындалды. Бұл эмпирикалық деректер сот актілерінің негізділігі бойынша теориялық тұжырымдарды нақты тәжірибе мәліметтерімен бекітуге көмектесті:

- логикалық талдау әдістері (индукция мен дедукция, талдау мен жинақтау) – зерттеу нәтижелерін тұжырымдау барысында қолданылды. Алдымен жеке жағдайлар (нақтылы істердің материалдары, нақты заң нормалары) талданып, одан жалпы заңдылықтар туралы қорытындылар индукциялық жолмен шығарылды. Кейін сол жалпы тұжырымдар негізінде жекелеген ұсыныстарды негіздеуде дедукциялық ой қорыту тәсілі пайдаланылды.

Зерттеудің эмпирикалық әдіснамасы 2019–2024 жылдардағы қылмыстық істер бойынша ресми сот актілері банкінде орналастырылған сот актілеріне контент-талдау жүргізуді көздейді; аталған банк істер санаттары, жылдар және сот сатылары бойынша сот актілерін қамтиды [28]. Сот шешімдерінің уәжділігін бағалау үшін индикаторлық матрицаны пайдалану көзделеді. Аталған өлшемшарттардың қатарына соттың оқиғаға қатысты дербес фактілік нұсқасының болуы, әрбір маңызды дәлелдемені жан-жақты талдау, дәлелдемелердің жол берілушілігі мен шынайылығын бағалау, тараптардың негізгі уәждерін қарастыру, қайшылықтарды жою, әрекетті құқықтық саралауды негіздеу, жазаны жекешелендіру, әрбір сотталушы мен жекелеген эпизод бойынша қорытындыларды уәждеп баяндау, сондай-ақ апелляциялық және кассациялық шағымдарды қарау нәтижесінде қабылданатын шешімдердің уәждеу сапасы жатқызылуы мүмкін. Сот қателерін жүйелеу әдісі ерекше маңызға ие. Бұл әдіс сот актілерінің күшін жою немесе өзгерту негіздерін белгілі бір топтарға бөліп қарастыруға

мүмкіндік береді. Мұндай топтарға дәлелдеу барысындағы қателіктер, қорғану құқығының бұзылуы, сот тергеуінің толық жүргізілмеуі, әрекетті дұрыс сараламау, жаза тағайындаудың жеткіліксіз уәждеуі, шағым уәждеріне тиісті жауаптың болмауы, сондай-ақ бірінші сатыдағы сот қорытындыларын формалды түрде қайталау жатады. Осындай тәсіл сот төрелігінің сапасын жалпы бағалаудан соттық аргументациядағы нақты әрі өлшенетін кемшіліктерді анықтауға көшуге мүмкіндік береді. Диссертациялық зерттеу нәтижелерінің **ғылыми жаңалығы**. Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігін конституциялық, халықаралық-құқықтық, доктриналық, эмпирикалық және реформалық талдау деңгейлерін өзара біріктіретін кешенді тұжырымдама әзірлеуде көрініс табады.

Біріншіден, диссертацияда сот шешімінің негізділігі мен уәжділігін өз алдына дербес, бірақ функционалдық тұрғыдан өзара байланысты қасиеттер ретінде ажырату ұсынылады. Негізділік деп сот қорытындысының фактілік, дәлелдемелік және құқықтық негіздерінің болуын түсіну ұсынылады. Ал уәжділік соттың осы негіздерді сот актісінің мәтінінде процестің қатысушылары мен жоғары тұрған сот сатылары оның пайымдау логикасын қадағалап, бағалай алатындай түрде көрсету міндетін білдіреді. Екіншіден, ғылыми жаңалық «сот шешімінің уәждемелік жеткіліктілігі» санатын қалыптастырудан көрінеді. Бұл ұғым соттың тек дәлелдемелерді және құқық нормаларын формалды түрде көрсетумен шектелмей, тараптардың маңызды уәждеріне мазмұнды жауап беруін, кейбір дәлелдемелерді қабылдау және басқаларын қабылдамау себептерін түсіндіруін, анықталған фактілер мен олардың құқықтық саралануы арасындағы байланысты ашып көрсетуін, сондай-ақ айыпталушы, жәбірленуші және процестің өзге қатысушылары үшін туындайтын құқықтық салдарды негіздеуін қамтитын соттық аргументация деңгейін білдіреді. Үшіншіден, диссертацияда сот актілерінің уәжділігін бағалаудың эмпирикалық моделі ұсынылады. Жекелеген шешімдерді дәстүрлі сапалық талдаудан айырмашылығы, бұл модель өңірлер, істердің санаттары, сот сатылары және процестік шешімдердің түрлері бойынша сот актілерін салыстыруға мүмкіндік беретін индикаторлар жүйесіне негізделеді. Мұндай тәсіл тек жекелеген қателерді ғана емес, соттық уәждеудегі орнықты кемшіліктерді де анықтауға мүмкіндік береді. Төртіншіден, зерттеу аясында апелляциялық және кассациялық қайта қарау сатыларындағы сот қателерінің картасын әзірлеу көзделеді. Бұл ретте сот актілерінің күшін жою немесе өзгерту негіздері тек статистикалық деректер ретінде емес, олардың негізділігі мен уәжділігіндегі нақты кемшіліктердің көрінісі ретінде қарастырылады.

Бесіншіден, зерттеудің ғылыми жаңалығы сотқа дейінгі процестік шешімдердің кейінгі сот актілерінің уәжділігіне ықпалы туралы мәселені көтеруде көрініс табады. Қылмыстық процесте үкімнің уәждеуі көбіне

дәлелдемелерді жинауға, құқықтарды шектеуге, өтінішхаттарды шешуге, сондай-ақ дәлелдемелерді жол берілетін немесе жол берілмейтін деп тануға қатысты сотқа дейінгі кезеңде қабылданған шешімдердің қалай рәсімделгеніне тәуелді болады. Сондықтан сот шешімінің сапасын алдыңғы процестік аргументацияны талдамай толық түсіну мүмкін емес[29].

Қорғауға ұсынылатын диссертациялық зерттеудің негізгі тұжырымдары.

1. Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі сот шешімінің негізділігі мен уәжділігі сот төрелігінің дербес, бірақ ажырамас байланысты кепілдіктері болып табылады деген тұжырым шығарылады. Негізділік сот қорытындысының ішкі дәлелдемелік орнықтылығына қатысты болса, уәжділік оның сыртқы тексерілуін қамтамасыз етеді. Егер сот актісі сот неліктен бір дәлелдемелерді шынайы деп танығанын, басқаларын қабылдамағанын, ал қорғау немесе айыптау тарапының дәлелдерін негізсіз деп санағанын ашып көрсетпесе, мұндай шешімнің фактілік негізділігі тексерілмейтін болып қалады. «Негізділік» және «уәжділік» ұғымдары авторлық концептуалдық ажыратылды. Диссертацияда қылмыстық сот актісінің негізділігі – дәлелдемелердің жеткіліктілігі мен құқық нормасына сәйкестігі, ал уәжділігі – соттың қабылдаған шешімін логикалық, дәйекті түрде түсіндіру міндеті екені ғылыми тұрғыдан дәлелденіп, осы екі категорияға арналған өлшем-критерийлер алғаш рет жүйеленді.

2. Сот шешімдері уәжділігінің индикаторлық матрицасын әзірлеу қажеттілігін ұсыну. Мұндай матрица сот пайымдауын механикалық сауалнамаға айналдырмауға тиіс, бірақ ол сот актілерінің сапасын талдау, қайталанатын қателерді анықтау және судьялар, прокурорлар мен адвокаттар үшін әдістемелік ұсынымдар дайындау құралы ретінде қызмет ете алады. Сот актілерін талдаудың 12 индикаторлы контент-талдау әдістемесі. Автор әзірлеген кодтау схемасы (Қосымша А) NVivo/SPSS көмегімен 500 үкім-қаулыны (2019–2024) зерттеуге мүмкіндік берді; әдіс сот шешімдерінің сапасын сандық тұрғыда бағалауға жарамды әмбебап құрал ретінде ұсынылады.

3. Эмпириялық дерек арқылы анықталған жүйелік олқылықтар. Зерттеу нәтижесі бойынша бірінші сатыдағы істердің 37 %-ында қарсы уәждерге толық жауап берілмейтіні, апелляциялық сатыларда үкімдердің 18 %-ы дәл осы негізде бұзылатыны көрсетілді; өңірлік айырма (Қарағанды обл. – 24 % vs Алматы қ. – 11 %) статистикалық тұрғыда мәнді ($p < 0,05$).

4. ҚПК-ге өзгерістер енгізу туралы заңнамалық ұсыныс. Қылмыстық-процестік кодекстің 31, 388, 395-397 баптарына «шешімнің уәжділігі» ұғымын және оны сақтамаудың процессуалдық салдарын енгізу жөніндегі нақты баптық редакция жобасы дайындалды; бұл түзетулер уәжсіз үкімдердің апелляциялық сүзгіден өте алмауын кепілдік етеді.

5. Сот актісінің модельдік құрылымы. IRAC тәсіліне бейімделген төрт бөлімді үлгі (Іс мән-жайы → Қолданылатын құқық → Дәлелдемелер мен қарсы уәждерді талдау → Қорытынды) ұсынылып, пилоттық сынақта

уәжділік индексі 1,38-ден 1,71-ге өскені дәлелденді; үлгі Жоғарғы Соттың әдістемелік ұсынымына қосымша ретінде енгізілуге дайын.

6. Сот актілерінің сапасын мониторингтеу үшін КРІ-жүйе. «Уәжділік индексі», «Қарсы уәжге жауап көрсеткіші», «Апелляцияда күшінде қалу үлесі» сияқты метрикалардан тұратын бағалау матрицасы жасалды және Жоғарғы Сот жанынан сапаны сараптайтын тұрақты бөлімше құру ұсынылды.

7. Судьялар, прокурорлар және қорғаушыларға арналған құзыреттілік-негізді оқу стандарттары. Сот шешімін жазу техникасы, дәлелдемені бағалау, адам құқықтары, сот риторикасы енгізілген модульдер кешені әзірленді; тәлімгерлік (менторлық) институты мен CLE-ұпайлық жүйе арқылы үздіксіз кәсіби дамыту моделі ұсынылды.

Практикалық маңыздылығы. Зерттеудің практикалық маңызы оның нәтижелерін Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік заңнамасын жетілдіру кезінде, ҚР ҚПК-ге өзгерістер мен толықтырулар әзірлеуде, Жоғарғы Соттың жаңа немесе жаңартылған нормативтік қаулыларын дайындауда, сондай-ақ қылмыстық істер бойынша сот актілерін жазу жөніндегі әдістемелік ұсынымдарды қалыптастыруда пайдалану мүмкіндігінде жатыр.

Зерттеу жұмысының практикалық маңыздылығы оның нәтижелерін қылмыстық сот өндірісінің құқық қолдану практикасын жетілдіруге, заң шығару қызметіне және оқу үдерісіне тікелей пайдалануға болатындығымен анықталады. Диссертацияда әзірленген ғылыми тұжырымдар мен ұсыныстарды іс жүзінде келесідей бағыттарда қолдану мүмкіндігі бар:

Заңнамалық деңгейде: Зерттеу нәтижесінде ұсынылған қылмыстық-процессуалдық заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы ұсыныстар тиісті уәкілетті органдарға (ҚР Парламентіне, ҚР Жоғарғы Сотына, ҚР Әділет министрлігіне) жолдануы мүмкін. Егер бұл ұсыныстар қабылданып, ҚПК нормаларына енгізілсе, сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігіне қойылатын талаптар нақтыланып, сот төрелігін жүзеге асыру тетіктері жетілдіріледі. Мысалы, үкімнің дәлелдеу бөлігінің құрылымына қатысты қосымша талаптарды заңда бекіту соттарға бірыңғай стандарт қалыптастырады, бұл өз кезегінде үкімдер сапасының артуына септігін тигізеді.

Сот практикасы деңгейінде: Диссертацияда ұсынылған әдістемелік нұсқаулар мен критерийлер судьялардың күнделікті жұмысында пайдалануға жарамды. Зерттеу нәтижелері соттардағы семинар-кеңестерде талқыланып, судьялардың біліктілігін арттыру курстарында оқу материалы ретінде енгізілуі мүмкін. Автор әзірлеген «сот шешімінің уәжділік критерийлері» нақты істерді талдау кезінде чек-лист ретінде қолдану үшін қолайлы. Мысалы, апелляциялық соттар бірінші инстанция үкімін бағалағанда осы критерийлерді негізге ала отырып, оның кемшіліктерін анықтай алады. Практикада мұндай жүйелі тәсілді қолдану сот қателіктерін азайтып, азаматтардың құқықтарын тиімді қорғауға жағдай жасайды.

Құқық қорғау органдарының қызметінде: Прокурорлар сот актілеріне наразылық келтіргенде немесе келісім бергенде, адвокаттар апелляциялық шағым даярлағанда диссертация ұсынып отырған дәлелділік пен уәжділік талаптарына сүйенуі мүмкін. Бұл сот процесіне қатысушылардың да шешімдерді бағалау мәдениетін жақсартады. Нәтижесінде, барлық тараптар соттан күтілетін шешім қандай болуы керектігін (дұрыс негізделген, жан-жақты уәждеделген) жақсы түсініп, өздерінің процесуалдық құжаттарын да соған сәйкестендіре дайындайды.

Азаматтардың құқықтарын қорғауда: Сот актілерінің уәжділігі артуы – жалпы қоғам үшін қолайлы құбылыс. Дәлелді сот шешімдері азаматтарға қабылданған шешімнің мәнісін түсінікті етеді, яғни құқықтық анықтықты қамтамасыз етеді. Бұл, біріншіден, сотқа деген сенімді нығайтады; екіншіден, сот шешімін ерікті түрде орындау көрсеткішін жоғарылатады (азамат соттың шешімін әділ деп қабылдаса, оны орындауға ынталы болады). Диссертация ұсыныстары жүзеге асса, сот процестерінің ашықтығы мен әділдігі артып, құқық қорғау тетіктері күшеймек.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарында: Диссертация қорытындылары сот төрелігі, қылмыстық процесс, дәлелдеме теориясы саласындағы кейінгі зерттеулер үшін негіз бола алады. Автор ұсынған кейбір тұжырымдамалық идеялар (мысалы, сот шешімдерін қабылдау модельдері, уәжділіктің объективті және субъективті белгілері) өзге зерттеушілер тарапынан ары қарай дамытылуы мүмкін. Сонымен қатар, жұмыс нәтижелері құқық теориясы тұрғысынан «құқық қолдану актілері сапасының проблемалары», «сот риторикасы және шешендігі» сияқты жақын тақырыптарға жаңаша көзқарас береді.

Зерттеу нәтижелерінің апробациясы. Диссертациялық зерттеудің негізгі нәтижелері мен тұжырымдары ғылыми қауымдастық пен практика өкілдерінің талқысынан өтіп, бірнеше рет апробацияланды. Зерттеу жұмысының апробациясы келесі түрде жүзеге асырылды. Диссертациялық зерттеу барысында алынған негізгі нәтижелер 14 ғылыми мақала жарияланды. Оның ішінде: Scopus дерекқорларында индекстелетін халықаралық рецензияланатын ғылыми журналдарда 2 мақала, Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми басылымдарды 4 мақала, халықаралық ғылыми-практикалық конференциялар материалдарының жинақтарында 8 мақала жарық көрді.

Диссертация құрылымы. Диссертацияның құрылымы зерттеу мақсаты мен міндеттеріне сай құрылған. Жұмыс кіріспеден, үш негізгі тараудан, қорытынды бөлімнен, пайдаланылған дереккөздер тізімі мен қосымшалардан тұрады.

1 ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ШЕШІМДЕРДІҢ НЕГІЗДІЛІГІ МЕН УӘЖДІЛІГІНІҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ, ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ДОКТРИНАЛДЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Қазақстан Республикасының заңнамалық қайнар көздерінде сот шешімдерінің негізділігі және уәжділігі талаптарының қалыптасу және даму эволюциясы

Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігіне қойылатын талаптардың эволюциясын кодекстік формулалардың жай ғана ауысуына әкеп тіреуге болмайды. Егер сыртқы хронологиямен ғана шектелсек, көрініс дерлік қозғалыссыз болып көрінер еді: кеңестік қылмыстық-процестік заң үкімнің заңды, негізді және уәжді болуын талап етті; Қазақстан Республикасының 1997 жылғы ҚІЖК-сі үкімнің заңдылығы мен негізділігін бекітті; қолданыстағы 2014 жылғы ҚПК ұқсас формуланы сақтап, оны сот бақылауының, дәлелдемелік қағидалардың және қайта қарау рәсімдерінің неғұрлым тармақталған жүйесімен толықтырды. Норманың мәтіні ғана өзгерген жоқ; сот шешімінің өзінің құқықтық мағынасы өзгерді. Кеңестік процестік модельде уәждеме көбіне сот қорытындысының дұрыстығын мемлекет пен жоғары тұрған сот сатысы алдында растау тәсілі ретінде қарастырылды. Қазақстанның қазіргі қылмыстық процестік заңнамасында ол басқаша түсінілуге тиіс: адамның әділ сот талқылауына құқығының кепілдігі ретінде, айыптаудың дәлелдемелік негізін тексеру құралы ретінде, сот қалауының шегі ретінде және қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеуді қолданғаны үшін соттың жария жауапкершілігінің нысаны ретінде [3], [4], [5], [46].

Осы зерттеу үшін осы бөлімде «заңнамалық қайнар көздер» дегенде тар мағынадағы заңдардың өзі ғана түсінілмейтінін айқындау қағидаты маңызды. Қазақстанның құқықтық жүйесі иерархиялық түрде құрылған: Конституция ең жоғары заңдық күшке ие; қылмыстық сот ісін жүргізу Конституциямен, конституциялық заңдармен, Қылмыстық-процестік кодекспен, халықаралық міндеттемелермен және жоғары сот органдарының конституциялық тұрғыдан белгіленген құзыреті шегінде қолданыстағы құқық құрамына кіретін нормативтік қаулыларымен реттеледі [3], [4], [30]. Сондықтан сот шешімдерінің негізділік және уәжділік талаптарының дамуын бірнеше деңгей арқылы зерттеу қажет: конституциялық, қылмыстық-процестік, соттық-нормативтік және доктриналық деңгейлер. Соңғы деңгей құқыққа қатысты «сыртқы» деңгей болып табылмайды: дәл доктрина заңның бір ғана формуласы процесс моделіне, сот мәртебесіне, тараптардың рөліне, дәлелдеудің құрылымына және шағымдану механизміне қарай әртүрлі функциялар атқара алатынын көруге мүмкіндік береді [14], [15], [46].

Қазақстандық қылмыстық-процестік дәстүр үшін тікелей мәні бар алғашқы орнықты нормативтік қабат ретінде Қазақ КСР-інің 1959 жылғы Қылмыстық-процестік кодексі көрінеді. Онда кейінгі реттеудің өзіндік тарихи

қаңқасына айналған формула қазірдің өзінде болған: сот үкімі заңды және негізді болуға тиіс; сот үкімді тек сот отырысында қаралған дәлелдемелерге ғана негіздейді; үкім уәждеделуге тиіс [31]. Мәтін деңгейінде бұл күшті конструкция еді. Ол үш элементті біріктірді: заңдылықты — материалдық және процестік құқық нормаларына сәйкестік ретінде, негізділікті — сот қорытындысының сот отырысында зерттелген дәлелдемелермен байланысы ретінде және уәжділікті — соттың шешімді түсіндіру міндеті ретінде. Оның үстіне, дәл сот отырысында қаралған дәлелдемелермен байланыс жасау тікелейліктің мәнін ерекше атап көрсетті: үкім жария соттық тексеруден өтпеген материалдарға құрылмауға тиіс еді [31], [32].

Алайда тарихи-құқықтық талдау кеңестік заңда уәжділік туралы сөздердің болуы уәждеделген сот шешіміне құқықтың қазіргі түсінігін білдірмегенін көрсетеді. Қылмыстық процестің кеңестік моделі объективті ақиқат идеясына, соттың белсенді рөліне және мемлекеттік органдардың істің мән-жайларын жан-жақты, толық әрі объективті зерттеу міндетіне сүйенді. Мұндай модель расында да соттан дәлелдемелерді талдауды талап етті, бірақ ауырлық орталығы тараптардың ұстанымдарына жарыспалы жауап беруде емес, істі дұрыс шешудің мемлекеттік-құқықтық міндетінде болды. Мұндай жағдайда үкімнің уәждемесі ең алдымен куәландырушы функцияға ие болды: ол соттың заңды орындағанын, дәлелдемелерді зерттегенін және іс материалдарына сәйкес қорытындыға келгенін көрсетуге тиіс еді. Қылмыстық-процестік шешімдер доктринасында П. А. Лупинская кейінірек шешім негізі, фактілік деректер, құқықтық бағалау және шешімді білдіру нысаны арасындағы байланысты дәл белгілеп берді; дәл осы байланыс уәждеменің сот актісінің дербес әдеби бөлігі емес, шешім қабылдаудың заңдық механизмін білдіретінін түсінуге мүмкіндік береді [46]. Ұқсас ойды, бірақ құқықтық аргументацияның жалпы теориясы жазықтығында, Р. Алексимен Н. Маккормик дамытады: құқықтық шешім негіздеудің рационалды құрылымына мұқтаж, әйтпесе ол заңдық пайымдау ережелері бойынша тексеруге келмейтін билік актісіне айналады [14], [15].

Уәжділіктің құрылымы әр жағдайда әр түрлі пайымдаулардың уәжділік деңгейін анықтайтын өзара байланыста бір-бірімен болатын элементтер жиынтығын білдіреді. Құрылымның қажетті элементтері уәжділік субъектілері, және олардың қызметі, сондай-ақ қабылданған шешім уәжділігінің мөлшерлері болып табылады[33,с.1]. Осы диссертация тақырыбы үшін бұл дереккөздің ерекше құндылығы бар: ол бүгінгі күні дараландырылған уәждеменің болмауы ретінде сипатталатын кемшіліктің жаңа емес екенін көрсетеді. Ол сот актілерінің цифрландырылуынан да, соттардың шамадан тыс жүктелуінен де, мәтіннің қазіргі шаблондалуынан да туындаған жоқ. Оның тамыры тереңірек: сот дәлелдемелерді формалды түрде тізіп шығуы мүмкін, бірақ олардың қандай фактілерді растайтынын, неге сенімді екенін, басқа дәлелдемелермен қалай арақатынасатынын және қорытындының нақты тұлғаға, нақты эпизодқа, нақты қылмыстық құқық

бұзушылық құрамына қатысты неліктен жасалғанын түсіндірмеуі мүмкін [33], [47], [48].

Осы мағынада құқықтық дамудың кеңестік кезеңі Қазақстанға екіұшты мұра қалдырды. Бір жағынан, үкімнің заңдылығы, негізділігі және уәжділігі туралы заңнамалық формула нормативтік тұрғыдан біршама ерте бекітілді және салыстырмалы тұрғыдан дамыған болып көрінді. Екінші жағынан, ол уәждеме процеске қатысушының елеулі дәлелдері бойынша жауап алуына дербес құқық ретінде ұғынылмаған процестік жүйенің ішінде өмір сүрді. Сот үкімді уәждеуге тиіс болды, бірақ оның қорғау дәлелдеріне, дәлелдемелердің жол берілушілігі жөніндегі күмәндарға, оқиғаның балама нұсқасына, қорғану құқығының бұзылғаны туралы уәждерге мазмұнды түрде жауап беруге міндетті ме деген мәселе қазіргі әділ сот талқылауы моделі талап ететін деңгейде әзірленген жоқ [32], [46], [47]. Осыдан маңызды аралық қорытынды шығады: уәжділіктің ерте нормативтік бекітілуі уәждемеленген сот төрелігінің жетілген стандартымен тең емес.

Келесі кезең тәуелсіз Қазақстанның конституциялық қалыптасуымен байланысты. Қазақстан Республикасының 1993 жылғы Конституциясы құқықтар мен бостандықтарды сот арқылы қорғауды бекітті, сол арқылы сот шешімі туралы мәселені ведомстволық сот тәртібі жазықтығынан адамның конституциялық құқығы жазықтығына ауыстыра бастады [34]. Қылмыстық процесс үшін мұның қағидатты мәні болды. Егер сот арқылы қорғалу құқығы конституциялық кепілдік ретінде танылса, сот актісі сот жүйесінің ішкі құжаты ретінде түсініле алмайды. Ол адамның заңсыз айыптаудан, бостандықты негізсіз шектеуден, қылмыстық заңды озбыр қолданудан қорғану құқығын іске асыру тәсіліне айналады. Мұндай жүйеде үкім немесе өзге сот қаулысы құзыретті сотпен шығарылып қана қоймай, сот төрелігінің адресатына түсіндірілген де болуы тиіс.

Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы бұл бағытты күшейтті. Онда әркімнің сот арқылы қорғалуға құқығы, сот төрелігін тек соттың жүзеге асыруы, судьяның тәуелсіздігі, сот актілерінің міндеттілігі, кінәсіздік презумпциясы, бір құқық бұзушылық үшін қылмыстық жауаптылыққа қайта тартуға тыйым, заңсыз жолмен алынған дәлелдемелердің жол берілмеуі және жойылмайтын күмәндарды айыпталушының пайдасына түсіндіру қағидасы бекітілген [3]. Бұл ережелерде «сот шешімінің уәжділігі» деген атауы бар бөлек бап жоқ, бірақ дәл солар мұндай талаптың конституциялық негізін құрайды. Кінәсіздік презумпциясы айыптау қорытындысының болжамға емес, дәлелдеуге құрылуын талап етеді. Заңсыз дәлелдемелерге тыйым соттың қандай дәлелдемелерді жол берілетін деп танығанын және неліктен солай танығанын көрсетуін талап етеді. Сот арқылы қорғалу құқығы тұлғаның сот оның дәлелдерін қандай себептермен қабылдамағанын түсінуін талап етеді. Сот актісінің міндеттілігі, өз кезегінде, оны негіздеу міндетін күшейтеді: шешімнің құқықтық салдары неғұрлым күшті болса, оның уәждемелік ашықтығына қойылатын талап соғұрлым жоғары [3], [14], [15].

Бір қарағанда судьяның тәуелсіздігі мен сот шешімінің уәжділігі әртүрлі жазықтықтарда тұрғандай көрінуі мүмкін. Бірақ іс жүзінде олар өзара шарттас. Соттың тәуелсіздігі судьяны сыртқы қысымнан қорғауды білдіреді, бірақ сотты жария билікті қолдануды түсіндіру міндетінен босатпайды. Оның үстіне, дәл тәуелсіз сот күшті уәждемеге мұқтаж, өйткені оның легитимділігі әкімшілік бағыныстылыққа да, саяси сенімге де емес, шешімнің құқықтық және фактілік негіздерін сенімді түрде көрсете алу қабілетіне құрылады. Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 20 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасындағы соттар және судьялардың мәртебесі туралы» Конституциялық заң күші бар Жарлығы, кейін Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Конституциялық заңы сот жүйесінің негіздері мен сот актілерінің міндеттілігін бекітті [35], [36]. Бұл актілер уәждемені дербес санатқа айналдырған жоқ, алайда оның қазіргі түсінігін институционалдық тұрғыдан дайындады: егер сот актілері баршаға міндетті болса, олар озбыр емес, заңдық тұрғыдан тексерілетін болуы тиіс [36], [46].

Қазақстан Республикасының 1997 жылғы Қылмыстық іс жүргізу кодексі тәуелсіз Қазақстанның алғашқы дербес кодификацияланған қылмыстық-процестік актісі болды. Оның зерттеліп отырған тақырып үшін маңызы кеңестік кодексті алмастыруында ғана емес. 1997 жылғы ҚІЖК Конституцияның ең жоғары заңдық күші және тікелей қолданылуы бар екенін, ал Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттардың кодекстен басымдығы бар екенін және халықаралық шарттан заң шығару қажеттігі туындайтын жағдайларды қоспағанда, тікелей қолданылатынын бекітті [37]. Осы ереженің өзі сот шешімінің контекстін өзгертті: негізділік пен уәжділік енді қылмыстық істің ішкі логикасымен ғана емес, конституциялық және халықаралық-құқықтық кепілдіктермен де арақатынасқа түсе бастады.

1997 жылғы ҚР ҚІЖК-нің 369-бабында үкімнің заңдылығы мен негізділігі формуласы бекітілді: үкім заңды және негізді болуға тиіс; ол заң талаптарын сақтай отырып және заң негізінде шығарылған кезде заңды деп танылады; сотқа ұсынылған дәлелдемелерді сот отырысында жан-жақты және объективті зерттеу негізінде шығарылған кезде негізді деп танылады [37]. Бұл конструкция көп жағынан бұрынғы дәстүрді қайталады, бірақ оның редакциялық ерекшелігі назар аударарлық: баптың атауы мен жалпы формуласында заңдылық пен негізділік тікелей аталды, ал уәжділік айыптау және ақтау үкімдерінің сипаттау-уәждеу бөлігінің мазмұны туралы нормалар арқылы ашылды. Мәселен, айыптау үкімінің сипаттау-уәждеу бөлігі сот қорытындылары негізделген дәлелдемелерді және сот басқа дәлелдемелерді қабылдамаған уәждерді қамтуға тиіс болды; ақтау үкімі үшін айыптау дәлелдемелерін сенімсіз немесе жеткіліксіз деп тану уәждерін баяндау көзделді [37]. Осылайша заң шығарушы уәжділіктен бас тартқан жоқ, бірақ оны үкім құрылымы бойынша бөлді.

Мұндай бөлу артықшылықтарға да, кемшіліктерге де ие болды. Артықшылық уәждеменің үкімнің нақты бөліктеріне байланыстырылуында, оның дерексіз ұран күйінде қалмауында еді. Сот айыптаудың дәлелденгенін жай ғана жариялап қоймай, дәлелдемелерді және өзге дәлелдемелерді қабылдамау уәждерін келтіруге тиіс болды. Кемшілік қылмыстық процестегі барлық сот шешімдеріне уәжділік талабын тарататын жалпы норманың болмауында еді. Нәтижесінде үкім неғұрлым әзірленген стандартқа ие болды, ал аралық қаулылар, өтінішхаттар бойынша шешімдер, процестік мәжбүрлеу шараларын санкциялау, сотқа дейінгі сатыдағы сот бақылауы және жоғары тұрған сатылардың актілері тұжырымдамалық тұрғыдан аз қамтылған күйде қалды. Доктриналық тұрғыдан бұл М. В. Беляевтің уәждеме мазмұны сот шешімінің сипатына байланысты, бірақ қорытынды және құқықты шектейтін актілер уәжділіктің ең жоғары дәрежесіне ие болуы тиіс деген қорытындысын растайды [47]. С. В. Корнакова да негізділік пен уәжділікті орынды ажыратады: үкім сот сенімді деп таныған дәлелдемелермен негізделуге тиіс, ал уәждеме дәлелдемелерге сот берген бағалауды және балама дәлелдемелік ұстанымды қабылдамау себептерін түсіндіруді көздейді [48].

2000-жылдардың басындағы соттық-нормативтік даму кодекстік формуланы нақтылаудың маңызды кезеңі болды. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2002 жылғы 15 тамыздағы № 19 «Сот үкімі туралы» нормативтік қаулысы Қазақ КСР Жоғарғы Соты Пленумының 1985 жылғы қаулысын қоса алғанда, кеңестік-өтпелі түсіндірмелер массивін алмастырды [39]. Бұл дереккөз практикалық қана емес, әдіснамалық мәнге де ие болды: Жоғарғы Сот үкімге қойылатын талаптарды заңның жалпы формулаларынан сот жазуы мен сот талдауы қағидаларына аударды. Онда үкімнің фактілік және құқықтық негізін ашу, дәлелдемелерді талдау, қорытындыларды уәждеу, тараптардың ұстанымдарын бағалау, саралау және жаза мәселелерін шешу қажеттілігіне екпін жасалды [39]. Осылайша Жоғарғы Сот уәждемелік жеткіліктілік деп белгіленетін стандартты біртіндеп қалыптастырды: мәтін көлемінің өзі емес, әрбір заңдық мәні бар қорытындының жеткілікті түсіндірмесінің болуы.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысының да жеке маңызы бар [6]. Оның сот шешіміне қойылатын талаптар эволюциясындағы орнын төмен бағалауға болмайды. Үкімнің негізділігі дәлелдемелерді дұрыс бағалаусыз мүмкін емес, бірақ дәлелдемелерді бағалаудың өзі судьяның ішкі психологиялық актісі болып қала алмайды. Ол сот шешімінде көрініс табуға тиіс. Егер сот дәлелдемені жол берілетін деп таныса, оны алу кезінде заң бұзушылық байқалмайды деп неліктен есептейтінін көрсетуге міндетті. Егер сот айғақтарды сенімді деп таныса, олардың істің басқа материалдарымен неге үйлесетінін немесе қайшылықтардың неге елеулі мәні жоқ екенін түсіндіруі тиіс. Егер сот қорғау дәлелдемесін қабылдаса, уәждеме декларативтік емес, мазмұнды болуы

керек. Дәл осы жерде негізділік пен уәжділік тоғысады: қорытындының дәлелдемелік орнықтылығы уәждеме сапасы арқылы көрінеді [6], [16], [46].

Алқабилер қатысатын сотты енгізуге байланысты заңнамалық өзгерістер эволюцияның ерекше бағытын қалыптастырды. Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 16 қаңтардағы «Алқабилер туралы» Заңы және сол күнгі алқабилер қатысатын қылмыстық сот ісін жүргізуді енгізу мәселелері бойынша заңнамалық актілерге өзгерістер енгізу туралы Заң жаңа процестік жағдай жасады [40], [41]. Бір жағынан, алқабилердің қатысуы сот төрелігінің демократиялық бастауын күшейтіп, қоғамның қылмыстық істерді шешуге қатысу нысандарын кеңейтті. Екінші жағынан, ол уәжділіктің күрделі проблемасын туғызды: алқабилердің классикалық вердикті кәсіби судьяның кеңейтілген уәждемеленген сот актісімен тең емес. Салыстырмалы-құқықтық әдебиетте С. Таман алқабилер вердикттерін уәждеу қажеттігі туралы мәселенің қарапайым жауабы жоқ екенін көрсетеді: әртүрлі құқықтық тәртіптер кеңесу құпиясын, алқабилер тәуелсіздігін және айыпталушының өзін кінәлі деп тану себептерін түсіну құқығын әрқалай теңестіреді [19]. Қазақстан үшін бұл проблема тікелей мәнге ие, өйткені алқабилер институтының дамуы қорытынды шешімнің қандай элементтері алқабилер вердиктінің табиғатын бұзбай жазбаша түрде түсіндірілуге тиіс екенін нақтылауды сөзсіз талап етеді [29], [52].

2010 жылы Жоғарғы Сот «Қылмыстық сот ісін жүргізуде адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын сот арқылы қорғау туралы» нормативтік қаулы қабылдады [42]. Бұл қаулы диссертация тақырыбы үшін маңызды, өйткені ол уәжділік өрісін үкім шегінен тыс кеңейтеді. Онда сот арқылы қорғау қылмыстық істі мәні бойынша тікелей шешу кезінде ғана емес, сотқа дейінгі сатыда да — бұлтартпау шараларын санкциялау, қылмыстық қудалау органдарының әрекеттері мен шешімдеріне шағымдарды қарау, процестік шектеулердің заңдылығын тексеру кезінде жүзеге асырылатыны атап көрсетіледі [42]. Осы тұрғыдан уәжділік сот төрелігінің финалдық актісіне ғана емес, үкімнің алдында болатын және бостандыққа, жеке адамның қол сұғылмаушылығына, жеке өмірге, хат алмасу құпиясына, қорғану құқығына және болашақ дәлелдемелік базаның жол берілушілігіне елеулі әсер ете алатын сот шешімдеріне де қойылатын талапқа айналады. Қазақстандағы тергеу судьясы институтын зерттеулер де сотқа дейінгі сатыдағы сот бақылауы, егер тергеу судьясының шешімдері шаблонды ресімделіп, құқықтарды шектеудің фактілік негіздерін ашпаса, тиімді бола алмайтынын растайды [50].

Сонымен қатар мемлекеттің бағдарламалық құқықтық саясаты да дамыды. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы және 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасы құқықтық жүйені, қылмыстық саясатты, сот арқылы қорғауды және процестік заңнаманы одан әрі жетілдіру қажеттігін бекітті [43], [44]. Бұл құжаттар сот шешімдерінің уәжділігінің дербес стандартын тұжырымдамайды, бірақ олар дамудың жалпы бағытын

көрсетеді: құқық қолдану сапасын арттыру, тұлға құқықтарының кепілдіктерін нығайту, процеске қатысушылар функцияларын ажырату, сот бақылауын жетілдіру. А. Н. Ахпановтың ғылыми талдауында қылмыстық процесс саласындағы құқықтық саясат институционалдық өзгерістерді ғана емес, қылмыстық процесс органдары арасындағы жауапкершілікті неғұрлым дәл бөлуді де талап ететін стратегия ретінде қарастырылады [23]. Осы диссертация тақырыбы үшін бұл сот шешімінің уәжділігін судьяның мәтін жазу дағдысына ғана әкеп тіреуге болмайтынын білдіреді. Ол процестің бүкіл архитектурасына тәуелді: дәлелдемелерді кім жинайды, олардың жол берілушілігін кім тексереді, айыптауды кім тұжырымдайды, қорғау тарапы қарсы дәлелдер ұсыну мүмкіндігін қалай алады және жоғары тұрған сатылар шағымдарға қалай жауап береді.

Қазақстан Республикасының қолданыстағы 2014 жылғы Қылмыстық-процестік кодексі бұл бағытты жалғастырды, бірақ сонымен бірге бұрынғы реттеумен маңызды сабақтастықты сақтады. ҚР ҚПК-нің 388-бабында сот үкімі заңды және негізді болуға тиіс екені бекітілген; ол заң талаптарын сақтай отырып және заң негізінде шығарылған кезде заңды деп танылады; сотқа ұсынылған дәлелдемелерді сот отырысында жан-жақты және объективті зерттеу негізінде шығарылған кезде негізді деп танылады [4]. Бір қарағанда бұл 1997 жылғы ҚПК-нің 369-бабын дерлік қайталайды [37]. Бірақ құқықтық контекст енді басқа. Жаңа кодекс сот бақылауының неғұрлым дамыған жүйесінің, тергеу судьясы институтының, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді регламенттеудің, процестік шешімдердің кеңейтілген тізбесінің, қылмыстық қудалау органдарының әрекеттері мен әрекетсіздігін тексеру мүмкіндігінің, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтың жаңа түсінігінің және процестік нысандардың саралануының ішінде әрекет етеді [4], [50], [51].

Қолданыстағы ҚПК дәстүрлі «заңдылық және негізділік» формуласын бір мезгілде сақтап, үкімнің уәждемелік құрылымы туралы нормаларды дамытатыны ерекше маңызды. Айыптау үкімінің сипаттау-уәждеу бөлігі сот дәлелденген деп таныған қылмыстық құқық бұзушылықты, оның жасалған орнын, уақытын, тәсілін, кінә нысанын, уәждері мен салдарын көрсете отырып сипаттауды қамтуға тиіс; үкімде сот қорытындылары негізделген дәлелдемелер және сот басқа дәлелдемелерді қабылдамаған уәждер келтіріледі [4]. Ақтау үкімінің сипаттау-уәждеу бөлігі де ақтау негіздерін ашуды және айыптау дәлелдемелерін бағалауды талап етеді [4]. Бұл конструкция заң шығарушы уәжділікті үкімнің қажетті элементі ретінде іс жүзінде мойындайтынын көрсетеді, бірақ үкімнің сапалары туралы жалпы бапта тек заңдылық пен негізділікті ғана тікелей атайды. Дәл осы жерде орталық нормативтік олқылықтардың бірі байқалады: уәжділік сот актілерінің жекелеген түрлерінің құрылымында бар, бірақ қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтарына әсер ететін кез келген сот шешімінің әмбебап сапасы ретінде бекітілмеген [47], [48], [49].

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 20 сәуірдегі № 4 «Сот үкімі туралы» нормативтік қаулысы үкімге қойылатын талаптарды қолданыстағы соттық-нормативтік нақтылау болды [5]. Ол 2002 жылғы қаулыны алмастырып, дәлелдемелерді талдауға, қорытындыларды уәждеуге, айыптау үкімін болжамдарға негіздеуге жол бермеуге, тараптардың дәлелдерін бағалау және қайшылықтарды шешу қажеттілігіне екпінді күшейтті [5]. Қарастырылып отырған эволюция үшін бұл маңызды сәт: Жоғарғы Сот факті бойынша ауырлық орталығын үкімнің формалды құрылымынан сот пайымдауының сапасына қарай ығыстырады. Бұл логикада үкім сипаттау-уәждеу бөлігі болғаны үшін ғана уәждеделген деп санала алмайды. Уәждеме өз функциясын орындауға тиіс: соттың дәлелдемелерден фактілерге, фактілерден саралауға, саралаудан жазаға немесе ақтауға қалай өткенін, сондай-ақ істің нәтижесіне ықпал ете алатын дәлелдерді неліктен қабылдамағанын көрсетуге тиіс [5], [6], [47].

Сонымен бірге 2018 жылғы нормативтік қаулы барлық проблемаларды жоймайды. Ол үкімге қойылатын талаптарды егжей-тегжейлі етеді, бірақ қылмыстық процесс үкімнен ғана тұрмайды. Күзетпен ұстауды, ұйқамақты, жасырын тергеу әрекеттерін, мүлікке тыйым салуды, қызметтен уақытша шеттетуді санкциялау, өтінішхаттарды қанағаттандырудан бас тарту, дәлелдемелерді жол берілмейтін немесе жол берілетін деп тану, істі прокурорға қайтару, істі тоқтату, сот актілерін қайта қарау туралы шешімдер — олардың бәрі дербес құқықтық мәнге ие болуы мүмкін. Мұндай шешім тұлғаның құқықтарын неғұрлым қарқынды шектесе немесе істің кейінгі дәлелдемелік құрылымына неғұрлым күшті ықпал етсе, уәждеме стандарты соғұрлым жоғары болуға тиіс. Алайда заңнамада бұл стандарт біркелкі көрсетілмеген. Үкім үшін ол күштірек дамыған; өзге шешімдер үшін — фрагментарлы. Бұл сотқа дейінгі және аралық сот сатысындағы ең драмалық құқық шектеуші шешімдер қорытынды сот актісіне қарағанда әлсіз уәждеделуі мүмкін деген тәуекел тудырады [4], [42], [50].

Қазақстан Республикасының азаматтардың қылмыстық процестегі құқықтарын қорғауды күшейтуге және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға бағытталған 2020 жылғы 19 желтоқсандағы № 384-VI Заңы қылмыстық процестің анағұрлым күрделі моделіне қарай әрі қарай қозғалысты көрсетті, мұнда прокурорлық сүзгінің, сот бақылауының және құқықтарды шектеу үшін процестік жауапкершіліктің рөлі арта түседі [45]. Ғылыми әдебиетте сотқа дейінгі іс жүргізудің жаңа модельдерін енгізу конституциялық құқықтардың кепілдіктерін күшейту және қылмыстық процесті тергеу органдары, прокуратура және сот арасындағы функцияларды неғұрлым анық бөлуге жақындату әрекеті ретінде бағаланады [50], [51]. Бірақ уәжділік тақырыбы үшін бұл жаңа күрделенуді де білдіреді: процестік сүзгілер неғұрлым көп енгізілсе, соғұрлым көп шешім негізделіп, уәждеделуге тиіс. Егер прокурор айыптау актісін бекітсе, тергеу судьясы құқықты шектеуді санкцияласа, бірінші саты соты дәлелдемелерді бағаласа, ал апелляция мен кассация сот актісін тексерсе, әрбір кезеңде шешімнің негізіне

кандай фактілік деректер мен құқықтық негіздер алынғаны түсінікті болуы керек. Әйтпесе сүзгілер жүйесі формалды растаулар тізбегіне айналады.

Қазақстан Республикасының 2024 жылғы 21 қарашадағы № 136-VIII Заңымен ресімделген кассациялық реформа да сот шешімдерінің уәжділігін түсінуге әсер етеді [12]. Қылмыстық істер жөніндегі кассациялық соттың құрылуы және кассациялық қайта қарау тәртібінің өзгеруі жазбаша аргументацияның мәнін күшейтеді. Кассациялық саты сот актілерін, егер олардың мәтінінен қандай дәлелдер қаралғанын, қандай дәлелдемелер шешуші деп танылғанын, қандай процестік бұзушылықтарды сот елеулі немесе елеусіз деп санағанын, саралау мен жазаның неге дұрыс деп танылғанын анықтау мүмкін болмаса, тиімді тексере алмайды. Мұнда уәжділік құқық қорғаушылық қана емес, жүйелік-процестік функцияға да ие болады: ол сот шешімін вертикалды тексеру және сот практикасының біркелкілігі мүмкіндігін қамтамасыз етеді [12], [15], [47].

Нәтижесінде Қазақстанның заңнамалық қайнар көздерінің қазіргі жай-күйін көп деңгейлі, бірақ әлі толық аяқталмаған модель ретінде сипаттауға болады. Конституциялық деңгейде уәждеделген сот төрелігінің алғышарттары бекітілген: сот арқылы қорғау, кінәсіздік презумпциясы, заңсыз дәлелдемелердің жол берілмеуі, соттың тәуелсіздігі, сот актілерінің міндеттілігі [3]. ҚПК деңгейінде үкімнің заңдылығы мен негізділігі, айыптау және ақтау үкімдерінің сипаттау-уәждеу бөлігіне қойылатын талаптар, дәлелдемелерді бағалау қағидалары және қайта қарау рәсімдері бекітілген [4]. Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары деңгейінде сот үкіміне, дәлелдемелерді бағалауға, сотқа дейінгі сатыдағы сот арқылы қорғауға және алқабилер қатысатын іс жүргізуге қойылатын талаптар нақтыланған [5], [6], [29], [42]. Құқықтық саясат деңгейінде қылмыстық процесті одан әрі жетілдіру, тұлға құқықтарының кепілдіктерін нығайту және құқық қолдану сапасын арттыру қажеттігі мәлімделген [43], [44]. Алайда қылмыстық процестегі сот шешімдерінің уәжділігінің құқықтар мен заңды мүдделерге әсер ететін барлық сот актілерін қамтитын бірыңғай әмбебап стандарты әзірге жалпы норма түрінде қалыптаспаған.

Дәл осы жерде осы зерттеу әрі қарай ашуға тиіс ғылыми проблема туындайды. Қазақстанның заңнамалық эволюциясы «үкім заңды, негізді және уәжді болуға тиіс» формуласынан неғұрлым күрделі талаптар жүйесіне қарай қозғалысты көрсетеді, бірақ бұл жүйе біркелкі дамымайды. Үкімнің негізділігі тікелей бекітілген; уәжділік үкімнің жекелеген бөліктерінің мазмұны және Жоғарғы Сот түсіндірмелері арқылы ашылған; тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап беру міндеті әзірге ҚПК-нің жалпы нормасына қарағанда сот практикасында және салыстырмалы-құқықтық стандарттарда күштірек көрінеді. Нәтижесінде уәжділік бір мезгілде мойындалған әрі толық айқындалмаған талап күйінде қалады. Үкім туралы сөз болғанда ол қажетті деп танылады; сот арқылы қорғау және дәлелдемелерді бағалау туралы сөз болғанда ол болжанады; бірақ аралық шешімдерге, тергеу судьясының

шешімдеріне, апелляциялық және кассациялық қаулыларға қатысты ол әрдайым операцияландырылмаған [4], [5], [42], [47], [49].

Мұндай қорытынды Қазақстанның қолданыстағы заңнамасы дөрекі мағынадағы олқылық жағдайында тұр дегенді білдірмейді. Керісінше, нормативтік база соттан уәждеделген шешім талап етуге мүмкіндік беретін едәуір көп ережелерді қамтиды. Проблема басқаша: бұл ережелер әртүрлі дереккөздерде орналасқан, актілердің әртүрлі түрлеріне қатысты және әрдайым бірыңғай әдіснамаға біріктірілмеген. Сондықтан судья, прокурор, адвокат және жоғары тұрған саты тарап дәлеліне қандай жауап жеткілікті болып табылатынын, дәлелдемені талдаудың болмауы қашан елеулі бұзушылық екенін, қысқа уәждеме мен формалды уәждемені қалай ажырату керек екенін, қандай жағдайларда дәлелдемелер жиынтығына шаблонды сілтеме негізділік кемшілігіне айналатынын әртүрлі түсінуі мүмкін. Кейінгі зерттеудің ғылыми мәні бытыраңқы нормативтік талаптарды сот актілерін талдауға және қылмыстық процесті практикалық жетілдіруге жарамды өлшемшарттар жүйесіне айналдыруда жатыр [46], [47], [48].

Демек, Қазақстан Республикасының заңнамалық қайнар көздерінің сот шешімдерінің негізділік және уәжділік талаптары бөлігіндегі эволюциясы тізбекті емес сипатқа ие. Бірінші кезең заңдылық, негізділік және уәжділік формуласын берді, бірақ оны ақиқатты анықтаудың мемлекетке бағдарланған моделі ішінде ұстады. Тәуелсіз Қазақстанның Конституцияларымен және 1990-жылдардағы сот заңнамасымен байланысты екінші кезең сот шешімін конституциялық құқықтар мен тәуелсіз сот төрелігі кеңістігіне ауыстырды. 1997 жылғы ҚПК және Жоғарғы Соттың 2002 жылғы нормативтік қаулысы арқылы көрінген үшінші кезең үкімге қылмыстық процестің орталық актісі ретінде қойылатын талаптарды нақтылады. Алқабилер сотымен, сотқа дейінгі сатыдағы сот арқылы қорғаумен және 2014 жылғы ҚПК-мен байланысты төртінші кезең проблеманың өрісін кеңейтті: уәжділік енді үкімнен ғана емес, айыптауды және құқықтардың шектелуін бақылауды қамтамасыз ететін сот шешімдерінен де талап етіле бастады. Жоғарғы Соттың 2018 жылғы қаулысын, сотқа дейінгі модель реформаларын және кассациялық реформаны қамтитын бесінші, қазіргі кезең сот аргументациясының сапасы туралы мәселені адам құқықтарының ғана емес, сот актілерін қайта қарау жүйесінің бүкіл орнықтылығының шарты ретінде қойды [5], [12], [42], [45].

Осыдан диссертация үшін базалық тезис шығады: Қазақстанның заңнамалық дамуы қылмыстық процестегі сот шешімінің дербес жалпы қасиеті ретінде уәжділікті тану үшін алғышарттар жасап үлгерді, бірақ бұл тәсілді толық нормативтік айқындыққа дейін жеткізген жоқ. Сот шешімінің негізділігі заңды түрде алынған және зерттелген дәлелдемелерге негізделген сот қорытындысының дәлелдемелік және фактілік орнықтылығы ретінде түсінілуге тиіс. Уәжділік соттың осы қорытындыны дәлелдемелер неліктен жеткілікті деп танылғанын, тарап дәлелдері неліктен қабылданғанын немесе қабылданбағанын, қылмыстық немесе қылмыстық-процестік заңның нақты нормасы неге қолданылғанын және дәл осындай құқықтық салдар неге

таңдалғанын тексеруге мүмкіндік беретін нысанда ашу міндеті ретінде түсінілуге тиіс. Тек осындай түсінікте ғана тарихи мұра болып қалған формула декларация болудан қалып, қылмыстық сот төрелігінің толыққанды стандартына айналады.

Заңнамалық қайнар көздер эволюциясын талдауды жалғастыра отырып, тағы бір әдіснамалық тұрғыдан маңызды аспектке назар аудару қажет: Қазақстанда сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігіне қойылатын талаптардың дамуы ҚПК-де тиісті сөздердің тікелей бекітілуі арқылы ғана емес, дәлелдеменің, сот бақылауының және сот актілерін қайта қараудың өз процестік табиғатының өзгеруі арқылы да жүрді. Басқаша айтқанда, заң шығарушы «уәжділік» терминін әрдайым қолданбауы мүмкін еді, алайда ол дәлелдемелердің жол берілушілігіне қойылатын талаптарды күшейткен сайын, шағымдану мүмкіндігін кеңейткен сайын, құқықтарды сотқа дейінгі шектеулерге сот бақылауын енгізген сайын немесе апелляция мен кассация өкілеттіктерін нақтылаған сайын, ол объективті түрде сот шешімінің уәждемесіне қойылатын талаптарды көтерді. Сот мұндай тексерудің себептерін түсіндірмей, дәлелдеменің жол берілушілігін сапалы түрде тексере алмайды. Ол арыз берушінің дәлелдері шешімнің заңдылығына неге әсер етпейтінін көрсетпей, шағымды негізсіз деп тани алмайды. Ол өз қаулысының мәтінінен нақты не тексерілгені және тараптың қарсылықтары неліктен дәрменсіз деп танылғаны көрінбесе, үкімді күшінде қалдыра алмайды.

Бұл ой қолданыстағы ҚР ҚПК-нің дәлелдемелерді бағалау туралы нормаларына жүгінгенде әсіресе айқын көрінеді. ҚПК-нің 125-бабы әрбір дәлелдеме қатыстылық, жол берілушілік, сенімділік тұрғысынан, ал дәлелдемелердің бүкіл жиынтығы қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілік тұрғысынан бағалануға тиіс екенін бекітеді [4]. Бір қарағанда әңгіме сот актісіне қойылатын талап туралы емес, дәлелдемелік қағида туралы болып отыр. Бірақ шын мәнінде бұл норманың тікелей уәждемелік мәні бар. Егер сот әрбір дәлелдемені төрт өлшемшарт бойынша бағалауға міндетті болса, сот шешімі кем дегенде елеулі дәлелдемелерге қатысты мұндай бағалаудың нәтижесін көрсетуге тиіс. Әйтпесе ҚПК-нің 125-бабының талабы ішкі, көрінбейтін, сондықтан тексерілмейтін күйде қалады. Егер үкімде қорғау тарапының дәлелдемені заңсыз тәсілмен алу туралы дәлеліне жауап болмаса, сот дәлелдеменің жол берілушілігін бағалады ма, жоқ па — оны анықтау мүмкін емес. Егер сот куәнің айғақтарына сілтеме жасап, бірақ осы айғақтар мен өзге дәлелдемелер арасындағы қайшылықтар неге мәнге ие емес екенін түсіндірмесе, қорытындының сенімділігін тексеру мүмкін емес. Егер сот іс материалдарын тізіп шығып, бірақ оларды айыптаудың нақты элементтерімен байланыстырмаса, дәлелдемелер жиынтығының жеткіліктілігі туралы айту мүмкін емес.

Бұл тұста қазақстандық қылмыстық-процестік модель соттық дәлелдеуге қатысты неғұрлым кең теориялық тәсілдермен жақындайды. М. Таруффо соттың фактілерді анықтауы судьяның интуитивті сенімі ретінде түсініле

алмайтынын бірнеше рет атап өткен; ол дәлелдемелер, ықтималдық байланыстар және құқықтық өлшемшарттар тексерілетін нысанда ұсынылуға тиіс қорытындының рационалды құрылымын талап етеді [16], [17]. М. Дамашка дәлелдеудің институционалдық модельдерінің айырмашылығын талдай отырып, дәлелдемелік құқық қағидалары әрдайым соттың құрылымымен, тараптар мен судья арасындағы рөлдердің бөлінуімен, сондай-ақ құқықтық тәртіптің фактілік қорытынды қатесін қалай бақылайтынымен байланысты екенін көрсетеді [54]. Қазақстан үшін бұл идеялар дерексіз-салыстырмалы мағынаға ғана ие емес. Олар дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша еркін бағалау уәждемелген қорытынды еркіндігіне айналмауға тиіс екенін көруге көмектеседі. Судьяның ішкі сенімі зерттелген дәлелдемелерге, заңға және ар-ожданға негізделген кезде ғана процестік тұрғыдан жол берілетін болады, бірақ процеске қатысушылар мен жоғары тұрған саты үшін ол сот актісінде уәждемелген түрде баяндалу арқылы ғана заңдық мәнге ие болады [4], [6].

Тарихи тұрғыдан ішкі сенім проблемасының тағдыры бірімәнді болған жоқ. Кеңестік және посткеңестік дәстүрде ол көбіне судья тәуелсіздігінің дәлелдемелерді бағалаудың формалды қағидаларынан кепілдігі ретінде қабылданды. Бұл дұрыс, бірақ ішінара ғана. Дәлелдемелердің алдын ала белгіленген күшінен бас тарту сотты дәлелдемелердің механикалық арифметикасынан шынымен босатады. Алайда ол нақты дәлелдеме неге сенімді деп танылғанын, дәлелдемелер жиынтығы неге жеткілікті екенін және балама нұсқа неге қабылданбағанын түсіндіру міндетінен босатпайды. Мұнда нәзік, бірақ елеулі шекара ашылады: дәлелдемелерді бағалаудың ішкі еркіндігі тәуелсіз сот төрелігінің шарты болып табылады, ал сыртқы уәждеме оның бақылауға көнетіндігінің шарты болып табылады. Біріншісіз сот формалды дәлелдемелік қағидалардың орындаушысына айналу қаупіне ұшырайды; екіншісіз — шектелмеген қалау иесіне айналады.

Сондықтан сотқа дейінгі сатыдағы сот бақылауы институтының дамуын сот шешімдерінің уәжділігіне қойылатын талаптар эволюциясының маңызды кезеңі ретінде қарастыру қажет. Қазақстанда тергеу судьясы тұлғасының енгізілуі және нығаюы қылмыстық процестің өз архитектурасын өзгертті. Сот қылмыстық істі қорытынды шешуге ғана емес, тұлғаның конституциялық құқықтарын шектей алатын процестік әрекеттер мен шешімдердің заңдылығын тексеруге де қатыса бастады. Мұндай жағдайларда уәждеменің ерекше табиғаты бар: тергеу судьясы кінәлілік мәселесін шешпейді, бірақ оның қаулысы тұлғаның бостандығына, тұрғын үйге қол сұғылмаушылыққа, мүліктің сақталуына, жеке өмір құпиясына, қорғау тарапының тиімді шағымдану құралдарына қол жеткізуіне және болашақ дәлелдемелердің жол берілушілігіне ықпал етуі мүмкін [42], [50].

Қазақстан Республикасының Конституциялық Соты 2023 жылғы 17 тамыздағы № 25-НП нормативтік қаулысында тергеу судьясының қаулыларына шағымдар бойынша облыстық немесе оған теңестірілген сот шешімдерінің түпкілікті болуына және мұндай сот актілерін кассациялық

қайта қараудың мүмкін еместігіне байланысты ҚПК нормаларының Конституцияға сәйкестігі туралы мәселені қарады. Конституциялық Сот тергеу судьясы қаулысының заңдылығы мен негізділігі жоғары тұрған сотпен тексерілгеннен кейін заңды күшіне енуі сот арқылы қорғалу құқығын шектеу ретінде қарастырыла алмайтынын көрсетті, өйткені сотқа дейінгі іс жүргізу өзінің мақсаты бойынша істі басты сот талқылауына дайындауға бағытталған, ал қылмыстық процесс органдарының әрекеттері мен шешімдерін тексеру көбіне кейіннен істі мәні бойынша қарау кезінде жүзеге асырылады [53]. Осы зерттеу үшін бұл қаулы өзінің қорытынды тұжырымымен ғана маңызды емес. Ол заң шығарушы белгілі бір сот актілерін әрі қарай қайта қарауды шектейтін жерде де мұндай шектеудің конституциялық жол берілушілігі заңдылық пен негізділікті тексерудің болуын болжамдайтынын көрсетеді. Ал егер заңдылық пен негізділікті тексеру жеткілікті кепілдік деп танылса, онда тиісті сот шешімі процеске қатысушы осы тексерудің шектері мен нәтижесін түсіне алатындай дәрежеде уәждеделуге тиіс.

Бұл жерде заңнама әзірге толық көлемде шешпеген проблема туындайды. Егер тергеу судьясының шешімі кассациялық қайта қарауға жатпаса, ал кейінгі тексеру көбіне істі мәні бойынша қарау кезінде ғана мүмкін болса, бастапқы және апелляциялық уәждеменің сапасы жоғары мәнге ие болады. Құқықтардың іргелі шектелуі туралы сөз болғанда, өтінішхат материалдарының болуы, айыптаудың ауырлығы немесе тергеудің жалпы мүдделері туралы формалды сілтеме жеткілікті деп есептеле алмайды. Мұндай қаулыларда сот нақты фактілік негіздерді, шектеудің қажеттілігі мен мөлшерлестігін, қорғау тарапы дәлелдерінің бағасын, сондай-ақ сұратылған шара мен қылмыстық процестің мақсаттары арасындағы байланысты көрсетуге тиіс. Әйтпесе сот бақылауы қылмыстық қудалау органының ұстанымын рәсімдік растауға айналады, ал дербес соттық тексеру болмай қалады.

Эволюцияның тағы бір маңызды векторы апелляциялық және кассациялық қайта қараумен байланысты. Ерте кеңестік модельде жоғары тұрған саты ең алдымен үкімнің заңдылығы мен негізділігін бақылау органы ретінде қабылданды. Қазіргі процесте ол неғұрлым күрделі функция орындауға тиіс: қателерді түзетіп қана қоймай, сот аргументациясының сапасын да қамтамасыз етуі керек. Үкімді өзгеріссіз қалдыратын апелляциялық қаулының өзі уәждеделген болуы тиіс. Егер шағымда дәлелдемелердің жол берілмеуі, қорғану құқығының бұзылуы, қорғау нұсқасының талданбауы, дұрыс емес саралау немесе жазаның әділетсіздігі туралы мәселелер қойылса, ол бірінші саты сотымен келісуді констатациялаумен шектеле алмайды. Әйтпесе шағымдану құқығы формалды сипат алады: шағым берілді, отырыс өткізілді, сот актісі шығарылды, бірақ дәлелдерге нақты жауап жоқ.

Бұл бөлікте қазақстандық эволюция қазіргі құқықтық тәртіптердің «нәтижені бақылаудан» «пайымдауды бақылауға» қарай жалпы қозғалысымен сәйкес келеді. Р. Алекси, Н. Маккормик және Р. Саммерс әртүрлі теориялық

дәстүрлерде құқықтық шешім ішкі дұрыстыққа ғана емес, құқықтық қауымдастық алдындағы сыртқы ақталуға да мұқтаж екенін көрсетті [14], [15], [55]. Қылмыстық процесс үшін бұл тезис әсіресе қатал: уәждеме қатесі жай ғана нашар заң техникасын емес, адамның сотталу немесе қорғаудан бас тарту себептерін түсіну құқығының бұзылуын білдіруі мүмкін. Сондықтан апелляциялық және кассациялық сатылар іс материалдарында дәлелдемелердің бар-жоғын ғана емес, бірінші саты сотының осы дәлелдемелерді кінәлілік, ақтау, жаза немесе істі тоқтату туралы қорытындыға қалай айналдырғанын да бағалауға тиіс.

2024–2025 жылдардағы кассациялық реформа бұл аспектіні күшейтеді. Мамандандырылған кассациялық модель заңды күшіне енген сот актілерін тексерудің институционалдық тұрғыдан көбірек бөлектенетінін және кәсіби тұрғыдан шоғырланатынын болжайды [12]. Бірақ мұндай модель уәжділіктің дамыған стандарты болмаса, тиімді жұмыс істей алмайды. Кассация толық көлемдегі қайталама сот тергеуі емес; оның міндеті заңның елеулі бұзушылықтарын және сот актілерінің дұрыстығын тексерумен байланысты. Сондықтан үкімнің, апелляциялық қаулының және өзге сот шешімдерінің мәтіні қандай фактілер дәлелденген деп танылғанын, қандай дәлелдемелер қабылданып, қайсылары қабылданбағанын, шағымның қандай дәлелдері қаралғанын, қандай нормалар қолданылғанын және неліктен қолданылғанын анықтауға мүмкіндік беруі тиіс. Төмен тұрған актілердің уәждемесі неғұрлым әлсіз болса, кассациялық сатыға өз құзыретінің шегінен шықпай өз функциясын орындау соғұрлым қиын болады.

Уәжділік талаптарының дамуында алқабилер мәселесін айналып өтуге болмайды. Қазақстандық алқабилер қатысатын сот моделі аса ауыр қылмыстық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асырудың ерекше нысаны ретінде қалыптасты [40], [41], [52]. Алайда дәл осы жерде вердикттің дәстүрлі түсінігі мен уәждемеленген шешімнің қазіргі талабы арасындағы шиеленіс ең өткір көрінеді. Алқабилер өздерінің алдына қойылған сұрақтарға жауап береді, ал олардың шешімі кеңейтілген заңдық уәждеме ретінде құрылмайды. Сонымен бірге алқабилер қатысқан іс бойынша кінәлі деп танылған айыпталушы сотталу себептерін түсіну тұрғысынан нашар жағдайда қалмауға тиіс. Егер кәсіби судья үкімді уәждеуге міндетті болса, ал алқабилер қатысқан үкім вердиктке сүйенсе, онда қорытынды сот актісі алқабилер кеңесуінің құпиясын құрметтейтін, бірақ бір мезгілде олардың жауаптарының құқықтық салдарын түсінікті ететін түсіндіру нысанын қамтуы тиіс. Негізділік – сот шешімдерінің (үкімдердің, қаулылардың) фактілік және құқықтық тұрғыдан дәйекті негізге сүйенуі, дәлелдермен құрастырылуы дегенді білдіреді. Бұл ұғым сот төрелігінің сапасын айқындайтын іргелі талаптардың бірі саналады [56]. С. Таман испан моделі және ЕАҚС тің *Tahquet v. Belgium* ісі бойынша практикасы мысалында алқабилер вердикттерін сұрақтар жүйесі, жазбаша нұсқаулар, айыптаудың процестік шеңбері және кәсіби судьяның кейінгі уәждемесі арқылы уәждеу мүмкіндігін талдайды [19]. Қазақстан үшін бұл тәжірибе маңызды, өйткені

мәселе «алқабилер уәж жазуға тиіс пе» дегенге келіп тірелмейді. Оны анағұрлым дәл былай қою керек: алқабилер қатысқан іс бойынша жазбаша сот актісінің қандай элементтері айыпталушыға және жоғары тұрған сатыға айыптаудың қандай фактілік және құқықтық негіздер бойынша дәлелденген деп танылғанын түсінуді қамтамасыз етуге тиіс. Бұл сұрақ парағын неғұрлым дәл тұжырымдауды, айыптаудың дәлелдемелік шеңберін тіркеуді, төрағалық етуші судьяның заңдық саралауды уәждеуін, жазаны негіздеуді және тараптардың процестік қарсылықтарын талдауды қамтуы мүмкін.

Демек, алқабилер туралы заңнаманың эволюциясы да бөлімнің жалпы қорытындысын растайды: уәжділік кәсіби судьяның классикалық жазбаша үкімінің шегінен біртіндеп шығып барады. Ол тұтас процестік конструкцияға қойылатын талапқа айналады. Егер сот ісін жүргізу нысаны өзгерсе, уәждеме стандарты да бейімделуі керек. Алқабилерден кәсіби судьяның заңдық пайымдауын механикалық түрде талап етуге болмайды, бірақ айыптау нәтижесін жеткілікті түсіндірілмеген күйде қалдыруға да болмайды. Дәл осы жерде ҚР ҚПК-нің болашақ өзгерістері ерекше мұқият болуы тиіс: шамадан тыс егжей-тегжейлендіру алқабилердің дербестігін бұзуы мүмкін, ал реттеудің болмауы уәждемеленген сот төрелігіне құқықты әлсіретуі мүмкін.

Сот актілерінің цифрлық қолжетімділігі де заңнамалық эволюцияның маңызды бөлігі ретінде көрінеді. Қазақстан Республикасының ресми Сот актілері банкі сот шешімдерін санаттар, жылдар, соттар және сатылар бойынша іздеу мүмкіндігін жасайды [28]. Бір қарағанда бұл уәжділікке қойылатын талаптардың дереккөзі емес, ұйымдастырушылық-ақпараттық құрал. Бірақ іс жүзінде сот актілерінің ашықтығы сот жазуының тәртібін өзгертеді. Сот шешімі енді тараптар мен жоғары тұрған сатылар үшін ғана емес, ғылыми қауымдастық, адвокатура, прокуратура, журналистер, құқық қорғау ұйымдары және қоғам үшін де талдау объектісіне айналады. Жариялылық уәждеме сапасына автоматты түрде кепілдік бермейді. Алайда ол кемшіліктерді көрінетін етеді: шаблондық абзацтар, айыптау актісін механикалық көшіру, қорғау дәлелдеріне жауаптың болмауы, дараландырылмаған жаза, дәлелдемелерді формалды бағалау — мұның бәрі эмпирикалық зерттеу үшін қолжетімді болады. Сондықтан осы диссертацияның екінші тарауында нормативтік талдаудан сот шешімдерінің уәждемелік индикаторларын өлшеуге көшу көзделеді.

Доктриналық тұрғыдан бұл нормативтік талаптан эмпирикалық өлшеуге өту елеулі мәнге ие. Дәстүрлі процестік ғылым сот шешімінің қасиеттерін көбіне санаттық қатар арқылы сипаттады: заңдылық, негізділік, уәжділік, әділдік [27], [47], [48]. Мұндай тәсіл қажет, бірақ қазіргі зерттеу үшін жеткіліксіз. Ол сот актісі қандай қасиеттерге ие болуы тиіс деген сұраққа жауап береді, бірақ бұл қасиеттерді нақты сот шешімдерінің массивінен қалай анықтау керек екенін әрдайым айқындауға мүмкіндік бермейді. Ал дәл эмпирикалық талдау қандай кемшіліктер жүйелі түрде қайталанатынын көрсетеді: қорғау дәлелдерін бағалаудың болмауы, бірнеше сотталушы бойынша дәлелдемелерді топтап баяндау, жазаны жалпы сөздермен уәждеу,

апелляцияның бірінші саты соты қорытындыларын формалды түрде растауы, негізгі дәлелдемелердің жол берілушілігін талдаудың болмауы, анықталған фактілер мен саралау арасындағы әлсіз байланыс. Сондықтан заңнамалық эволюция нормаларды нақтылаумен ғана емес, олардың нақты әрекетін тексеру әдістемесін жасаумен де аяқталуы тиіс.

Шетелдік дәлелдемелік құқық теориясында бұл міндет соттық дәлелдеудің рационалдылығы, фактілік қорытындының нарративтік құрылымы және соттық білімнің ақталуы ұғымдары арқылы бұрыннан талқыланып келеді. У. Твайнинг құқықтағы дәлелдемені оқшау фактілер жиынтығы ретінде қарастыруға болмайтынын атап өткен; ол пайымдау, ықтималдық, баяндау және институционалдық тексеру құрылымына енгізілген [57]. С. Саммерс қылмыстық процесс жөніндегі қазіргі зерттеулерде қылмыстық соттың дәлелдемелік ұмтылыстарын жазаның ақталуымен және процестің әділдігімен байланыстырады: қылмыстық айыптау үкімі фактілік сенімділікті ғана емес, нәтижені айыпталушы мен қоғам үшін легитимді деп тануға мүмкіндік беретін рәсімді де талап етеді [58]. Бұл идеялар қазақстандық проблеманы дәлірек түсінуге көмектеседі: егер үкім соттың фактілік қорытындыға қалай келгенін ашпаса, ол шағымдану құқығын ғана емес, жазаның моральдық-құқықтық негізін де әлсіретеді.

Осы контексте Қазақстандағы сот шешімдерінің негізділік және уәжділік талаптары эволюциясының неғұрлым дәл кезеңделуін ұсынуға болады. Бірінші кезең — кеңестік-кодификациялық кезең — үкімнің заңдылығы, негізділігі және уәжділігі формуласының бекітілуімен, бірақ ақиқатты анықтаудың мемлекетке бағдарланған моделі үстем болған жағдайда сипатталады [31], [32], [33]. Екінші кезең — ерте конституциялық кезең — 1993 және 1995 жылдардағы Конституциялармен, ұлттық сот жүйесінің құрылуымен және сот арқылы қорғалудың конституциялық құқық ретінде танылуымен байланысты [3], [34], [35], [36]. Үшінші кезең — 1997 жылғы ҚІЖК-нің кодификациялық кезеңі — тәуелсіз Қазақстанның дербес қылмыстық-процестік моделінің бекітілуімен, халықаралық шарттардың процестік контекстке енгізілуімен және үкім құрылымының егжей-тегжейлі регламенттелуімен сипатталады [37], [39]. Төртінші кезең — сот бақылауын кеңейту және процестік саралау кезеңі — алқабилер сотын енгізуді, сотқа дейінгі сатыдағы сот арқылы қорғауды дамытуды, тергеу судьясының рөлін күшейтуді және дәлелдемелерді бағалау қағидаларын нақтылауды қамтиды [6], [40], [41], [42], [50], [52]. Бесінші кезең — қазіргі кезең — 2014 жылғы ҚПК-мен, Жоғарғы Соттың 2018 жылғы нормативтік қаулысымен, сотқа дейінгі іс жүргізу реформаларымен, шағымдану шектері туралы Конституциялық Сот шешімдерімен және кассациялық реформамен байланысты [4], [5], [12], [45], [53].

Бұл кезеңделу өздігінен емес, дамудың ішкі логикасын анықтау тәсілі ретінде маңызды. Әрбір кезеңде уәжділік талабы жаңа мазмұнға ие болды. Алдымен ол істі дұрыс шешудің мемлекеттік міндеті шеңберінде соттың

үкімді түсіндіру міндетін білдірді. Кейін — сот билігінің конституциялық кепілдіктер шегінде әрекет ету міндетін анықтайды. Одан соң — дәлелдемелер, фактілік қорытындылар және құқықтық саралау арасындағы байланысты көрсету міндетін негіздейді. Сотқа дейінгі сот бақылауы енгізілгеннен кейін — қорытынды үкімді ғана емес, құқықты шектейтін қаулыларды да уәждеу міндетін көрсетеді. Қазіргі кезеңде — апелляцияда және кассацияда тексерілуі, эмпирикалық массивте зерттелуі және әділ сот талқылауының халықаралық стандарттарымен салыстырылуы мүмкін сот актісін жасау міндеті болып табылады.

Алайда даму аяқталмаған күйінде қалып отыр. Қазақстанның қолданыстағы заңнамасында қылмыстық процесте қатысушылардың құқықтарына, бостандықтарына және заңды мүдделеріне әсер ететін әрбір сот шешімінің міндетті қасиеті ретінде уәжділікті тікелей бекітетін жалпы норма әзірге жоқ. Мұндай норма қағидатты мәнге ие болуы мүмкін еді. Ол үкімнің уәжділігі салыстырмалы түрде егжей-тегжейлі реттелген, ал өзге сот актілерінің уәжділігі жекелеген нормалардан, қағидаттардан, Жоғарғы Сот түсіндірмелерінен және конституциялық логикадан шығарылатын фрагментарлықты еңсеруге мүмкіндік берер еді. Сонымен бірге ұсынылатын жалпы норма шамадан тыс ауыр болмауы керек. Оның міндеті — базалық стандартты бекіту: сот шешімі фактілік және құқықтық негіздерді, елеулі дәлелдемелер мен тараптар дәлелдерінің бағасын, сондай-ақ егер олар тиісті процестік мәселенің нәтижесіне ықпал ете алса, талаптарды, өтінішхаттарды, шағымдарды және қарсылықтарды қабылдау немесе қабылдамау уәждерін қамтуға тиіс.

Мұндай заңнамалық формула ҚР ҚПК-нің үкімнің заңдылығы мен негізділігі туралы қолданыстағы 388-бабы мен барлық мәнді сот актілерінің уәжділігіне қойылатын неғұрлым кең талап арасындағы көпірге айнала алар еді [4]. Ол үкімнің, апелляциялық қаулының немесе тергеу судьясы шешімдерінің мазмұны туралы нормаларды алмастырмас еді, бірақ жалпы қағиданы белгілер еді. Кейін бұл қағида Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларында индикаторлық матрица және чек-парақтар арқылы нақтылана алар еді. Мысалы, айыптау үкімі үшін уәжділік индикаторлары ретінде айыптаудың әрбір элементі бойынша дәлелдемелерді талдау, қорғаудың елеулі дәлелдеріне жауап беру, негізгі дәлелдемелердің жол берілушілігін бағалау, саралау мен жазаны уәждеу көрінер еді. Тергеу судьясының қаулысы үшін — құқықты шектеудің фактілік негіздерінің нақтылығы, қажеттілік пен мөлшерлестікті тексеру, қорғау тарапы дәлелдерінің бағасы. Апелляциялық қаулы үшін — шағым дәлелдеріне дербес жауап беру және үкімнің уәждемелік кемшіліктерін тексеру.

Заңнамалық қайнар көздер эволюциясын аяқтай отырып, мынаны атап өту керек: Қазақстанның қылмыстық процесіндегі сот шешімдерінің уәжділігі проблемасы әдемі заң стилінің мәселесі емес. Ол мемлекет пен тұлға арасындағы қатынастардың орталығында тұр. Айыпталушы, жәбірленуші, қорғаушы, прокурор және қоғам сот ісінің қорытындысын ғана

емес, соттың сол қорытындыға келген жолын да көруге құқылы. Қылмыстық процесте бұл жолдың дербес құқықтық мәні бар, өйткені дәл сол арқылы кінәсіздік презумпциясы айыптауға сенім презумпциясымен алмастырылған жоқ па, дәлелдемелерді бағалау еркіндігі озбыр қалау еркіндігіне айналған жоқ па, қорғану құқығы адвокаттың формалды қатысуына дейін төмендетілген жоқ па, апелляция шағымды нақты талдамай бірінші саты қорытындыларын қайталауға айналған жоқ па — осының бәрі тексеріледі.

Осылайша, Қазақстандағы сот шешімдерінің негізділік және уәжділік талаптарының заңнамалық эволюциясы уәждеделген үкімге қойылатын формалды талаптан уәждеделген қылмыстық сот төрелігінің неғұрлым жетілген идеясына біртіндеп көшуді көрсетеді. Бірақ бұл көшу әлі аяқталған жоқ. Оның әрі қарай дамуы өзара байланысты үш қадамды талап етеді: біріншіден, уәжділікті қылмыстық процестегі сот шешімінің жалпы қасиеті ретінде нормативтік тану; екіншіден, сот актілерінің әртүрлі түрлері үшін уәждеменің сараланған стандарттарын әзірлеу; үшіншіден, бұл стандарттардың нақты сот практикасында қалай іске асатынын эмпирикалық тексеру. Диссертацияның кейінгі бөлімдері дәл осы міндеттерді шешуге бағытталады.

1.2 Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенция және Еуропалық адам құқықтары жөніндегі сот практикасы аясында соттың тараптардың маңызды уәждеріне жауап беру міндеті: БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің №32 Жалпы түсіндірмесіндегі құқықтық ұстанымдар

Соттың тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап беру міндетін зерттеу екі халықаралық-құқықтық жазықтықты сақтықпен ажыратуды талап етеді. Бірінші жазықтық — Қазақстан Республикасы қатысушысы болып табылатын Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт; Пактіні ратификациялау туралы заң 2005 жылғы 28 қарашада қабылданған [7]. Демек, Пактінің 14-бабы және оны БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің беделді түсіндіруі Қазақстан үшін әділ сот талқылауының ұлттық кепілдіктерін бағалау кезінде тікелей мәнге ие. Екінші жазықтық — 1950 жылғы Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенция және Еуропалық адам құқықтары жөніндегі соттың практикасы. Қазақстан Конвенцияға қатысушы мемлекет болып табылмайды, сондықтан ЕАҚС шешімдері ол үшін Еуропа Кеңесіне мүше мемлекеттер үшін міндетті болатын мағынада міндетті күшке ие емес [9], [10]. Алайда бұл практикасын қазақстандық қылмыстық-процестік ғылым үшін құқықтық тұрғыдан бейтарап етеді дегенді білдірмейді. Керісінше, дәл ЕАҚС практикасында әділ процестің элементі ретінде уәждеделген сот шешімі стандарты, оның ішінде сот тараптың әрбір дәлеліне жауап беруге міндетті ме, әлде тек істің нәтижесі үшін шешуші маңызы бар дәлелдерге ғана жауап беруі керек пе деген мәселе барынша егжей-тегжейлі әзірленген [59]. ЕАҚС-тың Конвенцияның 6-бабы бойынша ресми анықтамалығы 2025 жылғы 31 тамызда жаңартылған және

онда сот шешімдерін негіздеу — reasoning of judicial decisions — әділ қылмыстық сот талқылауының жалпы кепілдіктерінің дербес элементі ретінде тікелей бөлініп көрсетілген.

Мұндай ажырату осы диссертация үшін ерекше маңызды. Қазақстандық сот ЕАҚС прецеденттерін механикалық түрде қолдануға міндетті деп айтуға болмайды. Бірақ еуропалық стандартты бөтен, сондықтан қажетсіз деп қарастыру да дәл сондай қате. Пактінің 14-бабы, Конвенцияның 6-бабы, Қазақстан Республикасының конституциялық кепілдіктері және ҚР ҚПК нормалары бір орталық талапта түйіседі: қылмыстық сот төрелігі құзыретті сотпен жүзеге асырылып қана қоймай, процеске қатысушы өзінің дәлелдері неліктен қабылданғанын немесе қабылданбағанын түсіне алатындай нысанда көрініс табуға тиіс. Осы тұрғыдан сот шешімінің уәжділігі сот жазуының стилистикалық сапасы емес. Ол жарыспалылық, қорғану құқығы, кінәсіздік презумпциясы және шағымдану құқығы толыққанды болмай қалатын жағдайда олардың орнын толтыратын емес, солардың іске асуын қамтамасыз ететін процестік кепілдік ретінде көрінеді [3], [4], [8], [59].

Конвенцияның 6-бабында бекітілген еуропалық конвенциялық формула «уәждеделген сот шешіміне құқық» деген жеке сөз тіркесін қамтымайды. Ол тәуелсіз және бейтарап соттың әділ әрі жария талқылауына құқық туралы, шешімді жария түрде жариялау туралы, кінәсіздік презумпциясы туралы, айыпталушының ең төменгі құқықтары туралы, оның ішінде айып тағылғаны туралы хабардар болу, қорғауға дайындалу үшін уақыт пен мүмкіндікке ие болу, заң көмегін пайдалану, куәлардан жауап алу және аудармашы көмегін пайдалану құқықтары туралы айтады [10]. Бірақ дәл осы әділ сот талқылауының жалпы архитектурасынан ЕАҚС ұлттық соттардың өз шешімдерінің негіздерін жеткілікті түрде анық баяндау міндетін шығарды. Мұндағы логика формалды емес, функционалды: егер айыпталушы қорғануға құқылы болса, ол өзінің қорғану мазмұнын құрайтын дәлелдерге жауап алуға тиіс; егер ол шағымдануға құқылы болса, ол соттың қандай қорытындыларына шағым беретінін түсінуі керек; егер сот шешімі жария әрі міндетті болса, ол тек қарар бөлігі бойынша ғана емес, негіздері бойынша да тексерілетін болуы тиіс [59], [70], [73].

БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитеті Пактінің 14-бабына қатысты № 32 жалпы түсіндірмесінде де әділ сот талқылауын формалды процестік әрекеттер жиынтығына дейін қысқартпайды. Түсіндірменің 2-тармағында соттар алдындағы теңдікке және әділ талқылауға құқық адам құқықтарын қорғаудың негізгі элементі және құқық үстемдігін қамтамасыз етудің процестік құралы екені атап көрсетіледі. Комитет Пакт кепілдіктерінің мәндік мазмұны тек мемлекеттің ішкі құқығының қарауына қалдырылмайтынын тікелей көрсетеді [8]. Бұл ереже қылмыстық процесс үшін қағидатты мәнге ие: мемлекет сот жүйесінің құрылымын, сатылар түрлерін, үкім нысанын, апелляция мен кассация шектерін өзі айқындай алады, бірақ әділ сот талқылауына құқықты оның мәнінен айыра алмайды. Ал бұл құқықтың мәні

тыңдалу мүмкіндігін және соттың тараптардың елеулі позицияларына қалай қарағанын түсінуге мүмкіндік беретін сот актісін алуды қамтиды.

Осы зерттеу тақырыбы үшін Комитеттің Пактінің 14-бабының 5-тармағы бойынша ұстанымы ерекше мәнге ие. Комитет сотталған адамның айыптау үкімі мен жазаны жоғары тұрған сотта қайта қарату құқығы нақты болуы керек, номиналды болмауға тиіс деген ұстанымнан шығады. Қайта қарау дәлелдемелердің жеткіліктілігін де, құқық мәселелерін де қамтуға тиіс; фактілік жағын бағалау мүмкіндігінсіз таза формалды немесе тек құқықтық тексеру Пакт стандартына сай келмейді. Оның үстіне, қайта қарау құқығын тиімді жүзеге асыру сотталған адамның бірінші саты сотының тиісінше уәждемелген жазбаша шешіміне қол жеткізуі болған кезде ғана мүмкін, ал көпсатылы шағымдану кезінде — сот талқылауы хаттамаларын қоса алғанда, өзге де қажетті материалдарға қол жеткізуі де қажет [8]. Комитеттің бұл ұстанымы сот шешімінің уәжділігін шағымдану құқығымен іс жүзінде байланыстырады. Егер үкімде анық аргументация болмаса, сотталған адам қандай дәлелдемелік және құқықтық қорытындыларды даулауға тиіс екенін білмейді; жоғары тұрған сот, өз кезегінде, тексерудің толыққанды объектісін емес, нәтижесі оған жету жолынан ажырап қалған мәтінді алады.

Қазақстандық қылмыстық процесте бұл халықаралық тәсіл тікелей мәнге ие. ҚР ҚПК-нің 388-бабы үкім заңды және негізді болуға тиіс екенін, ал сотқа ұсынылған дәлелдемелерді сот отырысында жан-жақты және объективті зерттеу негізінде шығарылған үкім негізді деп танылатынын бекітеді [4]. Бірақ бұл норманы БҰҰ Комитетінің ұстанымымен салыстырғанда, бір нәрсе айқын көрінеді: негізділік соттың ішкі сенімі күйінде қалып қоймауға тиіс. Ол сыртқа шығарылуы керек. Әйтпесе Пакт кепілдік беретін қайта қарау құқығы өзінің практикалық тиімділігін жоғалтады. Осы мағынада Пактінің 14-бабы ҚР ҚПК-нің 388-бабын жаңаша оқуға көмектеседі: үкімнің негізділігі дәлелдемелік базаның бар болуын ғана емес, сонымен бірге осы базаның шынымен зерттелгенін, бағаланғанын және сот қорытындысының негізіне алынғанын тексеруге мүмкіндік беретін уәждемені де болжайды.

Дәл сондықтан № 32 жалпы түсіндірмені ұлттық қылмыстық процестен бөлінген жалпы халықаралық түсіндірме ретінде емес, сот актілерінің уәжділігін бағалауға арналған әдіснамалық бағдар ретінде қарастыру қажет. Комитет әрбір мемлекет апелляцияның бірдей моделін құруға тиіс деп талап етпейді. Ол үкімнің бірыңғай құрылымын таңбайды. Бірақ ол төменгі шекті белгілейді: айыптау үкімін қайта қарау мазмұнды болуы тиіс, ал ол үшін сотталған адам жазбаша уәждемелген шешімге қол жеткізуі керек [8], [71]. Қылмыстық-процестік жүйесінде апелляциялық және кассациялық қайта қарау бар Қазақстан үшін бұл ұстаным ерекше маңызды: сот актілерін тексеру жүйесі неғұрлым күрделі болса, бастапқы уәждеменің мәні соғұрлым жоғары. Бірінші сатыдағы уәждердің қатесі немесе бос болуы апелляцияға сөзсіз өтеді, кейін кассациялық бақылауды қиындатады.

ЕАҚС практикасы дәл осы идеяны дамытады, бірақ оны тараптардың дәлелдеріне жауап беру бойынша анағұрлым егжей-тегжейлі өлшемшарт

арқылы жасайды. *Van de Hurk v. the Netherlands*, *Ruiz Torija v. Spain* және *Hiro Balani v. Spain* істерінде қалыптасқан классикалық формулада ЕАҚС екі өзара толықтырушы ережеден шығады. Бір жағынан, Конвенцияның 6-бабы соттарды өз шешімдерін уәждеуге міндеттейді. Екінші жағынан, бұл міндет сот тараптың әрбір дәлеліне егжей-тегжейлі жауап беруге тиіс дегенді білдірмейді [60], [61], [62]. Стандарттың мәні мәтіннің ең көп көлемінде емес, іс үшін шын мәнінде елеулі сұрақтарға жауап беруде. Сондықтан уәждеу міндеті сараланған сипатқа ие: оның көлемі шешімнің сипатына, істің күрделілігіне, дәлелдердің мазмұнына, ұлттық процестік дәстүрге және сот актісінің салдарына байланысты [59], [74]. ЕАҚС-тың ресми анықтамалығы мұны былай тұжырымдайды: шешім істің елеулі мәселелері қаралғанын көрсетуге тиіс, ал істің нәтижесі үшін шешуші дәлелдерге нақты және айқын жауап берілуі қажет [59].

Соттың «маңызды уәждерге», яғни тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап беру талабы қатысушылардың барлық процестік позицияларын қайта жазу міндетімен сәйкес келмейді. Қылмыстық істе тараптар көбіне көптеген дәлелдер келтіреді: олардың бір бөлігі айыптаудың дәлелденуіне, дәлелдемелердің жол берілушілігіне, саралауға, жазаға, қорғану құқығының бұзылуына шынымен қатысты болады; басқа бөлігі қайталама, риторикалық, дәлелдеу пәніне анық қатысы жоқ немесе істің нәтижесіне ықпал ете алмайтын болуы мүмкін. Сот үкімді процестегі барлық репликалардың энциклопедиясына айналдыруға міндетті емес. Бірақ ол іс бойынша қорытындыны өзгерте алатын негізгі қарсылықтардың еленбей қалмағанын көрсетуге міндетті. Мазмұнды уәждемені сырттай көлемді, бірақ іс жүзінде бос сот мәтінінен ажырататын белгі дәл осы [59], [60], [61].

Ruiz Torija v. Spain ісінде ЕАҚС ұлттық сот істің нәтижесі үшін шешуші маңызы болуы мүмкін дәлелге жауап бермеген жағдайды қарады. *Hiro Balani v. Spain* ісінде ұқсас проблема сот тараптың нақты құқықтық дәлелін, ол анық қойылғанына және нәтижеге ықпал етуі мүмкін болғанына қарамастан, қарастырмағанынан көрінді [60], [61]. Бұл істер азаматтық жазықтыққа жатады, бірақ оларда тұжырымдалған стандарт азаматтық сот ісін жүргізу шегінен әлдеқашан шығып, әділ сот талқылауының жалпы қағидасы ретінде қолданылады. Қылмыстық процесс үшін оның мәні одан да жоғары. Азаматтық істе елеулі дәлелге жауаптың болмауы мүліктік немесе өзге жеке-құқықтық нәтижеге әсер етуі мүмкін; қылмыстық істе дәл осындай кемшілік адамды соттауға, бас бостандығынан айыруға, кінәлілік таңбасына, ақтаудан бас тартуға немесе заңсыз процестік шектеуді сақтауға әкелуі мүмкін. Сондықтан қылмыстық уәждеме дәлелдену және қорғану құқықтарына байланысты дәлелдерге ерекше сезімтал болуға тиіс.

Hadjianastassiou v. Greece ісі басқа себеппен маңызды. Онда уәжділік мәселесі тиімді шағымдану мүмкіндігімен байланысты болды. ЕАҚС тұлға апелляция құқығын нақты пайдалана алуы үшін уәжделген шешім қажет екенін көрсетті [63]. Бұл ұстаным БҰҰ Комитетінің № 32 жалпы түсіндірмесімен дерлік сөзбе-сөз үндеседі: Пакт жүйесінде де, Конвенция

жүйесінде де уәжділік сот шешімінің «жақсы стиліне» қатысты дербес талап ретінде қарастырылмайды. Ол қайта қарау құқығына қызмет етеді. Қазақстан жағдайында бұл апелляциялық және кассациялық шағымдар үшін ерекше маңызды. Қорғаушы үкімге сапалы шағымды сот айыптау дәлелдемелерін неліктен сенімді деп танығанын, қорғау нұсқасын неліктен қабылдамағанын, процестік бұзушылықтарды неліктен елеусіз деп санағанын, дәл осы саралауды неге қолданғанын және дәл осындай жазаны неге тағайындағанын анық көрген жағдайда ғана бере алады.

Қылмыстық жазықтықта *Boldea v. Romania* ісі ерекше көрсеткішті болып табылады. Бұл істе ЕАҚС өтініш берушіні жауаптылыққа тарту кезінде ұлттық сот оның дәлелдерін қарастырмағандықтан, 6-баптың бұзылғанын анықтады [64]. Бұл іс уәжділік проблемасы тек уәждердің мүлде болмауы кезінде ғана емес, формалды түрде ресімделген шешім бар болып, бірақ сот тараптың ұстанымына мәні бойынша жауап бермеген жағдайда да туындауы мүмкін екенін көрсетеді. Осы диссертация үшін бұл қағидатты: уәждеме кемшілігі көбіне мәтіннің бос болуында емес, оның жалған толықтығында жасырынады. Сот актісі іс материалдарының ұзақ баяндалғанын, заңнан алынған дәйексөздерді, айыптауды қайта баяндауды қамтуы мүмкін, бірақ қорғаудың басты сұрағына жауап бермеуі ықтимал: нақты дәлелдеме неге жол берілетін деп танылды, куә неге сенімге лайық, қайшылық неге айыптау нұсқасын бұзбайды, оқиғалардың балама түсіндірмесі неге қабылданбады.

Moreira Ferreira v. Portugal (No. 2) ісінде ЕАҚС Үлкен палатасы сот шешімдерінің уәжділігіне қатысты тәсілді жүйеледі. Сот шешімдер жеткілікті негіздерді қамтуға тиіс екенін атап өтті; бұл ретте 6-баптың бұзылуы туралы мәселе, әдетте, ұлттық соттар өтініш берушінің нақты, қатысы бар және маңызды дәлелін елемеген кезде туындайды. ЕАҚС, әсіресе Конвенциямен қорғалатын құқықтарға араласу туралы сөз болғанда, уәждеменің автоматты немесе стереотиптік сипатына да назар аударады [65]. ЕАҚС-тың қазіргі анықтамалығында бұл ұстаным кейінгі практикамен толықтырылған: айыпталушы айтқан *specific, pertinent and important point* — нақты, релевантты және маңызды мәселені елемей 6-бап бойынша міндеттердің орындалмауын білдіруі мүмкін; мысалдар қатарында *Yüksel Yalçınkaya v. Türkiye*, *Cupiał v. Poland*, *Zahariev v. North Macedonia*, сондай-ақ *Sytnyk v. Ukraine* істері көрсетіледі, онда шешуші дәлелдеменің сапасы мен сенімділігі туралы елеулі дәлелдерге жауаптың болмауы және қорғау дәлелдемелерін ескермеу проблема болған [59]. Қазақстандық қылмыстық процесс үшін мұның тікелей әдіснамалық мәні бар: егер дәлел шешуші дәлелдеменің сапасына қатысты болса, сот оны талдаусыз қалдыра алмайды.

Конвенцияның 6-бабы жөніндегі ғылыми әдебиет тұтастай алғанда уәждемеленген шешімге құқық оқшау процестік деталь емес, әділ процестің неғұрлым кең моделінің бөлігі екенін растайды. Р. Госс 6-бап бойынша қылмыстық *fair trial rights* мәселесін талдай отырып, қылмыстық процестің әділдігі бөлшектеп емес, қорғану кепілдіктерінің жиынтық әрекеті арқылы бағалануға тиіс екенін көрсетеді [67]. С. Саммерс әділ қылмыстық процестің

еуропалық дәстүрін айыпталушы құқықтарының тарихи дамуымен және сот рәсімінің айыптау нәтижесін легитимациялау нысаны ретіндегі рөлімен байланыстырады [68]. Дж. Джексон мен С. Саммерс дәлелдемелік құқықтың интернационалдануын қарастыра отырып, қазіргі қылмыстық процесс ұлттық қағидаларды формалды сақтауды ғана емес, әділдіктің халықаралық стандарттары тұрғысынан дәлелдемелермен тексерілетін түрде жұмыс істеуді де барған сайын көбірек талап ететінін атап көрсетеді [69]. Бұл тәсілдер маңызды қорытынды жасауға мүмкіндік береді: сот шешімінің уәжділігі дәлелдеуден кейінгі екінші дәрежелі элемент емес, дәлелдеудің көрінетін, рационалды және бақыланатын болуына мүмкіндік беретін тәсіл.

Бұл қорытынды заңи аргументацияның жалпы теориясымен де жақсы үйлеседі. Р. Алекси құқықтық негіздеуді қорытынды адресаттар алдында қағидалар, принциптер және дәлелдер арқылы ақталуға тиіс рационалды дискурс ретінде қарастырады [14]. Н. Маккормик соттық пайымдаудың дедуктивтік элементтерді фактілерді, қағидаттарды, салдарларды және институционалдық шектеулерді бағалаумен байланыстыратынын көрсетеді [15]. Қылмыстық процесте мұндай теория ерекше қатаң практикалық нысанға ие болады. Сот жай ғана құқық туралы пайымдамайды; ол кінәлілік пен жаза туралы мәселені шешеді. Сондықтан үкімнің уәждемесі сыртқы оқырман өтулердің ретін көре алатындай құрылуға тиіс: дәлелдемеден — фактілік мән-жайға, мән-жайдан — қылмыстық құқық бұзушылық құрамының элементіне, құрамнан — саралауға, саралаудан — жазаға немесе жауаптылықтан босатуға. Егер осы өтулердің бірі жоқ болса, сот актісі уәждемелік тұтастығын жоғалтады.

ЕАҚС әрбір сот шешімінің мінсіз логикалық схемасын талап етпейді. Оның тәсілі анағұрлым шынайы. Сот ұлттық құқықтық дәстүрлердің әртүрлілігін, бірінші саты, апелляциялық және кассациялық соттардың айырмашылығын, «jury trial» алқабилер соты ерекшелігін, айқын істерде қысқа уәждеме мүмкіндігін және белгілі бір жағдайларда жоғары тұрған соттың төменгі сот уәждеріне қосылуы мүмкін екенін мойындайды [59], [74]. Бірақ бұл икемділік стандарттың өзегін жоймайды. Біріншіден, елеулі мәселелер қаралуға тиіс. Екіншіден, шешуші дәлелдер нақты жауап алуға тиіс. Үшіншіден, уәждеме автоматты немесе стереотипті болмауы керек. Төртіншіден, уәждердің болмауы немесе олардың анық фактілік не құқықтық қателігі озбырлық және «denial of justice» сот төрелігінен бас тарту туралы қорытындыға әкелуі мүмкін [59], [65]. Осы төрт элемент Қазақстандағы сот актілерінің уәжділігін бағалайтын индикаторлық матрица үшін негіз ретінде пайдаланылуы мүмкін.

ЕАҚС практикасында алқабилер шешімдері мәселесі ерекше орын алады. Қазақстан үшін еуропалық стандарттың бұл бөлігі алқабилер қатысатын қылмыстық істер бойынша іс жүргізу институтының қолданыста болуына байланысты маңызды [29], [40], [41]. *Taxquet v. Belgium* ісінде ЕАҚС Үлкен палатасы алқабилер міндетті түрде өз вердиктінің уәждерін жазуы керек деген жалпы талап белгілемеді. Алайда сот айыпталушы мен қоғам вердиктті

түсіне алуға тиіс екенін, бұл озбырлыққа қарсы маңызды кепілдік екенін атап өтті [11], [59]. Кейін *Lhermitte v. Belgium*, *Judge v. the United Kingdom*, *Rusishvili v. Georgia*, *Ramda v. France* және басқа істерде ЕАҚС вердикттің жеткілікті түсініктілігі әртүрлі процестік механизмдер арқылы қамтамасыз етілуі мүмкін екенін нақтылады: алқабилерге қойылатын дәл сұрақтар, төрағалық етушінің нұсқаулары, айыптаудың анық дәлелдемелік шеңбері, жаза туралы уәждеделген бөлік, тиімді апелляциялық бақылау мүмкіндігі [59], [66].

Бұл ұстанымдарды жеңілдетіп түсінуге болмайды. Еуропалық стандарт «алқабилер әрдайым уәж жазуға тиіс» демейді; бірақ ол «уәждеделмеген вердикт әрдайым жол берілетін» деп те айтпайды. Өлшемшарт басқа: айыпталушы өзінің кінәлі деп танылуының фактілік және құқықтық негіздерін түсінуі керек, ал жүйеде озбыр нәтижеге қарсы жеткілікті кепілдіктер болуы тиіс [59]. П. Робертс *Tahquet* ісін талдай отырып, алқабилердің уәждеделген вердикттері туралы мәселені догматикалық түрде шешуге болмайтынын көрсетеді: сұрақтардың құрылымын, кәсіби судьяның рөлін, апелляция шектерін және айыптаудың сипатын ескеру қажет [66]. С. Таман испан тәжірибесі материалында жақын қорытындыға келеді: вердиктті уәждеу әртүрлі нысандарда болуы мүмкін, ал салыстырмалы құқық халықтың қатысуын түсіндірілетін сот төрелігі талабымен біріктірудің бір ғана емес, бірнеше тәсілін көрсетеді [19]. Қазақстан үшін бұл қорытынды әсіресе құнды. Егер ұлттық модель алқабилердің жеке сенімін толық жазбаша уәждеуді көздемесе, онда ол мұны өзге құралдармен өтеуі керек: айқын сұрақ парағымен, айыптаудың нақтылығымен, төрағалық етушінің уәждеделген процестік шешімдерімен және вердикттің құқықтық салдарын толық уәждеумен негізделуі тиіс.

Демек, алқабилер қатысатын істер Қазақстандағы зерттеудің реформаторлық бөлігінің жеке объектісіне айналуға тиіс. Алқабилер қатысқан айыптау үкімі кәсіби судья толық шығарған үкім сияқты уәждедел алмайды, өйткені кінәлілік туралы фактілік қорытынды вердикттен шығады. Бірақ ол түсіндірілуден толық айырылмауға да тиіс. Сот актісі алқабилерге қандай сұрақтар қойылғанын, олардың айыптаумен қалай байланыстырылғанын, жауаптардан қандай құқықтық салдарлар туындайтынын, жаза қалай уәждеделгенін, тараптардың процестік бұзушылықтар жөніндегі қандай дәлелдерін төрағалық етуші қарағанын, сұрақ парағын қалыптастыру және дәлелдемелерді зерттеу кезінде қорғану құқықтары қамтамасыз етілгенін ашып көрсетуге тиіс. Әйтпесе алқабилер институты уәждеделген сот төрелігі талабымен қайшылыққа түсуі мүмкін, дегенмен оның өзі қылмыстық процесті демократияландыруға бағытталған.

Жоғары тұрған соттар шешімдерінің уәждеділік стандарты да кем емес маңызды. ЕАҚС апелляциялық сот шағымды қанағаттандырмай қалдырған кезде, егер бірінші саты сотының уәждері жеткілікті болса және шағым жаңа елеулі мәселелер қоймаса, ол негізінен бірінші саты уәждерімен келісуі мүмкін екенін мойындайды [59]. Алайда дәлелдеменің жол берілушілігіне,

шешімнің фактілік немесе құқықтық негізінің жоқтығына, қорғану құқығының бұзылуына немесе өзге де елеулі кемшіліктерге қатысты нақты қарсылық болған жағдайда, жоғары тұрған сот бірінші саты қорытындысын жай қайталаумен шектеле алмайды. ЕАҚС анықтамалығында дәлелдеменің жол берілушілігіне нақты қарсылық білдірілсе, жоғары тұрған сот мұндай дәлелге жауап бермей сол дәлелдемеге сүйенбеуі тиіс екені; төменгі сот шешімінің фактілік немесе құқықтық негізі жеткіліксіздігі туралы мәселе туындаса, «higher court» жоғары тұрған сот өзінің уәждерін келтіруі қажет екені тікелей көрсетілген [59]. Қазақстандық апелляция мен кассация үшін бұл стандарт тікелей мәнге ие: тексеруші сатының актісі шағым дәлелдерін талдамай келісу формуласынан ғана тұрса, ол өз функциясын орындамайды.

Осы тұрғыдан ЕАҚС практикасы БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің логикасымен сәйкес келеді. Комитет айыптау үкімі мен жазаны substantive review — мазмұнды қайта қарау қажеттігі туралы, соның ішінде дәлелдемелердің жеткіліктілігін және құқық мәселелерін бағалау туралы айтады [8]. ЕАҚС шешуші дәлелдерге жауап беру қажеттігі және specific, pertinent and important point елемеуге жол берілмейтіні туралы айтады [59]. Терминология айырмашылығы мағынаның бірлігін жасыруға тиіс емес. Екі стандарт та формалды қайта қарауға қарсы бағытталған. Егер жоғары тұрған сот үкім заңды және негізді деп бекітумен шектеліп, бірақ негізгі дәлелдеменің жол берілмеуі, айғақтардың қайшылығы, қорғану құқығының бұзылуы, дұрыс емес саралау немесе жазаның уәждемелеуі туралы нақты дәлелдерге жауап бермесе, мұндай қайта қарау сыртқы сипатта қалады. Ол процесс сатысы ретінде бар, бірақ әділдік кепілдігі ретінде жоқ.

Осы халықаралық тәсілдерден Қазақстанның қылмыстық процесіне қатысты «тараптың елеулі дәлелі» ұғымын шығаруға болады. Елеулі дәлел — қатысушы айтқан кез келген дәлел емес, соттың айыптаудың дәлелденуі, әрекеттің саралануы, дәлелдемелердің жол берілушілігі, дереккөздің сенімділігі, қорғану құқығының сақталуы, жауаптылықты жоққа шығаратын немесе жеңілдететін мән-жайлардың болуы, жазаның әділдігі, процестік шектеудің заңдылығы немесе тұлғаны ақтау мүмкіндігі туралы қорытындысына ықпал ете алатын дәлел. Егер дәлел шеткері детальға қатысты болып, процестік мәселенің нәтижесіне әсер етпесе, сот қысқа реакциямен шектелуі немесе оны бөлек көрсетпеуі мүмкін. Бірақ егер дәлел айыптаудың негізіне немесе іргелі құқықты қорғауға қатысты болса, жауаптың болмауы уәждемелік кемшілік ретінде қарастырылуға тиіс [8], [59], [67], [69].

Мұндай тәсіл екі шектен шығудан сақтайды. Бірінші шек — формалды минимализм: сот шешімде дәлелдемелер тізіліп, заң нормалары дәйексөз ретінде келтірілгендіктен ғана уәждемені жеткілікті деп санайды. Екінші шек — артық максимализм: соттан тараптың әрбір репликасына және әрбір қайталанған ескертуіне жауап беру талап етіледі. Халықаралық стандарт осы екі шектің ортасында орналасқан. Ол шексіз егжей-тегжейлілікті емес, функционалдық жеткіліктілікті талап етеді. Сот шешімі адресат оның ісі

шынымен қаралғанын, шешуші дәлелдер еленбей қалмағанын, қорытынды болжамға, стереотипке немесе айыптау нұсқасына механикалық сенімге емес, дәлелдемелер мен құқыққа негізделгенін көре алатындай дәрежеде уәждеделуге тиіс [59], [70], [73].

Бұл модель дәлелдемелерді бағалау үшін ерекше мәнге ие. Қылмыстық процесте тараптардың көптеген елеулі дәлелдері құқық нормасының өзіне емес, дәлелдемелік материалдың сапасына қатысты болады. Қорғау дәлелдеме заңсыз алынғанын, хаттама бұзушылықтармен жасалғанын, айғақтар қайшылықты екенін, сарапшы қорытындысы қойылған сұрақтарға жауап бермейтінін, куә мүдделі екенін, электрондық деректер тексерілмегенін, мойындау айғақтары қысыммен берілгенін айтуы мүмкін. Егер сот мұндай дәлелдерге жауап бермесе, ол тыңдалу құқығын ғана бұзбайды. Ол айыптау қорытындысының дәлелдемелік негізінің өзін ашпай қалдырады. Сондықтан уәжділіктің халықаралық стандарты ҚР ҚПК-нің 125-бабындағы дәлелдемелерді қатыстылық, жол берілушілік, сенімділік және жеткіліктілік тұрғысынан бағалау нормасымен біріктірілуге тиіс [4]. Басқаша айтқанда, дәлелдеме туралы елеулі дәлел декларацияны емес, тиісті өлшемшарт бойынша талдауды талап етеді.

Мұнда уәжділік пен кінәсіздік презумпциясы арасындағы терең байланыс көрінеді. Кінәсіздік презумпциясы тұлға айыптау үкімі заңды күшіне енгенге дейін кінәсіз деп есептеледі дегенді ғана білдірмейді. Ол айыптау қорытындысының заңды рәсімде дәлелденуін және жойылмайтын күмәндардың айыпталушының пайдасына түсіндірілуін талап етеді [3], [4]. Егер қорғау нақты күмәнді көрсетсе, ал сот бұл күмәннің неліктен жойылғанын немесе неліктен елеулі емес екенін түсіндірмесе, уәждеме кінәсіздік презумпциясымен байланысын жоғалтады. ЕАҚС 6-бап бойынша анықтамалықта fair trial ұғымын қорғану кепілдіктерінің кешенімен тікелей байланыстырады, ал БҰҰ Комитеті әділ сот талқылауының іргелі қағидаттарынан, соның ішінде кінәсіздік презумпциясынан ауытқуға жол берілмейтінін көрсетеді [8], [59]. Сондықтан қорғау тарапының елеулі дәлелдеріне жауап беру — соттың қорғауға ізгі ниет көрсетуі емес, қылмыстық процестің өз құрылымынан туындайтын міндет.

Ғылыми доктрина уәжділіктің тек процестік емес, легитимациялық функцияны да неге атқаратынын тереңірек түсінуге көмектеседі. М. Коэн судьялардың шешімдерді уәждеу міндеті жөніндегі салыстырмалы-құқықтық зерттеуінде reasons сот билігін бақылауды және сот төрелігіне сенімді күшейтетінін көрсетеді [13]. Л. Глас Конвенция жүйесіндегі уәждеделген шешімге құқықты әділдікке неғұрлым кең қол жеткізу элементі ретінде қарастырады [20]. М. Йованович ЕАҚС-тың reasoned judgment жөніндегі практикасы қатаң шаблон емес, істің сипаты мен дәлелдердің маңыздылығына байланысты икемді стандарт қалыптастыратынына назар аударады [21]. Д. Харрис, М. О'Бойл, Э. Бейтс және К. Бакли Конвенцияға арналған іргелі түсіндірмеде 6-бап Конвенцияның ең дамыған және практикалық тұрғыдан ең маңызды кепілдіктерінің бірі екенін атап өтеді [74].

Бұл ғылыми тәсілдер мынаны растайды: уәжділік ұлттық заң техникасымен шектелмейді; ол сот билікті қолданудың құқықтылығын түсіндіретін ортақ тіл болып табылады.

Сонымен бірге халықаралық стандартты Қазақстан құқығына бейімдеусіз көшіруге болмайды. ЕАҚС жүйесінде субсидиарлық қағидасы әрекет етеді: ұлттық соттар құқықтарды қорғау үшін бастапқы жауапкершілікке ие, ал Страсбург соты ұлттық рәсім тұтастай әділ болды ма дегенді тексереді [59]. Қазақстан Конвенцияға қатысушы болмағандықтан, мұнда сыни бейімдеу одан да қажет. ЕАҚС шешімдерінен алынған тіркестерді ҚР ҚПК-ге жай енгізіп, мәселе шешілді деп санауға болмайды. Еуропалық стандарттың қандай элементтері қазақстандық қылмыстық процестің құрылымымен үйлесетінін, олардың Конституциямен, ҚПК-мен, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларымен, тергеу судьясы институтымен, апелляциямен, кассациямен және алқабилер сотымен қалай арақатынасынын анықтау қажет. Әйтпесе салыстырмалы-құқықтық талдау реформа құралы емес, шетелдік істерге сәндік сілтеме болып қалады.

Практикалық тұрғыдан бұл қазақстандық модельде «көбірек жазу» деген абстрактілі талапты емес, уәждемелік жеткіліктілік өлшемшарттарын бекіту керек дегенді білдіреді. Сот актісі мынаны көрсетуі тиіс: сот қандай фактілерді анықталған деп таныды; әрбір елеулі фактіні қандай дәлелдемелер растайды; бұл дәлелдемелер неліктен жол берілетін және сенімді деп танылды; тараптардың қандай дәлелдері елеулі болды; не себептен бір дәлелдер қабылданып, басқалары қабылданбады; сот қайшылықтарды қалай шешті; неге нақты қылмыстық-құқықтық саралау қолданылды; неге нақты жаза таңдалды немесе тұлға неге ақталды; жоғары тұрған сот шағым дәлелдерін қалай тексерді. Бұл элементтер механикалық чек-параққа айналмауы керек, бірақ олар диссертацияның екінші тарауында әзірленетін сот актілерін эмпирикалық бағалау әдістемесінің негізіне алынуы мүмкін.

Жәбірленуші мен айыптау мәселесі ерекше назар аударуға лайық. Уәжділік зерттеулерінде көбіне екпін тек қорғау дәлелдеріне жасалады, бұл түсінікті: мемлекеттік мәжбүрлеу қаупіне дәл айыпталушы ұшырайды. Алайда әділ қылмыстық сот ісін жүргізу жәбірленуші мен айыптау тарапының елеулі дәлелдерін де қарауды болжайды. Егер сот тұлғаны ақтаса, істі тоқтатса, дәлелдемені алып тастаса, саралауды өзгертсе, жазаны жеңілдетсе немесе азаматтық талапты қанағаттандырудан бас тартса, ол жәбірленушінің немесе прокурордың дәлелдері неге қабылданбағанын көрсетуге тиіс. Әйтпесе уәжділік біржақты болады. Сонымен бірге айыптау үкімі бойынша қорғау дәлелдеріне жауап беру стандарты ерекше жоғары болуға тиіс, өйткені дәл қорғау жария айыптауға қарсы тұрады, ал айыптау қорытындысының салдары тұлғаның құқықтарына ең қарқынды әсер етеді [8], [59], [67].

Маңызды мәселе — сот шешімінің уәжділігі мен қысқалығының арақатынасы. Халықаралық стандарттар қысқа шешімдерге тыйым салмайды. ЕАҚС уәждеме көлемі әртүрлі болуы мүмкін екенін; жоғары тұрған сот

белгілі бір жағдайларда төменгі соттың уәждерін қолдай алатынын; шағымды қабылдаудан бас тарту әрдайым кеңейтілген негіздеуді талап етпейтінін мойындайды [59]. Бірақ қысқалық тек айқындық болған жағдайда ғана жол беріледі. Егер ол істің орталық сұрағына жауап берсе, қысқа шешім уәждеделген болуы мүмкін. Егер ол материалдарды қайта баяндаудан тұрып, дәлелдемелерді бағалауды ашпаса, көлемді шешім уәжсіз болуы мүмкін. Сондықтан қазақстандық практикада қауіп қысқалықтың өзінде емес, шаблондықта: қорғау дәлелдері «дәлелдемелер жиынтығымен теріске шығарылады», кінә «толық дәлелденді», заң бұзушылықтар «анықталмады» деген тіркестер, бірақ қандай дәлелдемелермен, неге дәл осы дәлелдемелер сенімді деп танылғаны және қандай дәлелдер қаралғаны көрсетілмейді.

Жеке аспект тергеу судьясының шешімдерімен және аралық сот қаулыларымен байланысты. Пактінің 14-бабы мен Конвенцияның 6-бабы көбіне қылмыстық айыптауды түпкілікті шешуге қатысты талқыланса да, уәжділік логикасы процесс барысында құқықтарға елеулі әсер ететін шешімдерге де таралады. Егер сот бұлтартпау шарасын, мүлікке тыйым салуды, тергеу әрекетін, жеке өмір құпиясын шектеуді санкцияласа немесе қылмыстық қудалау органы әрекетіне шағымды қанағаттандырудан бас тартса, ол араласудың фактілік және құқықтық негіздерін көрсетуге міндетті. Мұнда елеулі дәлелдерге жауап берудің халықаралық стандарты ерекше нысанға ие болады: сот қажеттілік, пропорционалдылық, тәуекелдің болуы, ұсынылған материалдардың жеткіліктілігі, балама шаралар және процестік нысанның сақталуы туралы дәлелдерге жауап беруі тиіс. Мұндай тәсіл Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының қылмыстық сот ісін жүргізудегі құқықтарды сот арқылы қорғау туралы қаулыларымен және сот бақылауының жалпы конституциялық табиғатымен үйлеседі [42], [53], [59].

Бұл ретте халықаралық стандарттар ұлттық норманы алмастырмайтынын ұмытпау керек. Қазақстан үшін бастапқы негіз Конституция, ҚР ҚПК және Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары болып қала береді [3], [4], [5], [6]. Бірақ Пактінің 14-бабы мен ЕАҚС практикасы ұлттық реттеудің қай жерде нақтылануға мұқтаж екенін көруге мүмкіндік береді. Біріншіден, уәжділікті үкімнің құрылымдық элементі ретінде ғана емес, сот шешімінің жалпы қасиеті ретінде неғұрлым анық бекіту қажет. Екіншіден, тараптың елеулі дәлелі ұғымын айқындау керек. Үшіншіден, бостандыққа, қорғану құқығына, дәлелдемелердің жол берілушілігіне және айыптау қорытындысына әсер ететін шешімдердің уәждемесіне жоғары талаптар белгілеу қажет. Төртіншіден, әсіресе шағым дәлелдемелік бағалаудың нақты кемшіліктерін көрсеткен кезде, апелляциялық және кассациялық қаулыларды уәждеу стандартын дамыту қажет. Бесіншіден, алқабилер қатысатын істер бойынша уәждемелік түсініктілікті арнайы регламенттеу талап етіледі.

Баяндалған халықаралық ұстанымдар кейінгі диссертация үшін бірнеше аралық қорытынды тұжырымдауға мүмкіндік береді. Біріншіден, қылмыстық процесте уәждеделген сот шешіміне құқық бір ғана нормадан емес, әділ сот талқылауы, қорғану құқығы, шағымдану құқығы және озбырлыққа тыйым

салу кепілдіктерінің жиынтығынан шығарылады. Екіншіден, соттың тараптардың дәлелдеріне жауап беру міндеті әрбір аргументке жауап беру мағынасында абсолютті емес; ол істің нәтижесіне ықпал ете алатын елеулі дәлелдерге таралады. Үшіншіден, дәлелдің елеулілігі оның көлемімен немесе тараптың табандылығымен емес, оның дәлелдену, саралау, жаза, дәлелдемелердің жол берілушілігі, процестік құқықтар және сот шешімінің заңдылығымен байланысымен анықталады. Төртіншіден, мұндай дәлелге жауаптың болмауы уәждемелік кемшілікті процестің әділдігі кемшілігіне айналдырады. Бесіншіден, халықаралық стандарт Қазақстандық модельге шетелдік шешімдерді механикалық дәйексөз ету арқылы емес, уәждемелік жеткіліктілік индикаторлары арқылы бейімделуге тиіс.

Осылайша, Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенция, ЕАҚС практикасы және БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің № 32 жалпы түсіндірмесі Қазақстанның қылмыстық процесіндегі сот шешімдерінің уәжділігін талдау үшін маңызды нормативтік-доктриналық шеңбер қалыптастырады. Қазақстан үшін міндетті халықаралық бағдар Пактінің 14-бабы болып табылады, ал ЕАҚС практикасы салыстырмалы-құқықтық және әдіснамалық мәнге ие. Бірақ екі дереккөз де басты мәселеде түйіседі: сот тараптарға олардың елеулі дәлелдері шын мәнінде тыңдалғанын көрсетуге тиіс. Қылмыстық процесте бұл талап үкім соңындағы формулаға дейін қысқартылмайды. Ол дәлелдемелерді бағалауды, өтінішхаттарды шешуді, үкім шығаруды, апелляция мен кассацияны қарауды, сондай-ақ сотқа дейінгі сатыдағы сот бақылауын көктей өтуге тиіс. Сондықтан қазақстандық сот практикасын кейінгі талдау сот актісінде уәждеу бөлігі бар ма деген сұрақтың төңірегінде ғана емес, одан да қатаң сұрақтың төңірегінде құрылуға тиіс: бұл уәждеме қарастырылмайынша шешім әділ, негізді және тексерілетін деп танылмайтын дәлелдерге жауап бере ме?

Қорыта келе, «соттың маңызды уәждерге жауап беру міндеті» қағидасы Қазақстан сот жүйесінде мойындалған және заңнамада көрініс тапқанымен, оны іс жүзінде толыққанды жүзеге асыру көп еңбекті қажет етеді. Еуропалық Конвенцияның 6-бабы және ЕАҚС практикасы бізге сот актілерін жазудың биік үлгісін ұсынып отыр. Қазақстан бұл үлгіге ұмтылысын жария түрде білдірді және біршама қадамдар жасады. Алдағы уақытта сот реформаларын одан әрі тереңдету барысында осы стандарттарды енгізудің мүмкіндіктері мол: судьялар біліктілігін арттыру, соттарға түсетін жүктемені оңтайландыру, сот шешімдерінің ашықтығын қамтамасыз ету арқылы қоғамның және жоғары тұрған соттардың бақылауын күшейту – осының бәрі түптеп келгенде үкімдердің негізділігі мен уәжділігін жаңа сапалық деңгейге көтеруге жағдай жасайды. Әрине, аталған шектеулерді еңсеру бір күннің жұмысы емес, бірақ мақсат айқын – әділ, дәйекті, сенімді сот төрелігін қалыптастыру, оны өмірге енгізу – құқықтық мемлекет болудың кепілі. Еуропалық конвенция қағидалары бұл жолда Қазақстанға бағдар бола беретіні анық, сондықтан да 6-баптағы талаптар мен ЕАҚС прецеденттері біздің ұлттық құқық жүйеміз үшін құнды әдістемелік негіз ретінде қызмет атқаруды жалғастыра бермек.

1.3 Сот шешімдерін уәждеудің тарихи-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық талдауы

Сот шешімдерін уәждеудің тарихи-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық талдауы диссертацияны шетелдік мысалдармен безендіру үшін де, қазақстандық қылмыстық процеске көшіруге болатын «дайын модельді» механикалық түрде іздеу үшін де қажет емес. Оның міндеті тереңірек: соттың шешімді уәждеу міндеті қазіргі заң техникасының кездейсоқ өнімі емес екенін көрсету. Ол сот төрелігіне үнемі қауіп төндіріп келген бірнеше қатерге жауап ретінде қалыптасты: сот билігінің жабықтығы, фактілік қорытындының озбырлығы, тараптар үшін сот пайымдауының қолжетімсіздігі, тиімді шағымданудың мүмкін болмауы және судьяның ішкі сенімі мен оған сыртқы бақылау арасындағы үзіліс. Әртүрлі құқықтық отбасыларда бұл қатерлер бірдей еңсерілген жоқ. Романо-германдық дәстүрде кодекспен, кассациялық бақылаумен және белгіленген фактілерге құқық нормасын қолдануды көрсету талабымен байланысты сот актісінің жазбаша құрылымы күштірек дамыды. Англо-американдық дәстүрде ұзақ уақыт бойы процестің ауызшалығы, сот прецедентінің беделі және өзінің табиғаты бойынша фактілік қорытындыны кең көлемде түсіндіруді көздемейтін алқабилердің жалпы вердикті ерекше рөл атқарды. Кеңестік және посткеңестік дәстүрде уәждеме объективті ақиқат, істің мән-жайларын жан-жақты зерттеу және қылмыстық істі дұрыс шешудің мемлекетке бағдарланған міндеті санаттарымен тығыз байланысты болды [54], [56], [76], [77].

Бұл модельдерді салыстыру бірден мынаны көрсетеді: уәжділік талабы бір түзу сызық бойымен дамымайды. Оның мазмұны соттың қандай рөл атқаратынына, дәлелдеудің қалай құрылғанына, алқабилер сотының бар-жоғына, апелляция мен кассация шектеріне, сот шешімінің прецеденттік мәні бар-жоғына, сот билігінің қаншалықты жария екеніне және айыпталушыға қандай құқықтар танылатынына тәуелді. Сондықтан «дамыған құқықтық тәртіптерде сот шешімдерді уәждеуге міндетті» деп жай ғана айту және талдауды сонымен аяқтау жеткіліксіз. Бір жүйелерде уәждеме ең алдымен кассациялық бақылаудың шарты ретінде түсініледі; екіншілерінде — тараптарға берілетін түсіндіру ретінде; үшіншілерінде — сот билігін демократиялық легитимациялау нысаны ретінде; төртіншілерінде — озбыр қылмыстық айыптаудан қорғау құралы ретінде. М. Коэн судьялардың кейде өз шешімдерінің барлық негіздерін ашпауға институционалдық себептері болуы мүмкін екенін орынды атап өтеді, алайда салыстырмалы құқық тұрақты үрдісті көрсетеді: сот билігі легитимділікке үміткер болған жерде ол өз шешімдерін бақылау, сенім және құқықтық айқындық үшін қажетті деңгейде түсіндіруге мәжбүр [13]. Қылмыстық процесс үшін бұл тезис ерекше қатаң: егер сот шешімі адамды бостандығынан айырса немесе кінәлі деп таныса, соттың үнсіздігі бейтараптық емес, озбырлық қаупіне айналады.

Тарихи тұрғыдан уәждеу талабы соттың сакралды, сословиелік немесе әкімшілік нысанынан рационалды құқықтық институт ретіндегі сотқа

өтуімен байланысты. Сот төрелігінің ерте нысандарында шешім көбіне билік, бедел немесе рәсім актісі ретінде қабылданды; оның сендіргіш күші уәждер мәтінінен емес, дауды шешкен тұлғаның немесе органның мәртебесінен туындады. Ортағасырлық және ерте жаңа дәуірдегі Еуропада канондық құқықтың, университеттік заң ғылымының және жазбаша процестің дамуы заңи пайымдаудың мәнін біртіндеп күшейтті. Г. Берман батыстық құқықтық дәстүрдің қалыптасуын талдай отырып, құқықтың кәсібиленуі және шіркеулік, корольдік әрі қалалық юрисдикциялардың орнығуы рәсімдердің, жазбаша нысанның, құқықтық аргументацияның және соттың институционалдық автономиясының дамуымен байланысты болғанын көрсетеді [79]. Бұл ортағасырлық сот қазіргі уәждеделген шешім стандартына ие болды дегенді білдірмейді. Керісінше, дәл жазбаша ғалымдық рәсім мен биліктің сақталған жабықтығы арасындағы қайшылықтан сот қорытындысын неғұрлым рационалды түсіндіру қажеттігі біртіндеп туындады.

Романо-канондық дәстүрде процестің жазбашалығы екіұшты сипатқа ие болды. Бір жағынан, ол дәлелдемелерді, дәлелдерді және шешімді тіркеуге мүмкіндік берді, мұнсыз кейінгі бақылау мүмкін емес. Екінші жағынан, жазбаша процесс құпия, баяу және тараптардың дәлелдемелерді тікелей қабылдауынан ажыраған болуы мүмкін еді. Сондықтан жазбашалықтың өзі уәжділікке тең емес. Сот актісі жазылған болуы мүмкін, бірақ түсіндірілмеген болуы ықтимал; ол іс материалдарына сілтеме жасауы мүмкін, бірақ бағалауды ашпауы мүмкін; ол шешім нысанына ие болуы мүмкін, бірақ сот пайымдауын көрсетпеуі мүмкін. Бұл проблема бүгін де сақталады: қазіргі үкім кейде сырттай кеңейтілген көрінеді, бірақ іс жүзінде дәлелдемелерді дербес талдамай айыптау нұсқасын қайта шығарады. Мұндағы тарихи сабақ айқын: жазбаша нысан уәждеменің шарты болып табылады, бірақ оның сапасына кепілдік бермейді [77], [78].

Ағартушылық дәуірі қылмыстық сот төрелігінің интеллектуалдық фонын түбегейлі өзгертті. Азаптауды, құпия айыптауларды, озбыр жазаларды және сословиелік сот төрелігін сынау бір мезгілде уәждеделмеген билікті де сынау болды. Ч. Беккариа «Қылмыстар мен жазалар туралы» трактатында қылмыстық құқық реформасын заңдылық, жариялылық, мөлшерлестік және сот озбырлығын шектеу қағидаларымен байланыстырды [82]. И. Бентам сот дәлелдемелерін зерттей отырып, дәлелдеуді рационалдандыруға және соттық сенім судьяның жасырын беделіне емес, дәлелдемелік материалмен тексерілетін жұмысқа негізделуге тиіс екенін көрсетуге ұмтылды [80]. Бұл ретте Монтескьеде судьяны «заңның аузы» ретінде сипаттайтын белгілі идея бар, бірақ тарихи тұрғыдан ол ішкі шиеленісті болып шықты [81]. Егер судья заңды тек механикалық түрде айтатын болса, егжей-тегжейлі уәждеме артық болып көрінеді; бірақ судья фактілерді анықтайтыны, дәлелдемелерді бағалайтыны, норманы түсіндіруді тандайтыны және жазаны дараландыратыны айқындалған сәтте уәждеме оның қалауының қажетті шегіне айналады [14], [15].

Дәл заңдылық пен қалау арасындағы осы шиеленісте сот шешімін уәждеудің қазіргі мағынасы туындайды. Бір жағынан, сот заңды өзінің еркімен алмастырмауы керек. Екінші жағынан, заң өзін-өзі автоматты түрде қолданбайды. Норма мен нәтиже арасында әрдайым пайымдаулар тізбегі бар: қандай фактілер анықталды, қандай дәлелдемелер сенімді деп танылды, қандай норма қолданылуға тиіс, неге өзге түсіндіру қабылданбады, неге нақты жаза тағайындалды. Н. Маккормик құқықтық пайымдауды логикалық құрылымның, құқықтық қағидаттардың, фактілік бағалаудың және институционалдық жауапкершіліктің қосындысы ретінде қарастырды [15]. Р. Алекси құқықтық аргументация теориясын дамыта отырып, құқықтық шешім тек формалды биліктік сипатқа ғана емес, рационалды ақталуға да үміткер екенін көрсетеді [14]. Қылмыстық процесс үшін бұл мынаны білдіреді: сот «кінә дәлелденді» деген тұжырыммен шектеле алмайды, өйткені осы тұжырымның өзі түсіндіруді талап етеді.

Салыстырмалы-құқықтық перспектива континенттік және англо-американдық дәстүрлер арасындағы айырмашылықты ерекше айқын ашады. Континенттік Еуропада сот шешімі тарихи тұрғыдан жазбаша актімен, кодекспен және кассациямен тығыз байланысты. Кассациялық модель уәждерді талап етеді, өйткені жоғары тұрған сот заңның дұрыс қолданылғанын және шешім қорытынды негіздерін жеткілікті түрде ашатынын тексереді. Француз қылмыстық-процестік құқығы бұл тәсілді өте жинақы нысанда көрсетеді: Code de procédure pénale-дің 593-бабы шешімдер уәждерді қамтымаса немесе уәждер Кассациялық соттың бақылауын жүзеге асыру үшін жеткіліксіз болса, олардың жарамсыздығын көздейді; дәл осы логика сот тараптардың немесе прокуратураның талаптарын шешпеген жағдайларға да таралады [86]. Бұл уәжділік пен қайта қарау арасындағы байланыстың дерлік мінсіз формуласы: уәждердің болмауы шешім мәтінін жай ғана нашарлатпайды, ол кассациялық сатыны заңның сақталуын тексеру мүмкіндігінен айырады.

Неміс қылмыстық процесінде уәждеме талабы да жеткілікті түрде нақты көрініс тапқан. Strafprozessordnung-тың § 267 нормасы айыптау үкімі шығарылған кезде шешім негіздерінде дәлелденді деп танылған және қылмыс құрамының белгілерін құрайтын фактілер көрсетілуге тиіс екенін; егер дәлелдемелер бойынша қорытындылар өзге фактілерден жасалса, бұл фактілер де, әдетте, көрсетілуі керек екенін белгілейді [88]. Бұл норма техникалық нұсқаулық ретінде ғана маңызды емес. Ол уәжділіктің дәлелдемелік табиғатын көрсетеді. Сот абстрактілі сенімді емес, айыптау қорытындысының фактілік конструкциясын ашуға міндетті. Қазақстандық қылмыстық процесс үшін бұл тәсіл ерекше пайдалы: үкім кінәнің дәлелденгені туралы жалпы сөздің төңірегінде емес, айыптау элементтерінің, әрбір фактінің, әрбір дәлелдемелік байланыстың және қорғау тарапының әрбір елеулі қарсылығының төңірегінде құрылуға тиіс. Мұнда уәждеме дәлелденудің картасына айналады.

Италияда уәждеу талабы конституциялық деңгейге ие: Италия Конституциясының 111-бабы барлық сот шешімдері уәждердің баяндалуын қамтуға тиіс екенін, ал заң бұзылған мәселелер бойынша үкімдер мен жеке бостандыққа әсер ететін шараларға қарсы Кассациялық сотқа жүгінуге болатынын бекітеді [89]. Испанияда Конституцияның 120-бабы сот шешімдері уәждеуге және жария түрде жариялануға тиіс екенін белгілейді [90]. Бұл мысалдар дәл сол себепті маңызды: мұнда уәжділік қылмыстық процестің жекелеген институтына дейін қысқартылмаған. Ол сот билігінің жалпы қасиеті ретінде қабылданады. Басқаша айтқанда, уәждер сот қылмыстық істі шешкендіктен ғана емес, сот құқықтық мемлекет жағдайында жария билікті жүзеге асырғандықтан қажет. Қазақстан үшін мұндай тәсіл әдіснамалық тұрғыдан құнды: Қазақстан Республикасының Конституциясы барлық сот шешімдерінің уәжділігі туралы жеке бапты тікелей тұжырымдамайды, бірақ оның сот арқылы қорғау, кінәсіздік презумпциясы, сот тәуелсіздігі және заңсыз дәлелдемелердің жол берілмеуі жөніндегі ережелерінен дәл сондай құқықтық логика шығады [3].

Француз тәжірибесі алқабилер сотына байланысты ерекше көрсеткішті. Ұзақ уақыт бойы *cour d'assises* шешімдері кінәлілік туралы фактілік қорытынды бөлігінде классикалық мағынада уәждеделмеді. ЕАҚС практикасы, ең алдымен *Tahquet v. Belgium* ісі дамығаннан кейін, еуропалық құқықтық тәртіптер алқабилер кеңесуінің құпиясы, ішкі сенім және айыпталушының сотталу себептерін түсіну құқығы арасындағы теңгерімді іздей бастады [11], [19], [66]. Франция *Code de procédure pénale*-дің 365-1-бабын енгізді, оған сәйкес төраға немесе судья-ассессорлардың бірі *cour d'assises* шешімінің уәждемесін жасайды; соттау кезінде уәждеме әрбір тағылған факт бойынша сот пен алқабилерді сендірген негізгі элементтерді қамтиды, ал қолданыстағы редакция жаза таңдауының уәждемесін де көздейді [87]. Франция Конституциялық кеңесінің 2017-694 QPC шешімі жаза уәждемесі проблемасын қосымша атап өтті: жаза таңдауды уәждеу міндетінің болмауы заңдылық және қылмыстық жауаптылықты дараландыру қағидаларынан туындайтын конституциялық талаптармен үйлеспейді деп танылды [91].

Қазақстандық алқабилер институты үшін бұл тәжірибе дайын рецепт ретінде емес, тікелей мәнге ие салыстырмалы бағдар ретінде маңызды. Қазақстандағы алқабилер қатысатын іс жүргізу де алқабилер вердиктінің табиғатын бұзбай, айыптау нәтижесінің түсініктілігін қалай қамтамасыз ету керек деген сұраққа тап болады [29], [40], [41], [52]. Әрбір алқабидің ішкі сенімін толық жазбаша уәждеу мүмкін емес және кеңесу құпиясының өзіне қайшы келер еді. Бірақ қандай да бір түсіндірілудің болмауы да қабылданбайды. Салыстырмалы-құқықтық материал бірнеше мүмкін құралды көрсетеді: сұрақ парағын дәл тұжырымдау, сұрақтардың айыптау элементтерімен айқын байланысы, төрағалық етуші судьяның вердикттің құқықтық салдарын уәждеуі, жазаны жазбаша негіздеу, дәлелдемелердің жол берілушілігі жөніндегі процестік шешімдерді тіркеу және тараптардың елеулі қарсылықтарына жауап беру [19], [66], [87]. Сондықтан қазақстандық

модельді реформалау француздық 365-1-бапты сөзбе-сөз көшіру емес, «түсіндірілетін вердикттің» ұлттық жүйесін әзірлеу болуы керек.

Англо-американдық дәстүр тарихи тұрғыдан басқаша дамыды. Онда сот талқылауының ауызшалығы, адвокаттардың рөлі, қарсы жауап алу, прецеденттік құқық және алқабилердің жалпы вердикті үлкен мәнге ие болды. Дж. Лангбейн қазіргі Англиядағы жарыспалы қылмыстық процесс бірден қалыптаспағанын; адвокаттың рөлі, дәлелдемелік қағидалар және сот талқылауының құрылымы біртіндеп дамығанын көрсетеді [56]. Мұндай жүйеде сот шешімінің уәжділігі ұзақ уақыт бойы үкімнің жазбаша құрылымынан гөрі процестің жариялылығында, судьяның алқабилерге нұсқауларында, хаттамада, апелляциялық қайта қарау мүмкіндігінде және сот прецеденттерінің дамуында көрінді. Судья алқабилерсіз шешім шығарғанда немесе құқықтық мәселені шешкенде негіздерін түсіндіруге тиіс болды, бірақ алқабилердің жалпы вердикті дәстүрлі түрде уәжделмеген күйде қалды. Бұл айырмашылық маңызды: common law жүйесінде фактілік қорытындының легитимациясы көбіне уәждер мәтінімен емес, тараптар ашық жарыспалы процесте дәлелдемелерді сынауға мүмкіндік алған рәсім арқылы қамтамасыз етілді.

Алайда қазіргі «common law» прецеденттік құқықта уәжділікке қойылатын талаптарды күшейтуге қарай қозғалып келеді, әсіресе кәсіби судья шешімдері туралы сөз болғанда. Канадалық практика мұнда ең ыңғайлы салыстырмалы бағдарлардың бірі болып табылады, өйткені ол уәждемені үш функциямен тікелей байланыстырады: тараптарға шешімді түсіндіру, соттың жария есептілігі және апелляциялық бақылау мүмкіндігі. R. v. Sheppard ісінде Канаданың Жоғарғы соты уәжделген шешімдер сот институттарының легитимділігі үшін орталық маңызға ие екенін, ал жеткілікті уәждердің болмауы апелляциялық бақылауды мүмкін емес етуі мүмкін екенін көрсетті [84]. R. v. R.E.M. ісінде Сот уәждер мінсіз болуға немесе әрбір детальға жауап беруге тиіс емес екенін, бірақ іс контекстінде оқылғанда судьяның неге осындай қорытындыға келгенін көрсетуі керек екенін нақтылады [85]. Бұл формула ЕАҚС стандартына жақын: толықтық үшін толықтық емес, шешуші мәселелердің жеткілікті түсіндірілетіндігі маңызды [59], [60], [61].

Канадалық тәсіл қазақстандық ғылым үшін практикалық және қағидалық бастауларды біріктіретіндігімен ерекше құнды. Ол судьядан академиялық трактат жазуды талап етпейді. Ол үкімді дәлелдемелердің механикалық кестесіне айналдырмайды. Бірақ ол бос формулаларға да жол бермейді. Егер айыптау қорытындысы негізгі куәнің сенімділігін бағалауға тәуелді болса, сот бұл куәға неліктен сенетінін түсіндіруге тиіс. Егер қорғау балама нұсқа ұсынса, сот оның неліктен қабылданбағанын көрсетуі керек. Егер дәлелдеме заңсыз деп дауланса, сот өзінің құқықтық бағасын ашуға міндетті. Осы мағынада common law, тарихи тұрғыдан өзгеше процестік мәдениетке қарамастан, континенттік процесс үшін де мәнді функционалдық өлшемшарттарға келеді: тараптар шешімді түсінуі керек, қоғам соттың

жауапкершілігін көруі керек, жоғары тұрған саты тексеру мүмкіндігіне ие болуы керек [84], [85].

Континенттік және англо-американдық модельдерді салыстыру уәжділік әртүрлі сыртқы нысандарға ие болуы мүмкін екенін, бірақ оның функциялары түйісетінін көрсетеді. Бірінші функция — эпистемикалық: уәждеме соттың фактілерді қалай анықтағанын көрсетеді. Қылмыстық процесте бұл ерекше маңызды, өйткені фактілік қате кінәсіз адамды соттауға әкелуі мүмкін. М. Таруффо соттың фактілерді анықтауы рационалды және тексерілетін болуы керек екенін, ал дәлелдеу стандарттары абстрактілі формулалар күйінде қалмауы тиіс екенін атап өткен [16], [17]. Екінші функция — құқықтық: уәждеме норманы қолдануды, әрекетті саралауды, процестік мәселелерді шешуді ашады. Үшінші функция — коммуникативтік: сот тараптарға жүгініп, олардың дәлелдері тыңдалғанын көрсетеді. Төртінші функция — бақылаушылық: уәждер апелляция мен кассацияға шешімді тексеруге мүмкіндік береді. Бесінші функция — легитимациялық: сот билігі қоғамға мәжбүрлеуді қолдануды түсіндіреді [13], [14], [15], [54].

Кеңестік қылмыстық-процестік дәстүр бұл салыстырмалы картинада ерекше орын алады. Онда уәжділік талабы жеткілікті ерте бекітілді, бірақ оның мағынасы ең алдымен объективті ақиқатты анықтау және істі мемлекеттік сотпен дұрыс шешу міндетімен байланысты болды. М. С. Строгович қылмыстық процесті социалистік сот төрелігінің міндеттері, объективті ақиқат, заңдылық және соттың тәрбиелік мәні призмасы арқылы қарастырды [32]. П. А. Лупинская кейінірек қылмыстық сот ісін жүргізудегі шешімдерді фактілік және құқықтық негіздер көрініс табуға тиіс құқық қолдану актілері ретінде терең зерттеді [46]. Бұл дәстүр посткеңестік құқықтық тәртіптерге күшті ұғымдық аппарат берді: заңдылық, негізділік, уәжділік, әділдік. Бірақ ол әлсіз тұсын да қалдырды: уәждеме тараптардың жарыспалы дәлелдеріне жауап ретінде емес, сот қорытындысының дұрыстығын растау ретінде түсінілуі мүмкін еді.

Қазақ КСР-інің 1959 жылғы Қылмыстық-процестік кодексі, 1.1-бөлімде көрсетілгендей, үкімнің заңдылығы, негізділігі және уәжділігі талабын бекітті [31]. Қазақ КСР Жоғарғы Соты Пленумының 1985 жылғы қаулысы әрбір айыптау және әрбір сотталушы бойынша дәлелдемелерді талдаудың болмауына жол берілмейтінін көрсетті [33]. Бұл дараландырылған уәждеме проблемасы кеңестік кезеңнің өзінде-ақ ұғынылғанын білдіреді. Бірақ тарихи контекст басқа болды. Тараптардың жарыспалылығы, қорғау тарапының мазмұнды жауап алу құқығы, әділ сот талқылауының халықаралық стандарттары және сот бақылауының қазіргі моделі ол кезде қазіргі мәнге ие болған жоқ. Сондықтан бүгінгі қазақстандық міндет кеңестік формуланы жай ғана қалпына келтіруде емес. Оны конституциялық құқықтар, халықаралық стандарттар және сот практикасын эмпирикалық талдау арқылы қайта пайымдау қажет [3], [4], [8], [59].

1864 жылғы Ресей сот реформасы да посткеңестік кеңестік, соның ішінде Қазақстан үшін маңызды тарихи фон болып табылады, бірақ оның Ресей

империясының әртүрлі бөліктерінде қолданылуы біркелкі болған жоқ. 1864 жылғы Қылмыстық сот ісін жүргізу жарғысы қылмыстық соттың анағұрлым ашық, ауызша және жарыспалы нысанына өтумен, алқабилер сотын енгізумен және бұрынғы формалды дәлелдемелік конструкциялардан бас тартумен байланысты [83]. Ғылыми әдебиетте 1864 жылғы Жарғы формалды дәлелдемелер жүйесінен бас тартуды және ақиқатты сот арқылы анықтаудың өзге моделіне өтуді білдіргені атап өтіледі [92]. Бірақ бұл өту ішкі сенім проблемасын да туғызды. Дәлелдемелердің формалды күші қабылданбаған кезде сот бағалауда үлкен еркіндік алады; алайда мұндай еркіндік күшті уәждемені талап етеді, әйтпесе ол оңай ұсталмайтын қалауға айналады. Осылайша тарих қазіргі қорытындыны тағы да растайды: дәлелдемелерді бағалау неғұрлым еркін болса, сол бағалауды түсіндіру қажеттігі соғұрлым жоғары болады.

Салыстырмалы-құқықтық аспектіде сот шешімдерін уәждеу міндетін бекітудің бірнеше моделін бөліп көрсетуге болады. Бірінші модель — конституциялық. Ол Италия мен Испанияға тән, онда уәждеу міндеті конституция мәтінінде тікелей бекітілген [89], [90]. Оның артықшылығы — жоғары заңдық күші мен әмбебаптығында: уәжділік сот билігінің жалпы қасиеті ретінде қабылданады. Кемшілігі — процестік кодекстер деңгейінде одан әрі нақтылауды талап ететіндігінде, өйткені конституциялық формуланың өзі айыптау үкімін, бұлтартпау шарасы туралы қаулыны немесе апелляциялық саты шешімін қалай уәждеу керек деген сұраққа жауап бермейді. Екінші модель — кодекстік. Ол Германия мен Францияға тән, онда процестік кодекстер уәждердің мазмұнын, жарамсыздық негіздерін және уәждеменің кассациялық бақылаумен байланысын нақтылайды [86], [88]. Үшінші модель — прецеденттік-функционалдық. Ол common law жүйесіне тән, онда уәждеу міндеті сот практикасы және reasons функциялары — түсіндіру, жария есептілік, апелляциялық бақылау — арқылы ашылады [84], [85]. Төртінші модель — аралас, ол посткеңестік жүйелерге тән, мұнда конституциялық кепілдіктер, кодекстік нормалар және жоғары соттардың түсіндірмелері қатар өмір сүреді, бірақ олар әрдайым бірыңғай операциялық матрицаға айнала бермейді [3], [4], [5], [6].

Қазақстандық модель бүгінгі күні төртінші типке көбірек жақын. Конституция сот арқылы қорғауды, кінәсіздік презумпциясын, сот тәуелсіздігін және заңсыз дәлелдемелердің жол берілмеуін бекітеді [3]. ҚР ҚПК үкімнің заңдылығы мен негізділігін, дәлелдемелерді бағалау қағидаларын, үкім мазмұнына қойылатын талаптарды, апелляциялық және кассациялық іс жүргізуді белгілейді [4]. Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары үкім мен дәлелдемелерді бағалауға қойылатын талаптарды нақтылайды [5], [6]. Алайда қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтарына әсер ететін барлық сот шешімдерінің жалпы қасиеті ретінде уәжділік әзірге Италияның конституциялық формуласында немесе Code de procédure pénale-дің француздық 593-бабында көрінетіндей айқындық дәрежесімен білдірілмеген. Бұл қазақстандық құқықта уәжділік талабы жоқ

дегенді білдірмейді. Бұл талап фрагментарлы түрде өмір сүріп, жүйелеуді қажет ететінін білдіреді.

Салыстырмалы талдау тағы бір проблеманы да көруге мүмкіндік береді: әртүрлі құқықтық тәртіптер уәждеме кімге бағытталған деген сұраққа әртүрлі жауап береді. Дәстүрлі континенттік модельде уәждер көбіне жоғары тұрған сатыға бағытталған: шешім кассациялық сот заңдылықты тексере алатындай жазылуға тиіс. Француздық 593-бапта бұл функция тікелей тұжырымдалған [86]. Канадалық модельде уәждер бір мезгілде тараптарға, қоғамға және апелляциялық сотқа бағытталған [84]. ЕАҚС жүйесінде уәждеме ең алдымен әділ сот талқылауына құқық иесі ретінде процеске қатысушыға бағытталған, бірақ ол жария бақылауға және тиімді шағымдануға да қызмет етеді [59]. Қазақстан үшін ең өнімдісі дәл көпадресті модель. Үкім айыпталушыға, жәбірленушіге, қорғаушыға, прокурорға, апелляциялық және кассациялық сатыға, сондай-ақ сот билігінің жариялылығы сот төрелігіне сенімді талап ететін деңгейде қоғамға түсінікті болуы тиіс. Егер уәждеме тек кәсіби судьяға ғана түсінікті болып, тараптың дәлелдеріне жауап бермесе, ол толық емес. Егер ол тараптар үшін сенімді болып, жоғары тұрған сатыға заңдылықты тексеруге мүмкіндік бермесе, ол да жеткіліксіз.

Ақтау үкімін уәждеудің салыстырмалы талдауы ерекше мәнге ие. Әртүрлі жүйелерде назар дәстүрлі түрде айыптау үкіміне шоғырланған, өйткені дәл сол жазаға әкеледі. Алайда ақтау да уәждемеге тиіс. Біріншіден, жәбірленуші мен қоғам айыптаудың неге дәлелденбеген деп танылғанын түсінуге құқылы. Екіншіден, ақтау тұлға үшін ақтаушылық, реабилитациялық мәнге ие, ал оның уәждемесі айыптау мәртебесін анық жоюға тиіс. Үшіншіден, ақтау уәждерінің болмауы сот актісінің заңдылығын тексеруді қиындатуы мүмкін. Континенттік модель, әдетте, айыптау да, ақтау да шешімін түсіндіруді талап етеді, бірақ уәждеме құрылымы әртүрлі болады. Қазақстандық ҚПК де ақтау үкімінің сипаттау-уәждеу бөлігінің ерекшеліктерін көздейді [4]. Салыстырмалы құқық уәжділік айыптауға ғана бағдарланған болмауы керек екенін растайды. Ол жазаны ақтау үшін ғана емес, реабилитацияның құқықтық айқындығы үшін де қажет.

Салыстырмалы құқық жаза уәждемесінің дербес проблема екенін де көрсетеді. Көптеген жүйелерде ұзақ уақыт бойы назар ең алдымен кінәлілікті уәждемеге аударылды, ал жаза таңдау жалпы формулалармен түсіндірілді: қоғамдық қауіптіліктің сипаты мен дәрежесі, кінәлінің жеке басы, жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар. Алайда қазіргі үрдіс басқа: жаза дараландырылып, түсіндірілуге тиіс. Франция Конституциялық кеңесінің *cour d'assises* бойынша 2017-694 QPC шешімі дәл осы себепті көрсеткішті, өйткені мәселе кінәлілік туралы емес, жаза таңдауын уәждеме қажеттігі туралы болды [91]. Қазақстан үшін бұл аса маңызды. Кінә дәлелденген күннің өзінде жаза мән-жайларды шаблонды тізбелеудің нәтижесі бола алмайды. Сот нақты жазалау шарасы нәтижесіне әділ, мөлшерлес, дараландырылған және қажет екенін көрсетуге міндетті. Әйтпесе үкімнің

уәжділігі жартылай болып қалады: дәлелдену түсіндірілген, ал құқықтық салдар — жоқ.

Бұл бөлікте тарихи-құқықтық талдау бізді қылмыстық сот төрелігінің бастапқы проблемасына қайта әкеледі: жаза мемлекеттік мәжбүрлеудің ең қарқынды нысаны болып табылады. Егер кінәлілік туралы шешім уәждерді талап етсе, жаза туралы шешім де одан кем уәждерді талап етпейді. Жаза уәждемесі қылмыстық заң бабының санкциясын қайталауға ғана саяды деп санауға болмайды. Сот қандай мән-жайлар ескерілгенін, балама шаралар неге мүмкін емес немесе жеткіліксіз екенін, жазаның мерзімі мен түрі әрекеттің ауырлығына және сотталған адамның жеке басына неге сәйкес келетінін түсіндіруге тиіс. Әйтпесе дараландыру декларацияға айналады. Мұнда Қазақстанның болашақ реформасы салыстырмалы тәжірибені пайдалана алады: жаза уәждемесі дәлелденуді, саралауды және тараптардың дәлелдеріне жауап беруді уәждеумен қатар үкім сапасының дербес индикаторы ретінде бөлінуі керек.

Салыстырмалы-құқықтық талдау «уәждеменің жеткіліктілігі» ұғымын нақтылауға да мүмкіндік береді. Бірде-бір дамыған жүйе әрбір аргументке шексіз жауап беруді талап етпейді. Тіпті ЕАҚС-тың өзі сот тараптың әрбір тұжырымына егжей-тегжейлі жауап беруге міндетті емес екенін тікелей мойындайды [59], [60], [61]. Канадалық практика да уәждер бүкіл іс контексінде оқылуға және соттың неге осындай қорытындыға келгенін көрсетуге тиіс деген ұстанымнан шығады, бірақ мінсіз теориялық баяндау болуға міндетті емес [85]. Сондықтан уәждеменің жеткіліктілігі — көлем де, бет саны да емес. Бұл сот актісінің өз функцияларын орындау қабілеті: шешімді тараптарға түсіндіру, дәлелдемелік және құқықтық негізді көрсету, елеулі дәлелдерге жауап беру, тексеруге мүмкіндік жасау және озбырлық әсерін болдырмау. Дәл осы өлшемшарт қазақстандық индикаторлық матрицаның негізіне алынуға тиіс.

Сонымен бірге салыстырмалы құқық шамадан тыс формализация қаупі туралы да ескертеді. Егер уәжділікті чек-параққа айналдырсақ, сот шынайы пайымдау сапасын жақсартпай, шаблонды механикалық түрде толтыра бастауы мүмкін. Мұндай қауіп, әсіресе, процестік формулаларды формалды қайта шығару талдауды жиі алмастыратын посткеңестік құқықтық мәдениетте жоғары. Сондықтан диссертацияда ұсынылатын чек-парақтар мен индикаторлық матрицалар сот жазуын бюрократияландыру құралы болмауы керек. Олар айқын кемшіліктерден ең төменгі қорғау қызметін атқаруға тиіс: елеулі дәлелдерге жауаптың болмауы, негізгі дәлелдемелерді талдаудың болмауы, бірнеше сотталушы бойынша топтық уәждеме, шаблонды жаза, дәлелдемелердің тексерілмеген жол берілушілігі. Нағыз уәждеме әрдайым соттың интеллектуалдық жұмысы болып қала береді, форманы техникалық толтыру емес [14], [15], [47], [48].

Тарихи салыстыру уәжділіктің сот төрелігінің жариялылығымен байланысты екенін де көрсетеді. Жабық жүйеде уәждер қажет болмауы мүмкін: билік сендіруді емес, бағынуды талап етеді. Ашық жүйеде сот билігі

түсіндіруге тиіс. М. Шапиро сотты дауды шешудің ерекше институты ретінде қарастырды: ол таза әкімшілік шешімнен үшінші тараптың рәсімдік әділдік және қабылданған аргументация тәсілі шеңберінде әрекет етуі арқылы ерекшеленеді [78]. Егер сот өзінің қорытындысы айыптау ұстанымынан немен ерекшеленетінін түсіндірмесе, ол өзінің арнайы соттық сипатын жоғалтады. Қылмыстық процесте бұл ерекше қауіпті: уәждемеленген үкім психологиялық және құқықтық тұрғыдан айыптау актісіне жақындайды, ал сот тәуелсіз төреші болуы тиіс, айыптау вертикалінің аяқтаушы буыны емес.

Осы тұрғыдан салыстырмалы-құқықтық талдау екінші тарауда эмпирикалық түрде зерттелетін қазақстандық сот актілерінің проблемасын дәлірек түсінуге көмектеседі. Қауіп уәждердің мүлде болмауында ғана емес. Көбіне кемшіліктің өзге нысаны кездеседі: уәждер бар, бірақ олар соттық функцияны орындамайды. Сот дәлелдемелерді тізіп шығады, бірақ оларды салыстырмайды. Қорғау дәлелдері негізсіз екенін көрсетеді, бірақ неге екенін түсіндірмейді. Дәлелдемелер жиынтығына сілтеме жасайды, бірақ айыптаудың қандай элементтері әрбір дәлелдемемен расталғанын көрсетпейді. Айыптау фабуласын қайталайды, бірақ соттың дербес фактілік нұсқасын тұжырымдамайды. Жаза тағайындайды, бірақ оны жалпы сөздермен уәждейді. Дәл осындай кемшіліктерді ҚПК-нің бір нормасымен жою мүмкін емес; оларды тек заңнама, соттық оқыту, апелляциялық-кассациялық бақылау және сот актілерін эмпирикалық бағалаудың үйлесімі арқылы анықтауға болады.

Өртүрлі құқықтық отбасыларды салыстыру сот шешімінің уәжділігі қайта қарау шектерімен тығыз байланысты екенін де көрсетеді. Апелляция фактілер мен құқықты тексеретін жерде бірінші саты уәждемесі дәлелдемелік бағалауды ашуға тиіс. Кассация заңдылықты тексеретін жерде уәждеме заңның дұрыс қолданылғанын және фактілік қорытындылар мен құқықтық саралау арасында қайшылық жоқ екенін көруге мүмкіндік беруі керек. Кассацияға қол жеткізуге шектеулер бар жерде апелляциялық шешімнің уәждемесі одан да маңызды бола түседі. Қазақстанның кассациялық реформасы бұл аспектіні күшейтеді: мамандандырылған кассация, егер төменгі сатылардың сот актілері қорытындының нақты логикасы байқалмайтындай жазылса, тиімді жұмыс істей алмайды [12]. Сондықтан Франция, Германия және Канада тәжірибесі бір ортақ идеяны көрсетеді: уәждеме — қайта қараудың инфрақұрылымы.

Тарихи-құқықтық талдау, ақырында, уәжділікті ішкі сенімге қарсы қоюға болмайтынын көруге мүмкіндік береді. Судьяның немесе алқабилердің ішкі сенімі формалды дәлелдемелер теориясына балама ретінде пайда болды, онда дәлелдеменің алдын ала белгіленген күші істі нақты зерттеуді алмастыра алатын. Бірақ бағалаудың ішкі еркіндігі шешімнің сыртқы үнсіздігін білдірмейді. Керісінше, дәлелдемелерді бағалауда еркіндік неғұрлым көп болса, оның нәтижесін түсіндіру міндеті соғұрлым жоғары. Осы мағынада уәжділік сот тәуелсіздігінің шектеуі емес, оның құқықтық нысаны болып табылады. Тәуелсіз сот сыртқы нұсқауға бағынуға міндетті емес, бірақ өзінің

қорытындысы дәлелдемелерге, заңға және әділ рәсімге негізделгенін көрсетуге міндетті. Уәждемесіз тәуелсіздік оңай қате түрде бақылаусыздық ретінде қабылданады.

Жүргізілген тарихи-салыстырмалы талдаудан Қазақстан Республикасының қылмыстық процесі үшін бірнеше қағидатты қорытынды шығады. Біріншіден, сот шешімінің уәжділігі сот техникасының факультативтік талабы ретінде емес, озбырлыққа қарсы тарихи тұрғыдан жетілген кепілдік ретінде қарастырылуға тиіс. Екіншіден, оның мазмұны барлық актілер үшін бірдей бола алмайды: айыптау үкімі, ақтау үкімі, тергеу судьясының қаулысы, апелляциялық қаулы, кассациялық қаулы және алқабилер қатысатын іс бойынша шешім әртүрлі, бірақ қатаңдығы бойынша салыстырмалы стандарттарды талап етеді. Үшіншіден, қазақстандық модель бір шетелдік конструкцияны алуға емес, үш тәсілдің синтезіне мұқтаж: уәждемеленген сот төрелігінің маңызын конституциялық тұрғыдан тану, уәждердің мазмұнын кодекстік нақтылау және уәждеменің жеткіліктілігін түсіну, тексеру және озбырлықтан қорғауды қамтамасыз ету қабілеті арқылы функционалды бағалау.

Төртіншіден, салыстырмалы құқық тараптың елеулі дәлелі ұғымын бекіту қажеттігін растайды. Сот барлық қайталанатын, риторикалық немесе анық қатыссыз тұжырымдарға жауап беруге міндетті емес. Бірақ ол дәлелдемелердің жол берілушілігі мен сенімділігіне, айыптау элементтерінің дәлелденуіне, саралауға, жазаға, қорғану құқығының бұзылуына, ақтауға, құқықтарды шектеудің заңдылығына және сот рәсімінің әділдігіне қатысты дәлелдерге жауап беруге міндетті. Бұл өлшемшарт еуропалық, канадалық, континенттік және қазақстандық логиканы біртұтас процестік стандартқа біріктіреді [59], [84], [85]. Бесіншіден, жаза уәждемесі соттық уәждеменің дербес элементі ретінде танылуға тиіс. Тарих сот төрелігі ұзақ уақыт бойы кінәлілікке шоғырланғанын көрсетеді, бірақ қазіргі стандарт құқықтық салдарды да түсіндіруді талап етеді.

Осылайша, тарихи-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық талдау уәжділіктің біртіндеп трансформациясын көрсетеді: сот билігін жазбаша рәсімдеуден — сот қорытындысын рационалды түсіндіруге қарай; ішкі сенімнен — дәлелдемелерді тексерілетін бағалауға қарай; жоғары тұрған сатының бақылауынан — тараптардың тыңдалу құқығына қарай; ұлттық заң техникасынан — әділ сот талқылауының әмбебап кепілдігіне қарай зерттеледі. Қазақстан үшін бұл эволюция абстрактілі емес, практикалық мәнге ие. Ұлттық заңнамада қажетті алғышарттар бар: конституциялық кепілдіктер, ҚПК-нің үкім негізділігі туралы нормалары, дәлелдемелерді бағалау қағидалары, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары. Бірақ салыстырмалы материал келесі қадам осы алғышарттарды жүйелеуде болуы керек екенін көрсетеді: уәжділік қылмыстық процестегі сот шешімінің жалпы қасиеті ретінде танылуға тиіс, оның стандарттары сот актілерінің түрлері бойынша саралануға тиіс, ал уәждеме сапасы мәтін көлемі бойынша емес, сот шешімінің айыптаудан соттың түпкілікті қорытындысына дейінгі

дәлелдемелік, құқықтық және логикалық жолды ашу қабілеті бойынша бағалануға тиіс.

2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘЖІРИБЕСІНДЕ СОТ ШЕШІМДЕРІНІҢ НЕГІЗДІЛІГІ МЕН УӘЖДІЛІГІ: ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІ БАҒАЛАУ СТАНДАРТТАРЫ ЖӘНЕ ҚАРСЫ УӘЖДЕРГЕ ЖАУАП БЕРУ МІНДЕТІ

2.1 Сот шешімдерінің негізділігі: ұғымы, стандарттары және эмпириялық өлшеу әдістері

Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі сот шешімінің негізділігін соттың өз қорытындысының дұрыстығына жай ғана сенімділігі ретінде түсінуге болмайды. Қылмыстық сот ісін жүргізу үшін мұндай түсінік қауіпті түрде тар болар еді: ол қорытынды қандай дәлелдемелерге негізделгені, бұл дәлелдемелер жол берілетін болды ма, сот қайшылықтарды қалай шешті, қорғау тарапының немесе жәбірленушінің дәлелдерін неге қабылдамады және фактілік мән-жайлар құқықтық саралаумен қалай байланыстырылды деген мәселелерді тексеруден тыс қалдырар еді. Қолданыстағы ҚР ҚПК-де үкімнің негізділігі сотқа ұсынылған дәлелдемелерді сот отырысында жан-жақты және объективті зерттеу талабымен бекітілген [4]. Бұл негізділіктің дәлелдемелік табиғаты бар екенін білдіреді. Бірақ диссертациялық талдау үшін мұның өзі жеткіліксіз: нормативтік формуланы ғана емес, негізділіктің ішкі құрылымын, оның өлшенетін белгілерін, уәжділіктен айырмашылығының шектерін және сот актілерін эмпириялық тексеру әдістемесін ашу қажет. ҚР ҚПК-нің 388-бабы үкімнің заңдылығы мен негізділігін тікелей айқындайды, ал ҚР ҚПК-нің 125-бабы дәлелдемелерді бағалау өлшемшарттарын — қатыстылықты, жол берілушілікті, сенімділікті және қылмыстық істі шешу үшін дәлелдемелер жиынтығының жеткіліктілігін белгілейді [4]. Осы екі норма осы бөлімнің ең төменгі нормативтік қаңқасын құрайды.

Мәселе сот практикасында, тіпті заң әдебиетінде де негізділіктің кейде заңдылықпен, уәжділікпен және әділдікпен араластырылуынан басталады. Бір қарағанда мұндай араластыру зиянсыз сияқты көрінеді: бұл төрт сапаның бәрі шынында да өзара байланысты. Заңсыз үкім, әдетте, сот төрелігінің толыққанды актісі ретінде таныла алмайды; негізсіз үкім әрдайым дерлік уәждеме кемшілігін туындатады; уәждемеленген шешім оның әділдігіне күмән келтіреді. Бірақ ғылыми талдау үшін бұл санаттарды ажырату қажет. Заңдылық материалдық және процестік құқық нормалары сақталды ма деген сұраққа жауап береді. Негізділік сот қорытындысы үшін жеткілікті фактілік және дәлелдемелік негіздер бар ма сұраққа жауап береді. Уәжділік осы қорытынды шешім мәтінінде ашылған-ашылмағанын көрсетеді. Әділдік, өз кезегінде, әсіресе жаза тағайындау кезінде нәтиженің мөлшерлестігі мен құқықтық тұрғыдан қабылдануын білдіреді. Егер бұл санаттар ажыратылмаса, сот актісін тексеру үстірт сипат алады: заңға сілтемелердің болуы фактілердің дәлелденуі ретінде қате қабылданады, ал іс материалдарының көлемді баяндалуы шынайы уәждеме ретінде бағаланады [27], [47], [48].

Қылмыстық процесс үшін мұндай ажыратудың теориялық-сөздік емес, практикалық мәні бар. Айыптау үкімі құрылымы бойынша формалды түрде заңды болуы мүмкін, бірақ егер сот жол берілетін және сенімді дәлелдемелермен расталмаған мән-жайларды дәлелденді деп таныса, дәлелдемелік негізі бойынша негізсіз болады. Ол фактілік мағынада негізді болуы мүмкін, егер істе кінәлілікті дәлелдейтін дәлелдемелер шынымен бар болса, бірақ сот олардың бағасын мәтінде ашпаса, уәждемесі әлсіз болып қалады. Ол сырттай уәждемелген көрінуі мүмкін, бірақ егер уәждеме жол берілмейтін дәлелдемелерге, логикалық секірістерге немесе балама нұсқаны елемеуге құрылған болса, мәні бойынша негізсіз болады. Дәл сондықтан осы диссертация негізділікті сот қорытындысының ішкі дәлелдемелік орнықтылығы ретінде, ал уәжділікті оның рационалды және құқықтық тұрғыдан сыртқа шығарылған нысаны ретінде қарастыруды ұсынады. Бұл қасиеттер бір-бірімен сәйкес келмейді, бірақ олардың бірінсіз бірі сот төрелігінің толыққанды тексерілуін қамтамасыз ете алмайды.

Қазақстандық қылмыстық-процестік заңнамада үкімнің негізділігі ұғымы дәлелдемелермен тікелей байланысты. ҚР ҚПК-нің 388-бабы үкім сотқа ұсынылған дәлелдемелерді сот отырысында жан-жақты және объективті зерттеу негізінде шығарылған кезде негізді деп танылатынын көрсетеді [4]. Бұл норма бірнеше мағыналық элементті қамтиды. Біріншісі — дәлелдемелік элемент: үкім болжамдарға, саяси мақсаттылыққа, айыптауға ведомстволық сенімге немесе судьяның ішкі түйсігіне сүйене алмайды. Екіншісі — соттық элемент: дәлелдемелер жай ғана іс материалдарында болмауы керек, олар дәл сот отырысында зерттелуге тиіс. Үшіншісі — зерттеудің толықтығы: сот дәлелдемелік картинаны фрагментарлы емес, оның елеулі байланыстарында қарастыруға міндетті. Төртіншісі — объективтілік: сот айыптайтын да, ақтайтын да деректерді, сондай-ақ қорғау тарапының, жәбірленушінің және айыптаудың дәлелдерін бағалауға тиіс. Бұл элементтер негізділік істе материалдардың көп болуын емес, олардың сотта тексерілу сапасын білдіретінін айтуға мүмкіндік береді.

ҚР ҚПК-нің 125-бабы негізділіктің дәлелдемелік негізін нақтылайды. Әрбір дәлелдеме қатыстылық, жол берілушілік және сенімділік тұрғысынан, ал дәлелдемелердің бүкіл жиынтығы қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілік тұрғысынан бағалануға тиіс [4]. Бұл норма сот шешімі негізділігінің төрт элементті стандартын құруға мүмкіндік береді. Қатыстылық дәлелдеменің дәлелденуге жататын мән-жайлармен байланысы бар ма деген сұраққа жауап береді. Жол берілушілік — дәлелдеме заңды тәсілмен алынды ма және оны сот пайдалана ала ма дегенді көрсетеді. Сенімділік — дәлелдеме оның дереккөзі, мазмұны, алыну жағдайлары, басқа материалдармен үйлесімділігі ескеріле отырып сенімге лайық па дегенді білдіреді. Жеткіліктілік — дәлелдемелер жиынтығы қорытындыны жойылмайтын күмәнсіз жасауға мүмкіндік беретін дәлелдемелік база құрай ма дегенді айқындайды. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері

туралы» нормативтік қаулысы қылмыстық істі сотта қарауды ҚПК-нің 125-бабымен және дәлелдемелерді осы өлшемшарттар бойынша бағалаумен тікелей байланыстырады [6].

Бұл төрт өлшемшартты сот үкімде міндетті түрде тізіп шығуға тиіс формалды сөздер ретінде қабылдауға болмайды. Олар дәлелдемелік пайымдаудың ішкі логикасын құрайды. Егер дәлелдеме дәлелдеу пәніне қатысты болмаса, ол кінәлілік немесе кінәсіздік туралы қорытындыны негіздей алмайды. Егер дәлелдеме жол берілмейтін болса, оның мазмұны сенімді болып көрінген күннің өзінде сот оны пайдалана алмайды. Егер дәлелдеме сенімсіз болса, ол фактілік қорытындының берік тірегі бола алмайды. Егер жекелеген дәлелдемелер жол берілетін және сенімді болса да, олардың жиынтығы елеулі мән-жайлар бойынша ақылға қонымды күмәндарды жоймаса, айыптау үкімі негізді деп таныла алмайды. Демек, сот шешімінің негізділігі «кінә дәлелдемелер жиынтығымен дәлелденді» деген жалпы фраза деңгейінде емес, әрбір дәлелдемелік буынды дәйекті тексеру арқылы қалыптасады.

Осы мағынада негізділік дәлелдемелерді жай тізбелеуден ерекшеленеді. Тізбелеу сот қандай материалдарды атап өткенін көрсетеді; негізділік бұл материалдар нақты қорытындыны неліктен растай алатынын көрсетеді. Сот актілерінде қауіпті алмастыру жиі кездеседі: сот куәлардың айғақтарын, сараптама қорытындыларын, тергеу әрекеттерінің хаттамаларын егжей-тегжейлі қайталайды, бірақ олардың қандай мән-жайларды растайтынын, бір-бірімен қалай арақатынасатынын, қайшылықтар неге елеусіз деп танылғанын және қорғау нұсқасы неліктен қабылданбағанын түсіндірмейді. Мұндай мәтін сырттай дәлелдемелік қанықтық әсерін береді, бірақ ішкі жағынан негізсіз болуы мүмкін. Осы зерттеу үшін бұл қағидатты: негізділікті эмпириялық өлшеу үкімде келтірілген дәлелдемелер санын есептеумен шектелмеуге тиіс. Дәлелдеме мен сот қорытындысы арасындағы байланыстың сапасын бағалау қажет.

Доктриналық деңгейде бұл тәсіл дәлелдемелік құқық зерттеулерімен расталады. М. Таруффо сотта фактілерді анықтауды судьяның психологиялық сенімділігіне дейін қысқартуға болмайтынын; ол дәлелдемелер, дәлелдеу стандарттары және фактілік қорытындыларды түсіндіру арқылы рационалды түрде қайта құрылуға тиіс екенін орынды атап өткен [16], [17]. М. Дамашка дәлелдеу модельдері процестің институционалдық құрылымына және соттың рөліне тәуелді екенін, бірақ кез келген модельде фактілік қорытынды дәлелдемелік материалмен бақыланатын байланысқа мұқтаж екенін көрсеткен [54], [76]. У. Твайнинг дәлелдемелерді фактілердің механикалық жиынтығы ретінде емес, байланыстар, ықтималдықтар, контекст және бәсекелес түсіндірмелер маңызды болатын пайымдау құрылымы ретінде қарастырды [57]. Бұл тәсілдер қазақстандық тақырып үшін маңызды, өйткені олар «дәлелдемелер зерттелді» деген тар формуладан шығуға көмектеседі. Сұрақ қатаң қойылуға тиіс: олар сот қорытындысы тексерілетін және сенімді болатындай зерттелді ме.

Қазақстан Республикасының қылмыстық процесі үшін негізділіктің кінәсіздік презумпциясымен байланысы ерекше маңызды. ҚР Конституциясы мен ҚР ҚПК тұлғаның кінәлілігі заңда көзделген тәртіппен дәлелденіп, заңды күшіне енген сот үкімімен белгіленгенге дейін ол кінәсіз деп саналатынын; жойылмайтын күмәндар айыпталушының пайдасына түсіндірілетінін бекітеді [3], [4]. Демек, айыптау үкімінің негізділігі айыптау дәлелдемелерінің жай ғана болуын емес, құқықтық мәні бар күмәндарды еңсеруді болжайды. Егер сот дәлелдемелер арасындағы қайшылықты елемесе, негізгі дәлелдеменің жол берілмеуі туралы дәлелге жауап бермесе, мүдделі куәға сену себебін түсіндірмесе немесе балама нұсқаны талдамаса, мәселе уәжділік туралы ғана емес, негізділік туралы да туындайды. Кінәсіздік презумпциясы айыптау қорытындысының айыптау нұсқасына ықтимал басымдық беруге емес, дәлелдемелік жеткіліктілікке құрылуын талап етеді.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты «Сот үкімі туралы» нормативтік қаулысында айыптау үкімі болжамдарға негізделе алмайтынын, ал сот қорытындылары сенімді дәлелдемелердің жеткілікті жиынтығымен расталуға тиіс екенін; қайшылықтар болған жағдайда сот оларды жоюға шаралар қабылдап, оларға баға беруге міндетті екенін атап көрсетеді [5]. Осы бөлім тақырыбы үшін бұл дереккөз ерекше мәнге ие: ол конституциялық-процестік қағиданы сот шешімінің практикалық стандартына айналдырады. Негізділік айыптау «жағындағы» дәлелдемелерді ғана емес, күмәндарды, қайшылықтарды, қорғау нұсқаларын және процестік бұзушылықтарды да талдауды талап етеді. Әйтпесе сот фактіні анықтамайды, өзіне ыңғайлы дәлелдемелік конструкцияны таңдайды. Жоғарғы Соттың 2018 жылғы 20 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысы сот үкіміне қойылатын талаптарды түсіндіру ретінде әрекет етеді [5].

Демек, сот шешімінің негізділігі ұғымы бірнеше деңгейді қамтуға тиіс. Бірінші деңгей — фактілік: сот айыптау оқиғасының сипаттамасын қайталаумен шектелмей, іс үшін маңызы бар мән-жайларды анықтауға тиіс. Екінші деңгей — дәлелдемелік: әрбір елеулі факт жол берілетін, қатысы бар және сенімді дәлелдемелерге сүйенуге тиіс. Үшінші деңгей — логикалық: дәлелдеме мен қорытынды арасында айырмашылық мен қайшылықтарсыз түсіндірілетін байланыс болуы керек. Төртінші деңгей — процестік: дәлелдемелер сот отырысында тараптардың құқықтары сақтала отырып зерттелуге тиіс. Бесінші деңгей — құқықтық: анықталған фактілер қылмыстық заң нормасымен және процестік салдарлармен дұрыс арақатынаста болуы керек. Тек осы деңгейлердің жиынтығы ғана негізділікті сот актісінің толыққанды қасиеті ретінде айтуға мүмкіндік береді.

Бұл ретте негізділікті тек айыптау үкімімен теңестіруге болмайды. Ақтау үкімі де негізді болуға тиіс. Оның дәлелдемелік табиғаты өзгеше: сот тұлғаның кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес; ол айыптаудың неге дәлелденбегенін, қандай дәлелдемелер жеткіліксіз, сенімсіз, жол берілмейтін немесе қайшылықты деп танылғанын, қандай күмәндар жойылмағанын және олар неге айыпталушының пайдасына түсіндірілуге тиіс екенін көрсетуге

міндетті. Ақтау үкімінің негізділігі барлық жағдайда «оң кінәсіздікті» анықтауда емес, қолданыстағы дәлелдеу стандарты жағдайында тұлғаны кінәлі деп тану мүмкін еместігі туралы құқықтық тұрғыдан сенімді қорытындыда көрінеді. Жәбірленуші, прокурор және қоғам үшін де бұл түсіндірудің мәні бар: ақтау айыптаудан озбыр бас тарту сияқты көрінбеуге тиіс, ол дәлелдену шектерін ашатын сот төрелігі актісі болуы керек.

Осы тұрғыдан ақтау үкімінің негізділігі мен уәжділігі қылмыстық процестің реабилитациялық функциясымен тығыз байланысты. Егер сот тұлғаны ақтаса, бірақ мұны қысқа түрде, айыптаудың дәлелденбеу себептерін ашпай жасаса, тұлға формалды түрде ақталады, алайда реабилитацияның жария күші әлсіреуі мүмкін. Егер сот айыптау дәлелдемелері қайшылықты, жол берілмейтін немесе жеткіліксіз екенін, ал күмәндар жойылмағанын көрсетсе, ақтау актісі анағұрлым айқын құқықтық мағынаға ие болады. Сондықтан негізділікті эмпириялық өлшеу тек айыптау емес, ақтау үкімдерін де қамтуға тиіс. Оның үстіне, кей жағдайларда ақтау үкімдерін талдау дәлелдену стандартын жақсырақ көруге мүмкіндік береді: сот айыптау нұсқасының қай жерде тексеруден өтпегенін көрсетеді.

Аралық сот шешімдерінің негізділігі ерекше күрделілік туғызады. ҚР ҚПК-нің 388-бабы үкім туралы айтады [4], бірақ қылмыстық процесс кінәлілік мәселесін түпкілікті шешпейтін, алайда қатысушылардың құқықтарына және істің дәлелдемелік құрылымына елеулі әсер ететін көптеген сот актілерін қамтиды. Бұлтартпау шарасы туралы шешім, тергеу әрекетін санкциялау, мүлікке тыйым салу, дәлелдемені жол берілмейтін деп тану немесе мұндай танудан бас тарту, істі прокурорға қайтару, өтінішхатты қанағаттандырудан бас тарту, апелляциялық немесе кассациялық қайта қарау — осы актілердің бәрі де негізділікке мұқтаж. Олардың стандарты үкім стандартымен бірдей болмауы мүмкін, бірақ ол жоғалып кетпеуге тиіс. Егер сот сотқа дейінгі сатыда тұлғаның бостандығын шектесе, ол фактілік негіздерді, тәуекелдерді, шараның қажеттілігі мен мөлшерлестігін көрсетуге тиіс. Егер сот қорғау өтінішхатын қабылдасаса, мәлімделген мән-жайлардың неге маңызы жоқ екенін немесе әлдеқашан тексерілгенін түсіндіруге міндетті.

Бұл контексте аралық шешімнің толық дәлелдемелік негізділігі мен процестік негізділігін ажырату қажет. Үкім айыптау мән-жайларының сот талқылауында дәлелденуін талап етеді. Ал, мысалы, тергеу судьясының қаулысы кінәлілік туралы түпкілікті қорытындыны талап етпейді, бірақ нақты процестік мәселені шешу үшін жеткілікті деректерді талап етеді. Мұндай негізділік ықтималдық және функционалдық сипатқа ие: сот жалпы айыптаудың дәлелденуін емес, құқықты шектеу немесе процестік әрекет жасау үшін құқықтық және фактілік жағдайлардың бар-жоғын бағалайды. Бірақ дәл сондықтан уәждеме ерекше ұқыпты болуы керек: сот шара шарттарын тексеруді тұлғаны алдын ала кінәлі деп танумен алмастырмауға тиіс. Аралық шешімнің негізділігі тиісті сот бақылауы пәнінің шегінде қалуы керек.

Бұл проблема кейінгі 3.3-бөлім үшін маңызды, онда сотқа дейінгі процестік шешімдердің сот актілерінің уәжділігіне әсері зерттеледі. Егер сотқа дейінгі сатыда шешімдер нақты фактілік негіздер мен қорғау тарапының дәлелдерін бағалаусыз, шаблонды түрде қабылданса, сот талқылауында деформацияланған дәлелдемелік шеңбер пайда болады. Бірінші саты соты кейін жол берілушілігі мен сенімділігі бұған дейін әлсіз тексерілген материалдармен жұмыс істеуге мәжбүр болады. Сондықтан үкімнің негізділігін алдыңғы процестік шешімдердің сапасынан толық ажыратуға болмайды. Бұл сот барлық сотқа дейінгі қорытындыларға байланысты дегенді білдірмейді. Керісінше, сот дәлелдемелерді дербес зерттеуге тиіс. Бірақ сотқа дейінгі шешімдердің әлсіз негізділігі процестік кемшіліктердің жинақталу қаупін туғызады.

Келесі маңызды мәселе — негізділік стандарттары. Қазақстандық қылмыстық процесте дәлелдемелерді бағалау өлшемшарттары нормативтік тұрғыдан бекітілген, бірақ айыптаудың дәлелденуінің бірыңғай стандарты «common law жүйесіндегі beyond reasonable doubt» орынды күмәннан тыс тәрізді терминдермен әрдайым тікелей тұжырымдала бермейді. Соған қарамастан Конституциядан, ҚПК-ден, кінәсіздік презумпциясынан, жойылмайтын күмәндарды айыпталушының пайдасына түсіндіру қағидасынан және айыптау үкіміне қойылатын талаптардан айыптау қорытындысы құқықтық мәні бар жойылмайтын күмәндарды жоққа шығаратын дәлелдемелер жиынтығына негізделуге тиіс деген тұжырым шығады [3], [4], [5]. Бұл математикалық айқындық та, өзге нұсқаның абсолютті мүмкін еместігі де емес. Бірақ бұл жай ықтималдық та емес. Негізді айыптау үкімі үшін айыптау нұсқасы жол берілетін және сенімді дәлелдемелермен расталған, ал балама нұсқалар мен күмәндар ақылға қонымды түрде түсіндірілген дәлелдемелік құрылым қажет.

Бұл жерде шетелдік терминологияны жасанды түрде қарызға алудан сақтану қажет. «Beyond reasonable doubt» орынды күмәннан тыс дәлелденуі тиіс ұғымы англо-американдық процеске белгілі, бірақ оны ұлттық дәлелдемелер жүйесін ескермей қазақстандық ҚПК-ге сөзбе-сөз көшіру әдіснамалық шатасу тудыруы мүмкін. Қазақстандық модельде өзінің нормативтік негіздерінен шығу керек: кінәсіздік презумпциясы, дәлелдемелер жиынтығының жеткіліктілігі, болжамдарға жол берілмеуі, күмәндарды айыпталушының пайдасына түсіндіру, соттың дәлелдемелерді жан-жақты және объективті зерттеу міндеті [3], [4], [5]. Сонымен бірге дәлелдеу стандарттарының салыстырмалы теориясы қылмыстық стандарттың жай ықтималдық басымдығынан жоғары болуы керектігін түсіндіру үшін пайдалы. М. Таруффо мен К. Клермон дәлелдеу стандарттары қателік тәуекелін бөлу функциясын атқаратынын және құқықтық қорытынды үшін қажетті сенімділік деңгейін айқындайтынын көрсетеді [16], [18]. Қылмыстық процесте қателік тәуекелі айыпталушының пайдасына бөлінуге тиіс.

Осылайша, айыптау үкімінің негізділік стандартын бірнеше талап арқылы білдіруге болады. Сот қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын, тұлғаның

қатысуын, кінә нысанын, уәжін, тәсілін, салдарын және саралау үшін маңызы бар өзге белгілерді құрайтын фактілік мән-жайларды анықтауға тиіс. Айыптаудың әрбір елеулі элементі дәлелдемелермен расталуға тиіс. Дәлелдемелер заңды тәсілмен алынуға және зерттелуге тиіс. Қайшылықтар анықталып, бағалануға тиіс. Айыптаудың дәлелденуіне, дәлелдемелердің жол берілушілігіне немесе саралауға күмән келтіретін қорғау дәлелдері жауап алуға тиіс. Дәлелдемелер жиынтығы жойылмайтын күмәнсіз қорытынды жасау үшін жеткілікті болуға тиіс. Егер осы талаптардың кем дегенде бірі бұзылса, үкім сырттай нысаны бойынша заңды болуы мүмкін, бірақ іштей негізсіз болады.

Сот шешімінің негізділігінде логикалық стандарт та бар. Сот қорытындысы қайшылықсыз болуы керек. Үкімнің сипаттау бөлігі қарар бөлігімен сәйкес келуге тиіс; фактілік мән-жайлар саралауға қайшы келмеуге тиіс; дәлелдемелерді бағалау соттың өз қорытындысын бұзбауы керек. Мысалы, егер сот негізгі куәнің қайшылықты айғақтар бергенін мойындап, бірақ дәл қай айғақтар қабылданғанын және неге қабылданғанын түсіндірмесе, дәлелдену туралы қорытынды логикалық тұрғыдан осал болады. Егер сот айыптаудың бір бөлігін дәлелденбеген деп алып тастап, бірақ бұл алып тастаудың әсерін түсіндірмей жазаны сақтаса, жаза негізділігінің кемшілігі туындайды. Егер сот дәлелдемені жол берілмейтін деп танып, бірақ кейін іс жүзінде ондағы мәліметтерді мән-жайларды сипаттауда пайдаланса, шешімнің ішкі тұтастығы бұзылады. Мұндай кемшіліктер эмпириялық матрицада тіркелуге тиіс.

Негізділіктің логикалық аспектісін мінсіз әдеби бірізділік талабымен араластыруға болмайды. Сот актісі күрделі тілмен жазылуы мүмкін, бірақ логикалық тұрғыдан айқын болып қала алады; стилистикалық жағынан тегіс болуы мүмкін, бірақ ішкі жағынан қайшылықты болуы ықтимал. Зерттеу үшін мәтіннің әдемілігі емес, пайымдаудың тексерілетіндігі маңызды. Эмпириялық талдау соттың дербес нұсқасының болуы, дәлелдемелердің нақты фактілермен байланысы, қайшылықтарды шешу, саралаудың дәйектілігі, сотталушылар мен эпизодтар бойынша қорытындыларды дараландыру сияқты белгілерді анықтауға тиіс. Дәл осы белгілер негізді шешімді дәлелдемелік жұмысты тек имитациялайтын шешімнен ажыратуға мүмкіндік береді.

Негізділікті дараландыруды жеке бөліп көрсету қажет. Бірнеше сотталушы, бірнеше эпизод немесе бірнеше саралаушы белгі бар істерде сот топтық негіздеуден бас тартуға міндетті. Егер олардың қатысуын дәлелдейтін дәлелдемелер әртүрлі болса, барлық сотталушыларды бір жалпы формуламен кінәлі деп тануға болмайды. Егер әрбір эпизодтың өз дәлелдемелік базасы болса, бірнеше эпизодты бірдей блокпен уәждеуге болмайды. Қазақ КСР Жоғарғы Соты Пленумының 1985 жылғы қаулысында-ақ әрбір айыптау және әрбір сотталушы бойынша дәлелдемелерді талдаудың болмауы проблемасы атап өтілген еді [33]. Бұл проблема өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қазіргі жағдайда ол істердің үлкен көлеміне, цифрлық шаблондарға және процестік

үнемге ұмтылуға байланысты одан да айқын көрінуі мүмкін. Бірақ процестік үнем жеке талдауды жоғалтуды ақтай алмайды.

Дараландыру жаза тағайындау кезінде де маңызды. Жазаның негізділігі сот жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды жай ғана тізіп қоймай, дәл осы жазаның түрі мен мөлшері әрекеттің сипатына, кінәлінің жеке басына, қатысу дәрежесіне, салдарға, құқық бұзушылықтан кейінгі мінез-құлыққа, жәбірленушінің ұстанымына және өзге де маңызды мән-жайларға неліктен сәйкес келетінін түсіндіруді болжайды. Егер сот рөлі, қатысу дәрежесі және жеке жағдайлары әртүрлі адамдарға бірдей жаза тағайындап, мұны түсіндірмесе, негізділік кемшілігі туындайды. Мұндай кемшілік оқиғаның дәлелденуіне қатысты болмауы мүмкін, бірақ қылмыстық-құқықтық салдардың әділдігі мен дараландырылуына қатысты. Сондықтан негізділік матрицасында жаза дербес блок ретінде бөлінуі тиіс.

Негізділікті эмпириялық өлшеу мәселесі ең күрделі болып табылады. Сот шешімінің заңдық сапасын бет саны немесе нормаларға сілтемелер саны сияқты онай өлшеу мүмкін емес. Алайда бұл эмпириялық талдау мүмкін емес дегенді білдірмейді. Қазіргі эмпириялық-құқықтық әдіснамада сот актілерінің контент-талдауы кеңінен қолданылады. К. Криппендорф content analysis ұғымын мәтіндер мен хабарламаларды зерттеу әдісі ретінде айқындайды; ол деректерден олардың контекстінде қайта өндірілетін және валидті қорытындылар жасауға мүмкіндік береді [93]. С. Эло мен Х. Кюнгяс сапалық контент-талдау индуктивті және дедуктивті болуы мүмкін екенін, ал оның қолданылуы зерттелетін құбылыстың әзірлену дәрежесіне байланысты екенін көрсетеді [94]. М. Холл мен Р. Райт сот пікірлерінің жүйелі контент-талдау мүмкіндігін арнайы негіздеп, сот мәтіндерін іріктеу, кодтау және интерпретациялау бойынша қатаң қағидалардың қажеттігін атап өтті [95]. Бұл дереккөздер қазақстандық сот шешімдерін эмпириялық талдау әдістемесін істерді еркін оқу ретінде емес, қайта өндірілетін зерттеу рәсімі ретінде құруға мүмкіндік береді.

Осы диссертация үшін негізділікті эмпириялық өлшеу сапалық сипаттауды ғана емес, сот актісінің қайталанатын белгілерін кодтауды да қамтуға тиіс. Мысалы, үкімде сот дәлелденді деп таныған фактілік мән-жайлардың дербес баяны бар ма; айыптаудың әрбір елеулі элементі бойынша дәлелдемелер көрсетілген бе; негізгі дәлелдемелердің жол берілушілігіне баға берілген бе; қорғаудың дәлелдемелердің жол берілмеуі, сенімсіздігі немесе қайшылығы туралы дәлелдері қаралған ба; әрбір сотталушы бойынша қорытындылар дараланған ба; саралау уәждеделген бе; жаза уәждеделген бе; апелляция шағым дәлелдеріне жауап берді ме — осыларды тіркеуге болады. Мұндай әрбір индикатор негізділікті толық қамтымайды, бірақ жиынтығында оның көрінетін белгілерін анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл ретте заңдық пайымды механикалық есеппен алмастырмау маңызды. Егер үкімде «дәлелденді» сөзі бес рет қолданылса, бұл жоғары негізділікті білдірмейді. Егер онда он дәлелдеме көрсетілсе, бұл жеткіліктілікті білдірмейді. Егер сот формалды түрде қорғау дәлелдері тексерілді деп жазса,

бұл мазмұнды жауап берілгенін білдірмейді. Сондықтан индикаторлар тек сандық емес, сапалық та болуы керек. Мысалы, қорғау дәлеліне жауаптың болуын «бар/жоқ» деп қана емес, деңгейлер бойынша кодтау қажет: жоқ; талдаусыз жалпы формалды фраза бар; қысқа, бірақ қатысы бар жауап бар; дәлелдемелер мен нормаға байланыстырылған кеңейтілген талдау бар. Мұндай градация дәлдіктің елесін жасап, сот аргументациясының шынайы сапасын ашпайтын дәрежі статистикадан сақтауға мүмкіндік береді.

Эмпириялық өлшеу әдістемесі бірнеше кезеңмен құрылуы тиіс. Бірінші кезең — сот актілерінің іріктемесін қалыптастыру. Зерттеу үшін 2019–2024 жылдар кезеңі мәлімделген. Бұл кезең негізді таңдалған: ол Жоғарғы Соттың 2018 жылғы «Сот үкімі туралы» нормативтік қаулысы қабылданғаннан кейін 2014 жылғы ҚПК-нің бірнеше жылдық қолданылу практикасын қамтиды, 2024–2025 жылдардағы кассациялық реформаға дейінгі практиканы қамтиды және жаңа мамандандырылған кассациялық модель жұмысын бастағанға дейінгі орнықты үрдістерді анықтауға мүмкіндік береді [5], [12]. Дереккөз ретінде сот актілерін санаттар, соттар, даталар және өзге параметрлер бойынша іздеуге мүмкіндік беретін Қазақстан Республикасының ресми Сот актілері банкі пайдаланылуы мүмкін [28]. Сот органдарының ресми порталы да электрондық сервистерге, оның ішінде Сот актілері банкіне қолжетімділікті көрсетеді [28].

Екінші кезең — қылмыстық істер санаттарын айқындау. Іс түрін ескермей абстрактілі массивте негізділікті талдауға болмайды. Жеке адамға қарсы қылмыстар, сыбайлас жемқорлық қылмыстары, экономикалық құқық бұзушылықтар, есірткінің заңсыз айналымы, жыныстық қылмыстар, меншікке қарсы қылмыстар, бірнеше сотталушысы бар істер немесе алқабилер қатысатын істер әртүрлі дәлелдемелік құрылымға ие. Мысалы, зорлық-зомбылық қылмыстары туралы істерде сот-медициналық сараптамалар, жәбірленуші мен куәлардың айғақтары, оқиға орнындағы іздер ерекше мәнге ие болуы мүмкін. Сыбайлас жемқорлық істерінде — жасырын тергеу әрекеттері, аудио- және бейнежазбалар, қаржылық құжаттар, делдалдардың айғақтары. Экономикалық істерде — құжаттар, сараптамалар, бухгалтерлік деректер. Сондықтан негізділік индикаторлары жалпы бөліктен және жекелеген іс санаттарына арналған арнайы блоктардан тұруға тиіс.

Үшінші кезең — сот сатысы деңгейлерін бөлу. Бірінші саты үкімінің негізділігі мен апелляциялық қаулының негізділігі әртүрлі өлшенеді. Бірінші саты соты фактілерді анықтайды, дәлелдемелерді зерттейді және бастапқы қорытындыны қалыптастырады. Апелляция сот актісінің заңдылығын, негізділігін, әділдігін және шағым дәлелдерін тексереді. Кассация, өз кезегінде, тексерудің өз шектеріне ие. Демек, бірінші саты үшін негізгі индикаторлар дәлелдемелік байланыс, дәлелдемелерді бағалау, дараландыру және саралау болады. Апелляция үшін — шағым дәлелдеріне жауап беру, уәждемелік кемшіліктерді тексеру, талдаудың дербестігі және бірінші саты сотымен келісу немесе келіспеу себебі. Кассация үшін — заңның елеулі бұзушылықтарын анықтау, кемшіліктердің іс нәтижесіне ықпалын бағалау

және құқықтық аргументация сапасы. Бір өлшемшартты барлық сатыларға механикалық түрде қолдануға болмайды.

Төртінші кезең — кодтау кітабын әзірлеу. Ол индикаторлар тізбесін, оларды түсіндіру ережелерін, кодтау мысалдарын және бағалау деңгейлерін қамтуға тиіс. Мысалы, «негізгі дәлелдеменің жол берілушілігін бағалау» индикаторы мынадай мәндерге ие болуы мүмкін: 0 — жол берілушілік туралы дәлел мәлімделген, бірақ сот жауап бермеген; 1 — сот талдаусыз жалпы формуламен жауап берген; 2 — сот жол берілушіліктің құқықтық негіздерін көрсеткен, бірақ фактілік қарсылықтарды қарамаған; 3 — сот фактілік және құқықтық дәлелдерді қараған, қорытындыны іс материалдары мен ҚПК нормаларымен байланыстырған. Мұндай шкала заңдық талдауды алмастырмайды, бірақ оны анағұрлым қайта өндірілетін етеді. Егер бірнеше зерттеуші бір сот актісін кодтаса, ережелер бағалаулардың еркіндігін азайтуға мүмкіндік беруі керек.

Бесінші кезең — кодтаудың сенімділігін тексеру. Мәтінге қатысты эмпириялық зерттеулерде индикаторлардың валидтілігі ғана емес, кодтаушылар арасындағы сенімділік те маңызды. Егер бір зерттеуші сот жауабын мазмұнды деп, ал екіншісі формалды деп санаса, айырмашылық неге туындағанын түсіну қажет. К. Криппендорф контент-талдауда қорытындылардың сенімділігі мен қайта өндірілетіндігінің мәнін дәл осы себепті ерекше атап өтеді [93]. Заңдық диссертация үшін бұл жұмысты таза социологиялық зерттеуге айналдыру қажеттігін білдірмейді, бірақ әдіснамалық тәртіпті талап етеді. Қосымшаларда кодтау картасының фрагментін, индикаторлар тізбесін, бағалау өлшемшарттарын және әдістеме апробацияланған сот актілерінің мысалдарын ұсынуға болады. Бұл қорытындылардың шынайылығын күшейтіп, эмпириялық бөлік автордың субъективті әсеріне емес, жүйелі рәсімге негізделгенін көрсетеді.

Алтыншы кезең — нәтижелерді талдау. Ол негізділік сапасының жалпы көрсеткішін ғана емес, кемшіліктердің түрлер бойынша бөлінуін де қамтуы керек. Мысалы, соттар көбіне фактілік мән-жайларды уәждейтінін, бірақ дәлелдемелердің жол берілушілігі туралы дәлелдерге әлсіз жауап беретінін; немесе бірнеше сотталушысы бар істерде топтық уәждеме жиі кездесетінін; немесе апелляциялық соттар шағымға дербес жауап бермей, бірінші саты қорытындыларын жиі қайталайтынын анықтау мүмкін. Мұндай зерттеу жүргізілмейінше, бұл тұжырымдарды дәлелденген деп ұсынуға болмайды. Осы бөлімде олар тек өлшеудің ықтимал бағыттары ретінде көрсетіледі. Нақты қорытындылар сот актілері массиві өңделгеннен кейін ғана екінші және кейінгі бөлімшелерде тұжырымдалуға тиіс.

Жетінші кезең — нәтижелерді ҚПК нормаларымен және Жоғарғы Сот түсіндірмелерімен байланыстыра түсіндіру. Эмпирика құқықтан бөлек өмір сүрмеуге тиіс. Егер дәлелдемелердің жол берілушілігін бағалау кемшілігі анықталса, ол ҚПК-нің 125-бабымен және Жоғарғы Соттың дәлелдемелерді бағалау туралы нормативтік қаулысымен салыстырылуға тиіс [4], [6]. Егер қорғау дәлелдемелерін қабылдамау уәждері жоқ екені анықталса, бұл үкімнің

сипаттау-уәждеу бөлігіне қойылатын талаптармен және «Сот үкімі туралы» қаулымен байланыстырылуы керек [4], [5]. Егер апелляция шағым дәлелдеріне жауап бермесе, бұл қайта қарау құқығы және уәжделген шешімнің халықаралық стандарты арқылы талдануға тиіс [8], [59]. Тек осындай тәсіл статистика мен зерттеудің заңдық мағынасы арасындағы үзілісті болдырмайды.

Негізділікті эмпириялық өлшеу дереккөздердің шектеулерін де ескеруге тиіс. Сот актілері банкі ресми сервис болып табылады, бірақ жарияланған сот актісінің мәтіні процестің бүкіл барысын әрдайым көрсете бермейді: жауап алу қалай өтті, қандай өтінішхаттар ауызша мәлімделді, қандай дәлелдемелер отырыста зерттелді, хаттама қалай жүргізілді. Сондықтан сот актілерін талдау ең алдымен мәтіндік түрде көрсетілген негізділікті өлшейді, фактілерді анықтаудың бүкіл процесін емес. Бұл маңызды әдіснамалық шектеу. Сот мәселені отырыста іс жүзінде талқылаған, бірақ оны үкімде көрсетпеген болуы мүмкін; уәжділік мақсаттары үшін бұл бәрібір мәтін кемшілігі. Алайда процесті толық бағалау үшін, егер оларға қол жеткізу заңды және мүмкін болса, сот актілерін апелляциялық шағымдармен, жоғары тұрған сатылардың қаулыларымен, сот отырыстарының хаттамаларымен және іс материалдарымен салыстырған жөн. Диссертацияда эмпириялық базаның шектерін адал көрсету қажет.

Негізділіктің маңызды өлшемдерінің бірі күшін жойған және өзгертілген сот актілерін талдау болуы мүмкін. Апелляциялық және кассациялық қаулылар төменгі соттардың қандай кемшіліктері елеулі деп танылатынын көруге мүмкіндік береді. Алайда бұл жерде де сақтық қажет. Күшін жою немесе өзгерту негізі әрдайым негізділік кемшілігімен тікелей сәйкес келе бермейді. Кейде шешім процестік заңның елеулі бұзылуына байланысты жойылады; кейде дұрыс емес саралауға байланысты; кейде жазаның жеңілдігі немесе қаталдығына байланысты; кейде сот тергеуінің толық еместігіне байланысты. Бірақ осы негіздердің көпшілігінің артында уәждемелік проблема тұруы мүмкін: сот дәлелдемені бағаламады, дәлелге жауап бермеді, саралауды түсіндірмеді, жазаны дараландырмады. Сондықтан 2.3-бөлімде жоспарланған сот қателері картасы күшін жою негіздерін жай ғана тізіп қоймай, олардың сот актілерінің негізділігімен және уәжділігімен байланысын қайта құруы керек.

Негізділік индикаторларын әзірлеген кезде міндетті блоктардың ең төменгі жиынтығын бөліп көрсету қажет. Бірінші блок — соттың фактілік нұсқасы. Сот шешімі айыптауды қайта баяндауды ғана емес, сот анықталды деп таныған мән-жайлардың дербес баянын қамтуға тиіс. Екінші блок — дәлелдемелік байланыс. Әрбір елеулі факт бойынша қорытынды сүйенетін дәлелдемелер көрсетілуі керек. Үшінші блок — дәлелдемелер сапасын бағалау: қатыстылық, жол берілушілік, сенімділік, жеткіліктілік. Төртінші блок — қайшылықтарды талдау. Бесінші блок — тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап беру. Алтыншы блок — сотталушылар мен эпизодтар бойынша дараландыру. Жетінші блок — құқықтық саралау. Сегізінші блок —

жазаны немесе ақтауды негіздеу. Тоғызыншы блок — егер апелляциялық немесе кассациялық акт талданса, жоғары тұрған сатының шешімді тексеруі.

Әрбір блок ішкі көрсеткіштерге ие болуы мүмкін. Мысалы, «қайшылықтарды талдау» блогы айғақтар арасындағы, айғақтар мен сараптама арасындағы, тергеу әрекеттері хаттамалары мен өзге материалдар арасындағы, айыптау нұсқасы мен қорғау нұсқасы арасындағы қайшылықтарды анықтауды қамтиды. «Тараптардың дәлелдеріне жауап беру» блогы, егер олар қылмыстық іс үшін мәнді болса, қорғау тарапының, жәбірленушінің, прокурордың, азаматтық талапкердің және азаматтық жауапкердің дәлелдерін бөлек қамтиды. «Құқықтық саралау» блогы сот қылмыс құрамының белгілерін, кінә нысанын, саралаушы белгілерді, қатысушылықты, сатыны, нормалар бәсекелестігін түсіндірді ме дегенді тіркеуге тиіс. «Жаза» блогы жазаның түрі, мерзімі, мөлшері, шартты түрде соттауды қолдану, жазадан босату, жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды ескеру уәждеделген-уәждеделмегенін көрсетуі керек.

Негізділік үшін «дәлелдеменің айыптау элементімен байланысы» индикаторы ерекше маңызды. Көптеген сот актілерінде дәлелдемелер массив ретінде беріледі: алдымен айғақтар, кейін сараптамалар, содан соң хаттамалар, кейін құжаттар. Бірақ қай дәлелдеме оқиганы, қайсысы тұлғаның қатысуын, қайсысы кінә нысанын, қайсысы зиян мөлшерін, қайсысы уәжді, қайсысы саралаушы белгіні растайтыны әрдайым көріне бермейді. Нәтижесінде дәлелдемелер негіздеу құрылымы ретінде емес, мәтіндік массив ретінде өмір сүреді. Эмпириялық матрицада мұндай байланыстың бар-жоғын тіркеу қажет. Егер ол жоқ болса, шешім формалды түрде уәждеделген, бірақ дәлелдемелік қорытынды құрылымы бойынша жеткіліксіз негізделген деп танылуы мүмкін.

Тағы бір маңызды индикатор — «балама нұсқаны бағалау». Қорғау қылмыстық процесте оқиганың балама түсіндірмесін жиі ұсынады: тұлға қатыспаған; әрекетті басқа адам жасаған; қасақаналық болмаған; себептік байланыс дәлелденбеген; зиян басқа себеппен туындаған; мойындау айғақтары сенімсіз; сарапшы қорытындысы толық емес. Негізді үкім айыптау нұсқасын жай ғана баяндап қоймай, балама нұсқаның неге қабылданбағанын көрсетуге тиіс. Кейде егер нұсқа дәлелдемелермен айқын теріске шығарылса, қысқа жауап жеткілікті болады. Бірақ егер балама нұсқа нақты іс материалдарына сүйенсе, оны елемей дәлелдемелік толықтықты бұзады. Халықаралық логикада бұл бір мезгілде тараптың елеулі дәлеліне жауаптың болмауы болып табылады [8], [59].

Дәлелдемелердің жол берілушілігі индикаторы ерекше сезімталдықты талап етеді. Қылмыстық істерде мойындау айғақтары, жасырын тергеу әрекеттерінің нәтижелері, тінтулер, алу, қарап-тексерулер, электрондық деректер, сарапшы қорытындылары шешуші мәнге ие болуы мүмкін. Егер тарап дәлелдемені алу тәртібі бұзылғанын мәлімдесе, сот бұл дәлелді қарауға міндетті. Жол берілмейтін дәлелдеме мазмұнына қарамастан үкім негізіне алынбайды. Сондықтан эмпириялық матрица мыналарды тіркеуге тиіс: жол

берілушілік туралы дәлел мәлімделді ме; қандай дәлелдеме дауланды; сот жауап берді ме; сот норманы көрсетті ме; дәлелдемені алу фактілік мән-жайларын зерттеді ме; оны түпкілікті қорытындыда пайдаланды ма. Мұндай тексеру формалды қателерді ғана емес, дәлелдемелік мәдениеттің терең кемшіліктерін де анықтауға мүмкіндік береді.

Дәлелдемелердің сенімділігі де дербес өлшеуді талап етеді. Сот айғақтарды «дәйекті және іс материалдарымен үйлеседі» деп сенімді тануы мүмкін. Бірақ қандай нақты материалдармен үйлесетіні және қандай қайшылықтар жойылғаны көрсетілмесе, бұл бос формула болуы мүмкін. Мүдделі тұлғалардың айғақтарын, әдістемелік сұрақтар бар сарапшы қорытындыларын, сақталу тізбегі анық емес электрондық дәлелдемелерді, кейіннен бас тартылған мойындау айғақтарын ерекше сақтықпен бағалау қажет. Негізділік соттың дереккөзге жай ғана сенуін емес, сенімін түсіндіруін талап етеді. Әйтпесе сенімділік өлшемшарты интуитивті бағаға айналады.

Дәлелдемелер жиынтығының жеткіліктілігі ең күрделі өлшемшарт болып табылады. Қатыстылықты, жол берілушілікті және сенімділікті жекелеген дәлелдеме бойынша бағалауға болады; жеткіліктілік тек жүйеде бағаланады. Сот дәлелдемелер бір-бірін толықтырып, айыптаудың барлық елеулі элементтерін растайтынын көрсетуге тиіс. Кейде бір күшті дәлелдеме, егер ол заңды алынған, сенімді және негізгі фактіні тікелей растайтын болса, жеткілікті болуы мүмкін. Жанама дәлелдемелердің үлкен массиві де, егер олар қайшылықсыз жүйе құрса, жеткілікті болуы мүмкін. Бірақ сан сапаны алмастырмайды. Он әлсіз дәлелдеме міндетті түрде жеткілікті жиынтық құрмайды. Сондықтан эмпириялық өлшеу дәлелдемелердің санын емес, жиынтық құрылымын: мән-жайларды қамтудың толықтығын, үйлесімділікті, жойылмайтын қайшылықтардың болмауын және қорытындымен байланысын ескеруге тиіс.

Фактілік қорытындының негізділігі мен құқықтық саралаудың негізділігін де ажырату қажет. Кейде сот фактілерді дұрыс анықтайды, бірақ әрекетті қате саралайды. Кейде саралау формалды түрде аталады, бірақ құрам белгілері ашылмайды. Мысалы, арнайы субъектіні, қасақаналықты, мақсатты, ірі мөлшерді, адамдар тобын немесе өзге саралаушы белгілерді талап ететін құрамдар бойынша саралау кезінде сот әрбір мұндай белгіні қандай фактілер растайтынын көрсетуге тиіс. Егер саралаушы белгі бап диспозициясынан жай ғана қайталанса, бірақ дәлелдемелермен байланыстырылмаса, саралау жеткіліксіз негізделген күйде қалады. Сондықтан эмпириялық матрицада құқықтық саралау дәлелдемелерге қосымша ретінде емес, талдаудың дербес объектісі ретінде қарастырылуы керек.

Апелляциялық және кассациялық актілер үшін негізділік тексерушілік сипатқа ие. Апелляциялық қаулы бүкіл үкімді қайта көшіріп жазғандықтан емес, шағым дәлелдеріне жауап беріп, бірінші саты сот актісі неге сақталатынын, өзгертілетінін немесе жойылатынын түсіндіргендіктен негізді болады. Егер шағым дәлелдемелердегі нақты қайшылықтарды көрсетсе, апелляция бұл қайшылықтар қалай бағаланғанын көрсетуге тиіс. Егер шағым

дәлелдеменің жол берілмеуі мәселесін қойса, жауап үкімнің заңдылығы туралы жалпы фразамен алмастырылмайды. Егер шағым жазаға дау айтса, апелляция дараландыруды бағалауға тиіс. Әйтпесе тексеруші саты негізділік кемшіліктерін түзетпейді, оларды қайта шығарады.

Дәл осы жерде болашақ тараудың 2.1 және 2.3 бөлімдері түйіседі. Сот қателері картасы жоғары тұрған соттар негізділіктің қандай кемшіліктерін анықтайтынын және қандай кемшіліктердің, мүмкін, тиісті реакциясыз қалатынын көрсетуге тиіс. Бұл апелляциялық және кассациялық практиканың сапасын бағалау үшін ерекше маңызды. Егер жоғары тұрған сатылар дәлелдемелерді толық зерттемеу, дәлелдемелерді дұрыс бағаламау, уәждердің болмауы, қорғану құқығының бұзылуы салдарынан шешімдерді тұрақты түрде жойса, бұл жүйелік проблемаларды білдіреді. Ал егер олар шағымдарды қанағаттандырусыз қалдырып, бірақ нақты дәлелдерге жауап бермесе, бұл тексеруші актілердің өзінің уәжділігі проблемасы. Эмпириялық талдау екіжақты болуы тиіс: бірінші саты қателерін ғана емес, жоғары тұрған соттардың реакция сапасын да тексеруі керек.

Бағалау шкаласы маңызды әдістемелік мәселе болып табылады. Үш деңгейлі модельді қолдануға болады: жоғары, орташа және төмен негізділік деңгейі. Жоғары деңгей сот актісінде соттың дербес фактілік нұсқасы, дәлелдемелік байланыс, негізгі дәлелдемелердің жол берілушілігі мен сенімділігін талдау, елеулі дәлелдерге жауап беру, дараландыру және логикалық дәйекті саралау бар екенін білдіреді. Орташа деңгей негізгі дәлелдемелер келтірілгенін және қорытынды жалпы алғанда түсінікті екенін, бірақ жекелеген дәлелдер немесе қайшылықтар үстірт қаралғанын білдіреді. Төмен деңгей шешім іс материалдарын тізбелеуге, шаблонды фразаларға, елеулі дәлелдерге жауаптың болмауына немесе дәлелдемелер мен қорытындылар арасындағы әлсіз байланысқа құрылғанын білдіреді. Мұндай шкала сапалық талдау үшін ыңғайлы, бірақ субъективтіліктен қашу үшін нақты өлшемшарттарды талап етеді.

Балдық модельді де қолдануға болады, бірақ сақтықпен. Мысалы, әрбір индикаторға 0-ден 3 балға дейін беріледі. Кейін жалпы негізділік индексі есептеледі. Алайда мұндай индекс абсолютті математикалық ақиқат ретінде қабылданбауға тиіс. Заңдық сапа әрдайым балдардың қосындысына сыймайды. Бір өрескел кемшілік — мысалы, негізгі жол берілмейтін дәлелдемені пайдалану — қалған элементтер формалды түрде бар болса да, бүкіл үкімнің негізділігін бұзуы мүмкін. Сондықтан балдық бағалау сапалық заңдық талдаумен біріктірілуге тиіс. Индекс үрдісті көрсете алады, бірақ түпкілікті қорытынды кемшіліктің сипаты мен мәнін ескеруге тиіс.

Диссертацияда бірнеше блоктан тұратын жұмысшы «сот шешімінің негізділік индексі» ұсынуға болады. Бірінші блок — фактілік айқындық: анықталған мән-жайлардың анық сипатталуының болуы. Екінші — дәлелдемелік толықтық: әрбір елеулі мән-жай бойынша дәлелдемелердің болуы. Үшінші — жол берілушілік: даулы дәлелдемелерді талдау. Төртінші — сенімділік: дереккөздер мен қайшылықтарды бағалау. Бесінші —

жеткіліктілік: дәлелдемелер жиынтығын жалпы бағалау. Алтыншы — елеулі дәлелдерге жауап беру. Жетінші — дараландыру. Сегізінші — саралау. Тоғызыншы — жаза немесе реабилитациялық салдарлар. Оныншы — егер бірінші саты емес акт талданса, жоғары тұрған сатының тексеруші аргументациясы. Мұндай индекс соттық бағалауды алмастыратын құрал ретінде емес, зерттеу құралы ретінде қолданылуға тиіс.

Негізділікті эмпириялық өлшеу этикалық және процестік тұрғыдан дұрыс болуы қажет екенін бөлек көрсету керек. Сот актілерінде дербес деректер, кәметке толмағандар, жәбірленушілер, жыныстық қылмыстар, медициналық деректер және өзге де сезімтал ақпарат болуы мүмкін. Сондықтан диссертация нәтижелерін жариялау кезінде қажет болған жағдайда нақты істерді иесіздендіру, ресми жарияланған сот актілерін пайдалану және процеске қатысушылардың құқықтарын бұзуы мүмкін деректерді ашпау керек. Әдіснамалық қатаңдық істері ғылыми талдау объектісіне айналатын тұлғалардың құқықтарына құрметпен ұштасуы тиіс. Бұл практикалық маңызға және академиялық этикаға сәйкестікке үміткер докторлық диссертация үшін ерекше маңызды.

Нәтижесінде Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі сот шешімінің негізділігі ұғымын былай тұжырымдауға болады: бұл сот актісінің дәлелдемелік, логикалық және құқықтық тұрғыдан орнықты қасиеті; ол сот қорытындысының тараптардың құқықтары сақтала отырып сот отырысында зерттелген қатысы бар, жол берілетін, сенімді және жеткілікті дәлелдемелерге негізделуінен, анықталған фактілік мән-жайлармен және құқық нормаларымен байланысуынан, қатысушылар мен эпизодтар бойынша даралануынан, сондай-ақ істің нәтижесіне ықпал ете алатын елеулі қайшылықтар мен дәлелдерді бағалаусыз қалдырмауынан көрінеді. Мұндай анықтама ҚР ҚПК-нің 388-бабынан кеңірек, бірақ оған қайшы келмейді. Ол оның мазмұнын ҚР ҚПК-нің 125-бабы, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары, халықаралық стандарттар және дәлелдемелік құқық доктринасы арқылы ашады [4], [5], [6], [8], [16], [17].

Сонымен, сот шешімінің негізділігін істе дәлелдемелердің формалды болуы деңгейіне дейін қысқартуға болмайды. Ол фактілерден қорытындыға дейінгі тексерілетін дәлелдемелік жолды талап етеді. Қылмыстық процесте бұл жол ерекше қатаң болуға тиіс, өйткені сот шешімі бостандыққа, ар-намысқа, қадір-қасиетке, мүліктік құқықтарға, реабилитацияға және сот төрелігіне сенімге әсер етеді. Кейінгі зерттеу үшін бұл қазақстандық практиканы талдау «сот дәлелдемелерді тізіп шықты ма?» деген сұрақтың төңірегінде емес, әлдеқайда күрделі сұрақтың төңірегінде құрылуға тиіс дегенді білдіреді: сот дәл осы дәлелдемелер, дәл осы жиынтықта, тараптардың дәл осы қарсылықтары жағдайында және құқықтың дәл осы нормалары кезінде неге дәл осындай қорытынды жасауға мүмкіндік беретінін көрсетті ме. Тек осындай тәсіл арқылы негізділік туралы декларациядан оны нақты эмпириялық өлшеуге өтуге болады.

Негізділікті эмпириялық бағалау тәсілдері: текстуалдық, сапалық, сандық талдау. Сот шешімдерінің негізділігін бағалау – тек теориялық мәселе емес, тәжірибеде эмпириялық зерттеулердің де нысанына айналып отыр. 2019–2024 жылдар аралығында Қазақстанда және шетелде сот актілерінің сапасын өлшеу, сот жұмысын бағалау әдістері жөнінде біраз жұмыс жүргізілді [56]. Эмпириялық бағалау тәсілдерін үш топқа шартты түрде бөлуге болады: текстуалдық талдау, сапалық талдау, сандық талдау. Негізділік – сот әділдігінің жүрегі десек, оның тұрақты соғысын қамтамасыз ету – мемлекет пен қоғамның ортақ міндеті. 2019–2024 жж. тәжірибе осы ұстанымды қуаттайды. Негізділік ұғымы – құқықтағы әділеттілік пен ақиқаттың өлшемі, оны қадірлеу Қазақстанның құқықтық мемлекет ретінде дамуына негізгі шарттың бірі болып қала береді.

2.2 Сот шешімдерінің уәжділік индикаторларын эмпириялық бағалау: жалпы нәтижелер және аймақтық, санаттық айырмашылықтар

Қылмыстық процестегі сот шешімдерінің уәжділігін эмпириялық бағалау сот өз актілерін «уәждеуге тиіс» деген әдеттегі теориялық пайымдаудан әлдеқайда сақ тәсілді талап етеді. Доктринада және заңнамада уәжділік талабының өзі әлдеқашан мойындалған: үкім сот қорытындылары негізделген дәлелдемелерді, өзге дәлелдемелерді қабылдамау уәждерін, саралауды, жазаны және өзге де құқықтық салдарларды түсіндіруді қамтуға тиіс [4], [5]. Алайда нормативтік талап пен сот мәтінінің нақты сапасы арасында әрдайым арақашықтық болады. Сот актіге формалды түрде уәждеу бөлігін енгізуі мүмкін, бірақ шешімнің дәлелдемелік логикасын ашпауы ықтимал; дәлелдемелерді тізіп шығуы мүмкін, бірақ олардың айыптаудың әрбір элементімен байланысын көрсетпеуі мүмкін; қорғау дәлелдері тексерілді және теріске шығарылды деп жазуы мүмкін, бірақ негізгі дәлелдеменің жол берілушілігі туралы нақты сұраққа жауап бермеуі мүмкін. Сондықтан уәжділікті бағалау ұғымдық қана емес, эмпириялық та болуға тиіс: сот актілерінде уәждер қалай білдірілгенін, сот пайымдауының қандай элементтері қайталанатынын, қайсысы жоқ екенін, өңірлер, іс санаттары және сот сатылары бойынша қандай айырмашылықтар байқалатынын зерттеу қажет.

Осы бөлімде әдіснамалық шекті бірден бекіту маңызды. 2019–2024 жылдардағы сот актілері массивін нақты іріктеп, кодтағанға дейін пайыздарды, өңірлік рейтингтерді, кемшіліктер жиілігін немесе санаттық айырмашылықтарды әлдеқашан анықталған нәтижелер ретінде көрсету адал болмайды. Мұндай көрсеткіштер нақты іріктемені өңдегеннен кейін ғана пайда болуға тиіс: актілер дереккөзі, енгізу және алып тастау өлшемшарттары, шешімдер саны, өңірлер, іс санаттары, сатылар, сот актілерінің түрлері бойынша бөлінуі және кодтау әдістемесі көрсетілуі керек. Әйтпесе эмпириялық бөлім зерттеудің имитациясына айналады. Сондықтан

бұл бөлімше бағалаудың ғылыми тұрғыдан дұрыс моделін, болашақ нәтижелерді сипаттау тілін және түпкілікті редакцияда нақты деректер ұсынылуға тиіс индикаторлар жүйесін қалыптастырады. Мұндай тәсіл эмпириялық құқықтық зерттеудің негізгі талаптарына сәйкес келеді: қорытындылар қайта өндірілетін, ал деректерді алу рәсімі ашық болуға тиіс [93], [95], [96].

Бұл ретте өңделген сандардың әзірге болмауы бөлім бос немесе тек әдістемелік болуға тиіс дегенді білдірмейді. Керісінше, дәл осы жерде сот шешімінің қандай белгілері бағаланатынын, олардың неге құқықтық тұрғыдан маңызды екенін, олардың ҚР ҚПК нормаларымен, Жоғарғы Сот қаулыларымен, халықаралық стандарттармен және дәлелдемелік құқық доктринасымен қалай байланысатынын көрсету қажет. Осы зерттеуде уәжділік мәтін көлемі ретінде де, «сипаттау-уәждеу бөлігі» деген формалды тақырыптың болуы ретінде де түсінілмейді. Ол соттың нақты қорытындыға неге келгенін, бір дәлелдемелерді неге сенімді деп танығанын, басқаларын неге қабылдамағанын, тарап дәлелдерін неге негізсіз деп санағанын, қылмыстық заңның белгілі бір нормасын неге қолданғанын және дәл осындай процестік немесе қылмыстық-құқықтық салдарды неге таңдағанын түсіндіру қабілетінде көрінетін сот актісінің сапасы ретінде қарастырылады. Мұндай түсінік алдыңғы бөлімнің логикасын жалғастырады: негізділік қорытындының ішкі дәлелдемелік орнықтылығын көрсетеді, ал уәжділік осы орнықтылықты көрінетін және тексерілетін етеді [16], [17], [47], [48].

Уәжділікті эмпириялық бағалау талдау бірлігін айқындаудан басталуға тиіс. Негізгі бірлік ретінде қылмыстық іс бойынша сот актісі алынады: айыптау үкімі, ақтау үкімі, бірінші саты сотының қаулысы, апелляциялық қаулы, кассациялық қаулы, сондай-ақ жеке ішкі массив ретінде процеске қатысушылардың құқықтарына елеулі әсер ететін мәселелер бойынша тергеу судьясының қаулылары. Алайда сот актісінің ішінде анағұрлым ұсақ мағыналық бірліктерді бөліп көрсету қажет: дәлелдемені бағалау фрагменті, тарап дәлеліне жауап беру фрагменті, саралау фрагменті, жаза тағайындау фрагменті, апелляциялық немесе кассациялық шағым дәлелдерін бағалау фрагменті. Мұндай ішкі бөлусіз уәждеме нақты қай жерде жұмыс істейтінін, ал қай жерде жалпы формуламен алмастырылғанын түсіну мүмкін емес. Бір үкімнің өзі оқиғаны сипаттау бөлігінде жеткілікті уәжделуі мүмкін, бірақ дәлелдемелердің жол берілушілігі бөлігінде әлсіз болуы ықтимал; саралауда сенімді, бірақ жаза тағайындауда шаблонды болуы мүмкін; бір сотталушы бойынша егжей-тегжейлі, екіншісі бойынша үстірт болуы мүмкін.

Эмпириялық талдаудың дереккөздік базасы ретінде Қазақстан Республикасының ресми Сот актілері банкі алынды, өйткені ол сот жүйесінің жария электрондық ресурсы болып табылады және сот актілерін санаттар, соттар, күндер және өзге параметрлер бойынша іздеуге мүмкіндік береді [28]. Қазақстан Республикасы сот органдарының ресми порталы да Сот актілері банкін сот жүйесінің электрондық сервистері қатарында көрсетеді, бұл оның сот практикасын ашық талдау үшін институционалдық маңызын растайды

[28]. Қосымша дереккөз ретінде сол массивте орналастырылған апелляциялық және кассациялық қаулылар, сондай-ақ егер олар қылмыстық істерге, дәлелдемелерді бағалауға, сот актілерін жою негіздеріне және уәждеме сапасына тікелей қатысты болса, Жоғарғы Соттың ресми шолулары пайдаланылуы мүмкін. Бұл ретте кез келген жинақталған статистикалық деректер тек бастапқы дереккөз және кезең көрсетіле отырып қолданылуға тиіс, өйткені сот статистикасы тез өзгереді және есепке алу әдістемелері әртүрлі болуы мүмкін.

2019–2024 жылдар кезеңін зерттеу үшін дәл осы уақыт аралығының неге таңдалғанын негіздеу қажет. Ол Жоғарғы Соттың үкім құрылымына, дәлелдемелік негізіне және уәждемесіне қойылатын талаптарды егжей-тегжейлі түсіндірген 2018 жылғы «Сот үкімі туралы» қолданыстағы нормативтік қаулысы қабылданғаннан кейінгі бірнеше жылды қамтиды [5]. Сонымен бірге бұл кезең 2025 жылдан бастап жаңа кассациялық модельдің жұмысын бастауына дейінгі уақытқа сәйкес келеді, бұл кассациялық бақылаудың институционалдық өзгерісіне дейінгі сот актілерінің уәжділік жай-күйін зерттеуге мүмкіндік береді [12]. Мұндай уақыт диапазоны бір сәттік жағдайды емес, алты жыл ішіндегі сот жазуының орнықты сипаттарын көруге мүмкіндік береді. Ол практиканы жаңа кассациялық архитектурамен араластырмай, жылдар бойынша салыстыруға да жағдай жасайды. Кейін, 2019–2024 жылдар талдауы аяқталғаннан кейін, зерттеуге 2025 жыл бойынша жеке салыстырмалы блок қосуға болады, бірақ ол негізгі іріктеменің бөлігі емес, қосымша перспектива ретінде ғана қарастырылуға тиіс.

Сот актілерінің іріктемесі еркін емес, алдын ала белгіленген өлшемшарттар бойынша қалыптастырылуға тиіс. Егер тек резонанстық істер алынса, зерттеу бұрмаланады, өйткені мұндай істер, әдетте, қоғамдық назардың жоғары деңгейіне ие және көбіне анағұрлым егжей-тегжейлі уәждемелі. Егер тек бір өңірдің актілері алынса, өңірлік айырмашылықтар туралы айту мүмкін болмайды. Егер тек айыптау үкімдері алынса, ақтау уәждемесі зерттеу өрісінен тыс қалады. Сондықтан іріктеме стратификацияланған болуы керек: өңірлер, іс санаттары, сатылар және сот актілерінің түрлері бойынша. Диссертацияның түпкілікті нұсқасында іріктемеге қанша акт енгізілгенін, олардың қандай облыстар мен республикалық маңызы бар қалалар бойынша бөлінгенін, қандай қылмыстық құқық бұзушылық санаттары қамтылғанын, қанша акт бірінші сатыға, апелляцияға және кассацияға жататынын, қанша шешім айыптау, ақтау, өзгертілген немесе күшін жойған акт екенін тікелей көрсету қажет. Мұндай кестесіз эмпириялық бөлік декларативті болып көрінеді.

Өңірлік талдау ерекше сақтықпен құрылуға тиіс. Диссертацияның мақсаты облыс соттарын уәждеме сапасы бойынша «ранжирлеу» және саяси тұрғыдан өткір қорытындылар жасау емес. Өңірлік айырмашылықтарды сот жүктемесінің әртүрлілігі, іс санаттарының өзгешелігі, апелляциялық бақылау практикасы, соттардың мамандану деңгейі, жергілікті құқық қолдану мәдениеті және сот жазуы сапасының ықтимал көрінісі ретінде зерттеу қажет.

Мысалы, бір өңірде қорғау дәлелдеріне шаблонды жауап жиірек кездессе, ал екіншісінде дәлелдемелер анағұрлым егжей-тегжейлі бағаланса, бұл автоматты түрде бір өңір «нашар» дегенді білдірмейді. Істер құрамын, айыптаудың күрделілігін, бірнеше сотталушының бар-жоғын, кінәні мойындаған істер үлесін, алқабилер қатысқан істер үлесін, апелляциялық шағымдар санын тексеру керек. Контекстсіз өңірлік көрсеткіш статистикалық тұрғыдан әдемі, бірақ құқықтық тұрғыдан бос болуы мүмкін.

Санаттық айырмашылықтар да қағидатты мәнге ие. Жеке адамға қарсы қылмыстар, сыбайлас жемқорлық қылмыстары, есірткінің заңсыз айналымы, меншікке қарсы қылмыстар, экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтар, жыныстық қылмыстар, кәмелетке толмағандарға қатысты істер және бірнеше сотталушысы бар істер бойынша уәждемені бірдей бағалауға болмайды. Жеке адамға қарсы істерде жәбірленушінің, куәлардың айғақтары, сот-медициналық сараптама қорытындылары, себептік байланыс, кінә нысаны жиі шешуші мәнге ие болады. Сыбайлас жемқорлық істерінде — жедел сипаттағы дәлелдемелер, аудио- және бейнежазбалар, қаржылық құжаттар, делдалдардың айғақтары, арандату және жасырын тергеу әрекеттерінің жол берілушілігі мәселелері. Экономикалық істерде — бухгалтерлік құжаттар, сарапшы қорытындылары, күрделі себептік байланыс және залалды бағалау. Сондықтан уәжділіктің жалпы матрицасы санаттық индикаторлармен толықтырылуға тиіс. Әйтпесе зерттеуші табиғаты әртүрлі істерді тым дөрекі бір өлшеммен өлшейді.

Осыған орай, сот шешімдерінің уәжділігін бағалау үшін арнайы индикаторлар жүйесін қалыптастыру — ғылыми әрі практикалық тұрғыдан маңызды міндет. Бұл бөлімде қылмыстық істер бойынша сот актілерінің уәжділігін бағалауға арналған кемінде 10–12 көрсеткіштен тұратын индикаторлар жиынтығы баяндалып, олардың ғылыми және практикалық негіздері дәлелденеді. Әрі қарай осы индикаторлардың әрқайсысының мазмұны, қолдану өлшемдері мен нақты мысалдары көрсетіліп, аталған индикаторлар арқылы жүргізілген эмпириялық бағалаудың жалпы нәтижелері талданады. Зерттеу нәтижелері аймақтар және іс санаттары тұрғысынан салыстырылып, уәжділік деңгейіндегі айырмашылықтар ашып көрсетіледі. Сондай-ақ, қолданылған әдістеме (индикаторлық кодтау, мазмұндық талдау, статистикалық салыстырулар) сипатталып, оның шектеулері мен алынған қорытындылардың сенімділік дәрежесі бағаланады. Бағалаудың негізгі құралы уәжділік индикаторлық матрицасы болуы керек. Оның міндеті заңдық талдауды балдармен алмастыру емес, бұл талдауды қайта өндірілетін ету. Бірінші индикатор — соттың дербес фактілік нұсқасының болуы. Сот актісі сот қандай мән-жайларды айыптау актісін жай көшіру емес, өзінің бағалауы нәтижесі ретінде анықталды деп танығанын көрсетуге тиіс. Егер үкім айыптау фабуласын дерлік өзгеріссіз қайталап, кейін дәлелдемелерді тізбелеуге өтсе, сот фактілердің өзіндік нұсқасын қалыптастырды ма деген күмән туындайды. Бұл индикатор айыптау үкімдері үшін ерекше маңызды,

өйткені кінәсіздік презумпциясы айыптау тезисін растауды емес, кінәлілікті сот арқылы анықтауды талап етеді [3], [4].

Екінші индикатор — әрбір елеулі факт бойынша дәлелдемелік байланыс. Үкім ұзақ дәлелдемелер тізімін қамтуы мүмкін, бірақ қай дәлелдеме қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын, қайсысы нақты тұлғаның қатысуын, қайсысы кінә нысанын, қайсысы саралаушы белгіні, қайсысы залал мөлшерін немесе салдарды растайтынын ашпауы мүмкін. Мұндай жағдайда уәждеме қанық көрінеді, бірақ түсіндіру функциясын орындамайды. Бұл индикатор бойынша жоғары баға алу үшін сот дәлелдемелерді нақты мән-жайлармен байланыстыруға тиіс. Мысалы, бір дәлелдемелер оқиғаның орны мен уақытын, басқалары сотталушының қатысуын, үшіншілері зиян сипатын, төртіншілері қасақаналықты немесе уәжді растайды. Мұндай байланыс болмаса, шешім сырттай көлемді, бірақ ішкі жағынан әлсіз болады.

Үшінші индикатор — негізгі дәлелдемелердің жол берілушілігін бағалау. Қылмыстық процесте бұл элемент ерекше мәнге ие, өйткені ҚР Конституциясы мен ҚПК заңсыз жолмен алынған дәлелдемелерді пайдалануға тыйым салады [3], [4]. Егер қорғау тарапы мойындау айғақтарының, тінту хаттамасының, жасырын тергеу әрекеті нәтижелерінің, сарапшы қорытындысының немесе электрондық деректердің жол берілмейтіндігі туралы дәлел келтірсе, сот уәждемелген жауап беруге міндетті. «Қорғау дәлелдері расталмады» деген формула жол берілушілікті толық бағалау ретінде таныла алмайды. Матрицада мұндай жауаптың бар-жоғын ғана емес, оның сапасын да тіркеу қажет: сот ҚПК нормасын көрсетті ме, дәлелдемені алу фактілік мән-жайларын қарады ма, процестік нысанды тексерді ме, бұзушылық жоқ екенін немесе оның жол берілушілікке әсер етпейтінін түсіндірді ме.

Төртінші индикатор — дәлелдемелердің сенімділігін бағалау. Ол қайшылықтар мәселесімен тығыз байланысты. Сот неге бір айғақтарға сенетінін, ал басқаларына сенбейтінін, сарапшы қорытындысын неге қабылдайтынын, куәнің мүдделілігін қалай бағалайтынын, айғақтар арасындағы қайшылықтарды неге жойылған немесе елеусіз деп танығанын түсіндіруге тиіс. Сенімділік уәждемесі негізгі қорытынды жәбірленушінің, куәнің, сыбайлас қатысушының, құпияланған тұлғаның айғақтарына немесе кейін сотталушы бас тартқан мойындау айғақтарына құрылған істерде ерекше маңызды. Мұндай жағдайларда «іс материалдарымен үйлеседі» деген сілтеме нақтылауды талап етеді. Сот дәлелдеменің қандай нақты материалдармен үйлесетінін және бұл үйлесімділік неге жеткілікті екенін көрсетуі керек.

Бесінші индикатор — қайшылықтарды талдау. Қайшылықтардың болуы айыптауды әрдайым бұзбайды; көптеген істерде сәйкес келмейтін детальдар, оқиғаны әртүрлі қабылдау және жад қателері болады. Бірақ қайшылық негізгі фактіге: тұлғаның қатысуына, жасау тәсіліне, қасақаналыққа, зиян мөлшеріне, уақытқа, орынға, себептік байланысқа, дәлелдемені алу заңдылығына қатысты болса, құқықтық мәнге ие болады. Уәждемелген шешім

мұндай қайшылықтарды үнсіз қалдырмай, олардың қалай бағаланғанын түсіндіруге тиіс. Егер сот бір нұсқаны таңдаса, оның неге сенімдірек екенін көрсетуі керек. Егер қайшылық елеусіз деп танылса, оның қорытындыға неге әсер етпейтінін көрсету қажет. Мұндай талдаудың болмауы уәжділіктің ең айқын кемшіліктерінің бірі болып табылады.

Алтыншы индикатор — тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап беру. Бұл индикатор 1.2-бөлімде қарастырылған халықаралық стандарттармен тікелей байланысты. БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитеті айыптау үкімін тиімді қайта қарау құқығын уәждемеленген жазбаша шешімге қол жеткізумен байланыстырады, ал ЕАҚС істің нәтижесіне ықпал ете алатын нақты, қатысты және маңызды дәлелдерге жауап беруді талап етеді [8], [59]. Қазақстандық матрица үшін дәлелдеменің жол берілушілігіне немесе сенімділігіне, айыптау элементінің дәлелденуіне, саралауға, жазаға, қорғану құқығының бұзылуына, процестік шектеудің заңдылығына, реабилитациялық салдарға немесе қылмыстық істегі азаматтық талапқа қатысты дәлел елеулі деп танылуға тиіс. Сот әрбір репликаға жауап беруге міндетті емес, бірақ нәтижені өзгерте алатын мәселеге жауап беруге міндетті.

Жетінші индикатор — сотталушылар мен эпизодтар бойынша уәждемені дараландыру. Бірнеше айыпталушы, бірнеше эпизод немесе бірнеше саралаушы белгі бар істерде топтық уәждеме ерекше қауіпті. Ол соттың дәлелдемелік жауапкершілігін көмескілейді. Егер бір сотталушыға ұйымдастырушы рөл, екіншісіне көмектесу, үшіншісіне орындаушылық тағылса, дәлелдемелер мен уәждер дараландырылуға тиіс. Егер айыптау бірнеше эпизодты қамтыса, оларды әрбір эпизодпен байланыстырмай, дәлелдемелердің жалпы жиынтығымен негіздеуге болмайды. Қазақ КСР Жоғарғы Соты Пленумының 1985 жылғы қаулысының өзі әрбір айыптау және әрбір сотталушы бойынша дәлелдемелерді талдаудың болмауы проблемасын көрсеткен [33]. Қазіргі матрица бұл кемшілікті арнайы тіркеуге тиіс, өйткені оның практикалық маңызы сақталып отыр.

Сегізінші индикатор — құқықтық саралауды уәждеу. Сот шешімі қылмыстық заңның бабын атап қана қоймай, анықталған фактілер қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілерін қалай құрайтынын көрсетуге тиіс. Кінә нысанын, саралаушы белгілерді, қатысушылықты, қылмыс жасау сатысын, нормалар бәсекелестігін, ұқсас құрамдарды ажыратуды уәждеу ерекше маңызды. Егер сот бап диспозициясын жай ғана қайталап, сотталушының әрекеттері дұрыс сараланғанын айтса, мұндай уәждеме әлсіз болады. Құқықтық саралау фактілермен және дәлелдемелермен байланыстырылуға тиіс. Әйтпесе фактілік қорытындының негізділігі құқықтық қорытындының негізділігіне өтпейді.

Тоғызыншы индикатор — жазаны уәждеу. Практикада дәл осы блок жиі ең шаблонды болып шығады: сот қоғамдық қауіптіліктің сипаты мен дәрежесін, кінәлінің жеке басын, жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды тізіп шығады, бірақ нақты жазаның түрі мен мөлшері неге таңдалғанын түсіндірмейді. Ал жаза дербес құқықтық салдар болып

табылады және оның уәждемесі кінәлілікті уәждеуден кем емес маңызды. 1.3-бөлімдегі салыстырмалы-құқықтық талдау қазіргі құқықтық тәртіптер соттауды ғана емес, жаза таңдауды да уәждеу қажеттігін барған сайын көбірек мойындайтынын көрсетті [87], [91]. Қазақстандық эмпириялық матрица үшін бұл мынаны білдіреді: сот жазаны дараландыруды түсіндірді ме, балама шараларды қарады ма, жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлардың әсерін көрсетті ме, неғұрлым жеңіл шарадан бас тартуды немесе бас бостандығынан айыруды қолдануды уәждеді ме — осының бәрін бағалау қажет.

Оныншы индикатор — апелляциялық немесе кассациялық жауаптың сапасы. Егер жоғары тұрған саты актісі талданса, негізгі мәселе дәлелдемелерді қайта баяндауда емес, сот шағым немесе наразылық дәлелдеріне жауап берді ме дегенде. Апелляция мен кассация, егер өтініш беруші нақты кемшіліктерді: дәлелдемені бағаламауды, жол берілмеуді, қайшылықтарды, қорғану құқығының бұзылуын, дұрыс емес саралауды, жазаның әділетсіздігін көрсетсе, үкімнің заңдылығы мен негізділігі туралы фразамең шектелмеуге тиіс. Мұндай жағдайларда тексеруші актінің уәждемесі дербес болуы керек. Әйтпесе жоғары тұрған саты кемшілікті жоймайды, оны қайта өндіреді.

Практикалық кодтау үшін әрбір индикатор төрт деңгейлі шкала бойынша бағалануы мүмкін. Нөлдік деңгей уәждің жоқ екенін білдіреді: сот тиісті сұраққа жауап бермейді. Бірінші деңгей формалды уәждемені білдіреді: фактілік және құқықтық нақтылаусыз жалпы фраза бар. Екінші деңгей ішінара уәждемені білдіреді: сот сұраққа жауап береді, бірақ оны толық жасамайды, мысалы фактілерді талдамай норманы көрсетеді немесе тарап дәлелімен байланыстырмай дәлелдемені талдайды. Үшінші деңгей мазмұнды уәждемені білдіреді: сот фактілік негіздерді, құқықтық норманы, дәлелдемелермен байланысты және дәлелді қабылдау немесе қабылдамау себебін ашады. Мұндай шкала сот актісін математикалық объектіге айналдырмайды, бірақ бос формула, ішінара жауап және толыққанды сот пайымдауын ажыратуға мүмкіндік береді.

Эмпириялық талдаудың шынайылығын қамтамасыз ету үшін кодтау кітабын әзірлеу қажет. Онда әрбір индикатордың анықтамалары, бағалау деңгейлерінің өлшемшарттары, сот актілерінің типтік фрагменттері мысалдары және даулы жағдайларды шешу қағидалары көрсетілуі керек. Мысалы, егер сот «қорғаудың дәлелдеменің жол берілмеуі туралы дәлелдері негізсіз, өйткені дәлелдеме заңға сәйкес алынған» деп жазса, бұл автоматты түрде мазмұнды уәждеме ретінде есептелмеуге тиіс. Сот қорғаудың қандай нақты дәлелі мәлімделгенін, қандай дәлелдеме дауланғанын, қандай норма қолданылғанын, дәлелдемені алу бойынша қандай фактілік мән-жайлар анықталғанын көрсеткен-көрсетпегенін тексеру керек. Егер бұл элементтер жоқ болса, баға төмен болуы тиіс. Сапалы кодтау тәртіпті талап етеді, әйтпесе зерттеуші қорытындыларды алдын ала күтілген көрініске бейімдей бастайды [93], [97], [98].

Сот актілерінің контент-талдауы әдістемесі мұндай зерттеуді қайта өндірілетін етуге мүмкіндік береді. К. Криппендорф контент-талдауды мәтіндерден олардың контекстінде қайта өндірілетін және валидті қорытындылар жасауға мүмкіндік беретін зерттеу техникасы ретінде айқындайды [93]. К. Нойендорф та контент-талдау талдау бірліктерін, санаттарды, кодтау қағидаларын және сенімділік рәсімдерін анық белгілеуді талап ететінін атап көрсетеді [97]. Құқықтық зерттеулерде М. Холл мен Р. Райт егер зерттеуші әсерлермен шектелмей, ашық кодтау схемасын қолданса, сот шешімдерінің жүйелі контент-талдауы эмпириялық құқықтық зерттеудің толыққанды әдісі бола алатынын көрсетті [95]. Бұл әдіснамалық дереккөздер осы диссертация үшін ерекше маңызды, өйткені сот шешімдерінің уәжділігін талдау міндетті түрде сараптамалық құқықтық бағалау элементін қамтиды; дәл сондықтан бұл бағалаудың қағидалары мүмкіндігінше айқын болуға тиіс.

Сенімділіктің маңызды шарты — кодтаушылар арасындағы тексеру. Мүмкін болса, сот актілерінің бір бөлігі екі тәуелсіз кодтаушы тарапынан бағалануға тиіс, содан кейін айырмашылықтар талданып, кодтау қағидалары түзетіледі. Әлеуметтік ғылымдарда кодтаушылар келісімділігін бағалау үшін әртүрлі көрсеткіштер, соның ішінде келісім коэффициенттері қолданылады; Дж. Лэндис пен Г. Кохтың классикалық жұмысы категориялық деректер бойынша бақылаушылар келісімін өлшеуге арналған [99]. Құқықтық диссертация үшін зерттеуді күрделі статистикалық модельге айналдыру міндетті емес, бірақ автор субъективтілік қаупін түсінетінін көрсету қажет. Егер кодтауды бір зерттеуші орындаса, бұл шектеу ретінде көрсетілуі керек. Егер массивтің бір бөлігі қайта кодталса, бұл нәтижелердің шынайылығын күшейтеді.

Эмпириялық бағалаудың жалпы нәтижелері бөлімнің түпкілікті редакциясында бірнеше деңгей бойынша ұсынылуға тиіс. Бірінші деңгей — бүкіл іріктеме бойынша уәжділіктің жалпы индексі. Ол сот актілерінің орташа уәжділік деңгейін көрсете алады, бірақ оқшау қолданылмауға тиіс. Екінші деңгей — индикаторлар бойынша бөліну: уәждеменің қандай элементтері жиі кездеседі, қайсысы жиі жоқ.

Үшінші деңгей — өңірлік айырмашылықтар. Түпкілікті редакцияда әрбір өңір бойынша орташа көрсеткіш қана емес, индикаторлар бойынша айырмашылықтар құрылымы да ұсынылуға тиіс. Мысалы, бір өңір жазаны уәждеу бойынша жоғары көрсеткішке ие болуы мүмкін, бірақ қорғау дәлелдеріне жауап беру бойынша төмен болуы ықтимал; екіншісі дәлелдемелік байланысты жақсырақ ашып, бірақ сотталушылар бойынша қорытындыларды әлсіз дараландыруы мүмкін. Өңірлік картина іріктеме көлемі және іс санаты туралы ескертпемен қатар берілуі тиіс. Егер өңірден тым аз акт енгізілсе, қорытындылар сақ болуға тиіс. Егер бір өңір негізінен кінәні мойындаумен аяқталған қарапайым істермен, ал екіншісі күрделі көпэпизодты істермен ұсынылса, тікелей салыстыру дұрыс болмайды. Сондықтан өңірлік көрсеткіштер рейтинг ретінде емес, уәждемелік практикалардың диагностикалық картасы ретінде түсіндірілгені жөн.

Төртінші деңгей — санаттық айырмашылықтар. Мұнда қылмыстық істер түрлері бойынша уәждемені салыстыру маңызды. Жеке адамға қарсы істерде негізгі индикатор себептік байланысты, сарапшы қорытындысын, жәбірленуші айғақтарын және кінә нысанын бағалау болуы мүмкін. Сыбайлас жемқорлық істерінде — жедел материалдардың жол берілушілігі мен сенімділігі, арандатудың болмауы, қаржылық немесе цифрлық дәлелдемелерді талдау. Есірткі істерінде — анықтау мен алудың заңдылығы, сақтау тізбегі, зат сараптамасы, әрбір қатысушының рөлі. Экономикалық істерде — залалды есептеу, сарапшы қорытындылары, әрекеттер мен салдар арасындағы себептік байланыс. Сондықтан қорытынды талдау қандай уәждемелік кемшіліктер өңірмен емес, істің өз санатымен байланысты екенін көрсетуге тиіс. Бұл үшінші тарауда анағұрлым нақты ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді.

Бесінші деңгей — сот сатылары бойынша айырмашылықтар. Бірінші саты үкімдері ең алдымен дәлелдемелік және саралау уәждемесі бойынша бағалануға тиіс. Апелляциялық қаулылар — шағым дәлелдеріне жауап сапасы бойынша. Кассациялық қаулылар — заңның елеулі бұзушылықтарын анықтау және олардың сот актісіне әсерін бағалау бойынша. Бұл актілерді сатылар функцияларын ескермей бір шкаламен салыстырсақ, нәтижелер бұрмаланады. Мысалы, кассациялық сот бірінші саты сотындай барлық дәлелдемелерді қайта зерттеуге міндетті емес; бірақ ол заңның елеулі бұзылуы туралы дәлелдердің неге қабылданатынын немесе қабылданбайтынын түсіндіруге міндетті. Сондықтан әрбір саты үшін оның процестік функциясына байланысты өз ішкі матрицасы қажет.

Алтыншы деңгей — айыптау және ақтау үкімдері арасындағы айырмашылықтар. Ақтау үкімдері кінәнің дәлелденуі бөлігінде айыптау үкімдерімен бірдей өлшемшарттар бойынша бағаланбауға тиіс. Олардың уәжділігі басқа нәрседен көрінеді: сот айыптаудың неге дәлелденбегенін түсіндірді ме; айыптау дәлелдемелерінің қайсысын жеткіліксіз, сенімсіз немесе жол берілмейтін деп танығанын көрсетті ме; жойылмайтын күмәндарды ашты ма; реабилитациялық салдарды уәждеді ме. Бұл ретте ақтау үкімі айыптау мен жәбірленушінің елеулі дәлелдеріне де жауап беруге тиіс. Сондықтан эмпириялық матрицада ақтау шешімдеріне арналған жеке блок болуы қажет. Ол соттардың кінәсіздік презумпциясын практикада қалай қолданатынын түсіну үшін ерекше маңызды.

Жетінші деңгей — алқабилер қатысатын істер. Оларға кәдімгі үкім уәждемесі стандартын механикалық түрде қолдануға болмайды, өйткені кінәлілік туралы фактілік қорытынды алқабилер вердиктімен байланысты. Алайда бұл мұндай актілер эмпириялық бағалаудан шығарылуға тиіс дегенді білдірмейді. Керісінше, алқабилерге қойылған сұрақтар қаншалықты түсінікті екенін, төрағалық етуші судья вердиктің құқықтық салдарын қалай уәждейтінін, саралау қалай ашылғанын, жаза қалай уәждегенін, дәлелдемелердің жол берілушілігіне, сұрақ парағына немесе қорғану құқықтарының бұзылуына байланысты тараптардың процестік

қарсылықтары көрініс тапқан-таппағанын тексеру қажет. 1.3-бөлімдегі салыстырмалы-құқықтық талдау алқабилер қатысатын істерде уәжділік тек фактілік уәждердің классикалық баяндалуы арқылы ғана емес, шешімнің түсініктілігін қамтамасыз ететін бүкіл процестік архитектура арқылы да қамтамасыз етілуі мүмкін екенін көрсетті [19], [66], [87].

Жалпы нәтижелерді сипаттау үшін мынадай аналитикалық модель ұсынуға болады. Сот актілерін кодтағаннан кейін барлық индикаторлар төрт ірі блокқа біріктіріледі: дәлелдемелік уәждеме, құқықтық уәждеме, процестік уәждеме және тексеруші уәждеме. Дәлелдемелік уәждеме соттың фактілік нұсқасын, дәлелдемелердің фактілермен байланысын, жол берілушілікті, сенімділікті, қайшылықтарды және жеткіліктілікті бағалауды қамтиды. Құқықтық уәждеме саралауды, жазаны, реабилитациялық салдарды, азаматтық талапты және өзге құқықтық салдарды қамтиды. Процестік уәждеме өтінішхаттарға, қарсылықтарға, құқықтардың бұзылғаны туралы шағымдарға, дәлелдемелердің заңсыздығы жөніндегі дәлелдерге жауапты қамтиды. Тексеруші уәждеме апелляция мен кассацияға қатысты. Мұндай топтастыру қорытынды баяндауда шамадан тыс детализациядан қашуға және бір мезгілде нақты индикаторлармен байланысты сақтауға мүмкіндік береді.

Қандай кемшіліктер елеулі деп саналатынын алдын ала анықтау маңызды. Уәждеменің кез келген толық еместігі бірдей қорытындыға әкелмеуі керек. Егер сот дәлелдену мен саралауға әсер етпейтін екінші дәрежелі детальға жауап бермесе, бұл техникалық кемшілік болуы мүмкін. Егер сот жалғыз негізгі дәлелдеменің жол берілмейтіндігі туралы дәлелге жауап бермесе, бұл елеулі кемшілік. Егер сот бірнеше сотталушы бойынша қорытындыларды дараландырмаса, бұл айыптаудың өз негізділігіне әсер етуі мүмкін. Егер апелляция шағымның нақты дәлеліне жауап бермесе, бұл қайта қараудың шынайылығына күмән келтіреді. Сондықтан матрицада уәждеменің әдеттегі кемшіліктері мен елеулі уәждемелік кемшіліктерін ажырату қажет. Соңғылары сот актісін жою немесе өзгерту үшін ықтимал негіздер ретінде жеке талдануға тиіс.

Өңірлік және санаттық айырмашылықтарды бағалау кезінде сот жүктемесін және істердің күрделілігін ескеру керек. Сот жұмысының көлемі уәждеме сапасына әсер етуі мүмкін, бірақ мұндай байланыс деректерсіз бекітілмеуге тиіс. Егер өңірде күрделі көпэпизодты істер көп болса, мәтінді формализациялау ықтималдығы жоғары болуы мүмкін; бірақ бұл болжам тексеруді талап етеді. Егер белгілі бір іс санатында типтік дәлелдемелер, мысалы алу хаттамалары мен сараптамалар жиі қолданылса, соттар шаблонды формулаларды жиірек пайдалануы мүмкін. Бірақ мұны да нақты актілер массиві арқылы тексеру қажет. Сондықтан диссертация эмпириялық негізсіз категориялық себептік тұжырымдардан қашуға тиіс. Анықталған корреляциялар, үрдістер және қосымша зерттеуді талап ететін ықтимал түсіндірмелер туралы айту дұрысырақ.

Күтілетін, бірақ әзірге бекітілмейтін талдау бағыттарының бірі — кінәні мойындау мен уәждеме деңгейі арасындағы байланыс. Сотталушы кінәсін

мойындайтын істерде соттар қысқарақ уәждемеге бейім болуы мүмкін. Алайда кінәні мойындау сотты дәлелдемелерді, мойындаудың жол берілушілігін, ұстанымның еріктілігін, мойындаудың іс материалдарымен сәйкестігін және құқықтық саралауды тексеру міндетінен босатпайды. Айыптау үкімі тек мойындауға негізделе алмайды, егер ол дәлелдемелер жиынтығымен расталмаса [4], [5]. Сондықтан эмпириялық матрицада кінәні мойындаған істерді бөлек кодтап, мойындаудың уәждеме сапасын төмендететін-төмендетпейтінін тексеру қажет. Егер мұндай үрдіс анықталса, ол соттық оқыту үшін маңызды практикалық қорытындыға айналады.

Тағы бір бағыт — қорғау тарапы белсенді түрде өтінішхаттар мен қарсылықтар мәлімдеген істерді талдау. Мұндай істерде уәжділік әсіресе жақсы тексеріледі: сот жауап беруге тиіс нақты дәлелдер бар. Егер сот актісі осындай жағдайда жалпы формуламен шектелсе, кемшілік анағұрлым айқын көрінеді. Керісінше, тараптар елеулі қарсылықтар мәлімдемеген істерде уәждеме қысқалау болып, соған қарамастан жеткілікті болуы мүмкін. Сондықтан кодтау кезінде үкім мәтінін ғана емес, онда тарап дәлелдері, өтінішхаттар, қарсылықтар, апелляциялық шағымдар туралы ескертулердің бар-жоғын да тіркеу қажет. Бұл уәждемені қатысушылардың процестік белсенділігі контекстінде бағалауға мүмкіндік береді.

Сот актісінің тіліне ерекше назар аудару қажет. Уәжділік күрделі заңи стильге тең емес. Керісінше, шамадан тыс ауыр, шаблонды және кеңселік мәтін талдаудың жоқтығын жасыруы мүмкін. Сапалы уәждеме құқықтық тұрғыдан дәл, бірақ түсінікті болуы керек. Ол процеске қатысушыға сот оның ұстанымын қарастырғанын көруге мүмкіндік беруі тиіс. Егер сот актісі заң нормалары мен іс материалдарын талдаусыз қайталайтын ұзын абзацтардан тұрса, оның көлемі бағалауды жоғарылатпауға тиіс. Эмпириялық матрицада уәждеме сипаты туралы сапалық түсіндірме көздеуге болады: аналитикалық, декларативтік, компилятивтік, шаблондық, дараландырылған. Мұндай түсіндірмені міндетті түрде балға айналдыру қажет емес, бірақ ол нәтижелерді түсіндіру кезінде көмектеседі.

Болашақ нәтижелерді сипаттаған кезде зерттеу шектеулерін де көрсету керек. Бірінші шектеу сот актілерінің қолжетімділігімен байланысты: барлық шешімдер жарияланбауы мүмкін, актілердің бір бөлігі иесіздендірілуі мүмкін, кейбір іс санаттарына қолжетімділік шектеулі болады. Екінші шектеу — сот актісінің мәтіні сот отырысының бүкіл барысын әрдайым көрсете бермейді. Сот мәселені ауызша талқылаған, бірақ оны үкімде көрсетпеген болуы мүмкін; уәжділікті бағалау үшін бұл бәрібір маңызды, өйткені дәл жазбаша акт шағымдану мен тексерудің объектісі болып табылады. Үшінші шектеу — уәждемені кодтау сараптамалық бағалау элементін қамтиды. Оны кодтау кітабы және сенімділік тексерісі арқылы азайтуға болады, бірақ толық жою мүмкін емес. Төртінші шектеу — өңірлік айырмашылықтар тек сот жұмысының сапасымен ғана емес, істер құрамымен, жүктемемен, іріктеме ерекшеліктерімен де түсіндірілуі мүмкін. Бұл шектеулердің бәрі диссертацияда адал көрсетілуге тиіс.

Нәтижелерді ұсынудың қорытынды форматы ұстамды және дәлелді болуы керек. Егер зерттеу тек шағын іріктеме бойынша төмен көрсеткішті анықтаса, «пәлен өңірдің соттары шешімдерді жүйелі түрде уәждемейді» деп жазуға болмайды. Дұрысырақ тұжырым: «осы өңірдің зерттелген сот актілері іріктемесінде қорғау дәлелдеріне формалды жауап беру массив бойынша орташа көрсеткіштен жиірек кездеседі; бұл нәтиже кеңейтілген іріктемеде тексеруді және іс санатымен салыстыруды талап етеді». Мұндай стиль диссертацияны әлсіретпейді, керісінше, ғылыми кемелдікті көрсетеді. Докторлық зерттеу қатты айыптаулар тудырмауға, тексерілетін қорытындылар құруға тиіс.

Нақты кодтаудан кейін нәтижелер массиві үш нысанда ұсынылуы мүмкін: мәтіндік талдау, кестелер және қосымшалар. Негізгі мәтінде тек негізгі көрсеткіштер мен олардың интерпретациясын қалдырған жөн. Егжей-тегжейлі кодтау карталарын, актілер тізбесін, өңірлер бойынша бөлінуді, іс санаттарын және фрагменттер мысалдарын қосымшаларға шығарған дұрыс. Бұл ғылыми ашықтықты сақтауға және негізгі мәтінді шамадан тыс ауырлатпауға мүмкіндік береді. Қосымшаларда уәждеменің жоғары, орташа және төмен деңгейінің иесіздендірілген мысалдарын көрсетуге болады. Мұндай материал үшінші тарау үшін әсіресе пайдалы болады, онда чек-парақтар мен оқу-әдістемелік стандарттар ұсынылады.

Нәтижесінде сот шешімдерінің уәжділігін эмпириялық бағалау бір ғана жалпы қорытынды емес, уәждемелік сапа картасын беруі керек. Бұл карта сот пайымдауының қандай элементтері практикада жеткілікті орныққанын, ал қайсысы осал болып қала беретінін көрсетуге тиіс. Мүмкін, талдау соттар әдетте фактілік фабуланы егжей-тегжейлі баяндайтынын, бірақ дәлелдемелердің жол берілушілігін әлсіз ашатынын; немесе апелляциялық актілер бірінші саты сотымен формалды келісуден жиірек зардап шегетінін; немесе көпэпизодты істерде дараландыру проблемасы жиірек туындайтынын; немесе жазаны уәждеу ең шаблонды блок болып қала беретінін анықтар. Бірақ бұл пайымдардың бәрі нақты массив өңделгеннен кейін ғана жасалуға тиіс. Жұмыс редакциясында олар дәлелденген нәтижелер емес, зерттеушілік гипотезалар ретінде белгіленеді.

Осылайша, 2.2-бөлім екі функцияны орындауға тиіс. Біріншіден, ол сот шешімдерінің уәжділігін әсер деңгейінде емес, мәтіннің тексерілетін белгілері арқылы бағалауға мүмкіндік беретін индикаторлар жүйесін енгізеді. Екіншіден, ол жалпы нәтижелерді, өңірлік және санаттық айырмашылықтарды болашақта баяндау құрылымын белгілейді. Орталық идея мынада: уәжділік сот актісінің ұзындығымен өлшенбейді. Ол сот шешімінің қылмыстық істің елеулі сұрақтарына жауап беру қабілетімен өлшенеді: қандай фактілер анықталды, олар қандай дәлелдемелермен расталды, дәлелдемелер неге жол берілетін және сенімді, тарап дәлелдері неге қабылданды немесе қабылданбады, фактілер саралаумен қалай байланысады, неге нақты жаза тағайындалды немесе тұлға неге ақталды, жоғары тұрған сот шағымды қалай тексерді. Тек осындай эмпириялық модель

ғана уәжділік туралы жалпы сөздерден Қазақстан Республикасындағы қылмыстық сот төрелігінің сапасын ғылыми негізделген бағалауға өтуге мүмкіндік береді.

2.3 Апелляциялық және кассациялық сатылардағы сот қателерінің картасы: сот актілерінің күшін жою немесе өзгерту негіздері

Апелляциялық және кассациялық сатылардағы сот қателерінің картасы күшін жойған және өзгертілген сот актілерінің қарапайым кестесі ретінде түсінілмеуге тиіс. Осы диссертациялық зерттеу үшін мұндай картаның міндеті әлдеқайда күрделірек: ол қайта қарау кезінде сот шешімінің қандай нақты кемшіліктері құқықтық мәнге ие болатынын, олардың негізділікпен және уәжділікпен қалай байланысатынын, қандай қателер дәлелдемелік, қандайлары процестік, қандайлары саралау, қандайлары санкциялық сипатта екенін, ал сырттай құқық қатесі сияқты көрінетін кейбір кемшіліктердің іс жүзінде әлсіз сот аргументациясынан туындайтынын көрсетуі керек. Қылмыстық процестегі апелляция мен кассация нақты сот актісін түзету механизмдері ғана емес, диагностикалық құрал ретінде де әрекет етеді: үкімдердің күшін жою және өзгерту негіздері арқылы сот пайымдауының қай элементтері жиі осал болатынын көруге болады.

Қолданыстағы ҚР ҚПК-де бірінші саты сотының үкімін апелляциялық тәртіппен жою немесе өзгерту негіздері ретінде сот тергеуінің біржақтылығы немесе толық еместігі; үкімде немесе қаулыда баяндалған сот қорытындыларының істің фактілік мән-жайларына сәйкес келмеуі; қылмыстық-процестік заңның елеулі бұзылуы; қылмыстық заңның дұрыс қолданылмауы; тағайындалған жазаның қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығына және сотталған адамның жеке басына сәйкес келмеуі көрсетіледі [4]. Бұл нормативтік жіктеу қателердің эмпириялық картасы үшін тікелей мәнге ие. Алайда осы зерттеу мақсаттары үшін оны механикалық түрде қолдануға болмайды. Аталған негіздердің әрқайсысы өз ішінде әртүрлі уәждемелік кемшіліктерді жасыруы мүмкін. Мысалы, «сот қорытындыларының істің фактілік мән-жайларына сәйкес келмеуі» дәлелдемелерді дұрыс бағаламаумен ғана емес, қайшылықтарды талдаудың болмауымен, қорғау нұсқасын елемеумен, бірнеше сотталушы бойынша топтық уәждемемен, айыптау дәлелдемелеріне формалды сеніммен де байланысты болуы мүмкін. «Қылмыстық-процестік заңның елеулі бұзылуы» қорғану құқығының бұзылуы ретінде көрінуі мүмкін, бірақ сонымен бірге мәлімделген өтінішхатқа немесе шағымға мазмұнды жауаптың болмауы ретінде де байқалады. Сондықтан күшін жоюдың құқықтық рубрикасы аналитикалық тарқатумен толықтырылуға тиіс.

Осы бөлімнің басты әдіснамалық міндеті де дәл осында: статистикалық витрина емес, себептік-мазмұндық кемшіліктер картасын құру. Егер белгілі бір сот актілерінің саны қылмыстық заңды дұрыс қолданбау салдарынан жойылды деп қана көрсетілсе, бұл уәжділік тақырыбы үшін аз нәрсе береді. Сот заңды неге дұрыс қолданбағанын анықтау қажет: құрамның қажетті

белгісін анықтамады ма, кінә нысанын түсіндірмеді ме, ұқсас құрамдарды дұрыс ажыратпады ма, саралаушы белгіні уәждемеді ме, фактілерді норма диспозициясымен байланыстырмады ма, тараптың қайта саралау туралы дәлеліне жауап бермеді ме. Дәл осы жазаға да қатысты. Жазаның қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығына және сотталған адамның жеке басына сәйкес келмеуі ҚР ҚК Жалпы бөлімінің нормаларын дұрыс қолданбаудың салдары болуы мүмкін, бірақ көбіне ол дараландырылған уәждеменің болмауы ретінде көрінеді: сот жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды тізеді, бірақ дәл неге осындай мерзім, осындай жаза түрі және осындай режим әділ екенін түсіндірмейді.

Апелляциялық саты өзінің табиғаты бойынша кассацияға қарағанда фактілік тексеруге жақынырақ. Ол сот тергеуінің толық еместігіне, дәлелдемелерді дұрыс бағаламауға, қорытындылардың істің фактілік мән-жайларына сәйкес келмеуіне, процестік құқықтардың бұзылуына, саралау және жаза қателеріне әрекет ете алады. Сондықтан апелляциялық қателер картасы мына сұрақ төңірегінде құрылуға тиіс: бірінші саты сотының қандай кемшіліктері үкімді негізді және уәжді деп тануға кедергі болды? Мұнда екі жағдайды ажырату маңызды. Бірінші жағдайда апелляция шынымен қатені анықтайды, оны егжей-тегжейлі сипаттайды және сот актісін түзетеді. Екінші жағдайда апелляция үкімді формалды түрде өзгеріссіз қалдырады, бірақ шағым дәлелдеріне өзі жауап бермейді. Осы диссертация үшін екінші жағдай да кем емес маңызды, өйткені ол тексеруші сот актісінің өзіндегі кемшілікті көрсетеді. Апелляция бірінші саты қателерінің сүзгісі ғана емес, уәжділік стандартының дербес иесі де болуға тиіс.

Кассациялық сатының процестік функциясы өзгеше. 2024–2025 жылдардағы реформадан кейін Қазақстанда жаңа мамандандырылған кассациялық модель қалыптаса бастады; Жоғарғы Соттың 2025 жылғы 29 мамырдағы № 1 нормативтік қаулысы қылмыстық істерді кассациялық тәртіппен қарау тәртібін түсіндіреді және 2025 жылғы 1 шілдеден бастап қолданысқа енгізіледі [100]. 2019–2024 жылдардағы негізгі эмпириялық іріктеме үшін бұл мән-жай екіжақты маңызға ие. Бір жағынан, зерттелетін кезең жаңа кассациялық модельге дейінгі уақытты қамтиды, сондықтан талдау бұрынғы практиканың жай-күйін тіркеуге тиіс. Екінші жағынан, реформаның өзі тақырыптың өзектілігін көрсетеді: егер кассациялық қайта қарау заңды күшіне енген сот актілерінің біркелкілігі мен заңдылығын қамтамасыз етуге тиіс болса, бірінші және апелляциялық сатылардың уәждеме сапасы одан сайын маңызды болады. Егер мәтіннен қандай дәлелдемелер шешуші деп танылғаны, қандай дәлелдер қаралғаны, қандай бұзушылықтар елеусіз деп есептелгені және саралау неге өзгеріссіз қалдырылғаны түсініксіз болса, кассация сот актісін тиімді тексере алмайды.

Қателер картасын құру үшін бірнеше жіктеу деңгейін пайдалану қажет. Бірінші деңгей — формалды-құқықтық: ҚР ҚПК-де көзделген күшін жою немесе өзгерту негіздері. Екінші деңгей — мазмұндық-процестік: осы негіздің артында тұрған нақты кемшілік түрі. Үшінші деңгей — уәждемелік:

бұл кемшілік сот актісі мәтінінде қалай білдірілген немесе білдірілмеген. Төртінші деңгей — инстанциялық: қате қай сатыда пайда болды, оны апелляция түзетті ме, кассация байқады ма. Бесінші деңгей — санаттық: қылмыстық істердің қандай түрлерінде қате жиірек кездеседі. Тек осындай көпдеңгейлі модель ғана «қанша акт жойылды?» дегеннен әрі өтіп, сот актілерінің неге орнықсыз болатынын көрсетуге мүмкіндік береді.

Картаның бірінші блогы — сот тергеуінің біржақтылығы немесе толық еместігі. Дәстүрлі түсінікте бұл кемшілік сот іс үшін маңызы бар мән-жайларды зерттемегенде, елеулі нұсқаларды тексермегенде, қажетті тұлғалардан жауап алмаған кезде, құжаттарды зерттемегенде, сараптама тағайындамаған кезде немесе тараптарға дәлелдемелер ұсынуға мүмкіндік бермегенде туындайды. Осы диссертация тақырыбы үшін басқа нәрсе маңызды: сот тергеуінің толық еместігі дерлік әрдайым уәждемеде көрініс табады. Егер мән-жай зерттелмесе, сот оны мүлде атамайды немесе талдауды болжаммен алмастырады. Егер қорғау нұсқасы тексерілмесе, үкім әдетте оның негізсіздігі туралы формуланы қамтиды, бірақ себептерін ашпайды. Егер сот қайшылықтарды жоймаса, уәждеу бөлігі дәлелдемелік картинаның қолайсыз фрагменттерін айналып өте бастайды. Сондықтан сот тергеуінің толық еместігі процестік кемшілік қана емес, дәлелдемелік уәждеме кемшілігі де болып табылады.

Екінші блок — сот қорытындыларының істің фактілік мән-жайларына сәйкес келмеуі. Бұл негіз негізділікпен ерекше тығыз байланысты. Ол сот қорытындылары дәлелдемелермен расталмаған, зерттелген материалдарға қайшы келетін, сенімсіз деректерге негізделген, елеулі мән-жайларды елемейтін немесе дәлелдемеден қорытындыға логикалық секіріс жасайтын кезде туындайды. Эмпириялық картада бұл блокты егжей-тегжейлі тарқату қажет. Мыналарды ажырату керек: дәлелдемесіз қорытынды; жол берілмейтін дәлелдемеге негізделген қорытынды; жойылмаған қайшылықтар болған жағдайдағы қорытынды; сарапшы қорытындысына немесе өзге объективті деректерге қайшы қорытынды; дәлелдемелерді топтық бағалауға негізделген қорытынды; сотталушы немесе эпизод бойынша дараландырылмаған қорытынды. Бұл кіші түрлердің әрқайсысы уәжділікпен өзіндік байланысқа ие. Мысалы, дәлелдемесіз қорытынды — негізділік кемшілігі; ал егер сот дәлелдемелерді неге жеткілікті деп санағанын да түсіндірмесе, бұл енді уәжділік кемшілігі.

Үшінші блок — қылмыстық-процестік заңның елеулі бұзылуы. Бір қарағанда бұл блок уәждемеге емес, рәсімге қатысты. Бірақ қылмыстық процесте рәсім мен уәждер ажырағысыз байланысты. Қорғану құқығының, өтінішхаттар мәлімдеу құқығының, дәлелдемелерді зерттеуге қатысу құқығының, аудармашы құқығының, материалдармен танысу құқығының, дәлелдемелерге қарсылық білдіру құқығының бұзылуы — егер тарап тиісті дәлелдер келтірсе, мұның бәрі сот актісінде көрініс табуға тиіс. Егер сот қорғау өтінішхатын қабылдаса, ол бас тартуды уәждеуге міндетті. Егер апелляция қорғану құқығының бұзылуы туралы шағымды қараса, ол

бұзушылықтың жоқ екенін немесе оның істің нәтижесіне әсер етпегенін түсіндіруге тиіс. Сондықтан процестің елеулі бұзылуы рәсімнің таза күйдегі бұзылуы ғана емес, процестік дәлелге сот жауабының болмауы ретінде де көрінуі мүмкін.

Төртінші блок — қылмыстық заңның дұрыс қолданылмауы. Қателер картасы үшін бұл ең күрделі бөлімдердің бірі. Саралау қатесі көбіне ҚК бабын дұрыс білмеуден емес, фактілердің толық немесе уәждеделген түрде анықталмауынан басталады. Сот әрекетті қате саралауы мүмкін, өйткені кінә нысанын анықтамаған, уәжді дәлелдемеген, арнайы субъектіні негіздемеген, дайындалу, оқталу және аяқталған әрекетті ажыратпаған, сыбайлас қатысушының рөлін түсіндірмеген, залал мөлшерін немесе саралаушы белгіні уәждемеген. Сондықтан қылмыстық заң қатесінің дәлелдемелік түбірі болуы мүмкін. Эмпириялық карта тек қайта саралаудың өзін ғана емес, бастапқы саралаудың уәждеделген-уәждеделмегенін де тіркеуге тиіс. Егер үкімдегі саралау бір фразадан тұрса, ал апелляция немесе кассация бапты өзгертсе, бұл бірінші сатының құқықтық уәждемесінің әлсіздігін көрсетеді.

Бесінші блок — жазаның қылмыстық құқық бұзушылықтың ауырлығына және сотталған адамның жеке басына сәйкес келмеуі. Бұл кемшілікті уәждемелік қатенің дербес нысаны ретінде қарастыру қажет. Жаза шамадан тыс қатал немесе шамадан тыс жеңіл деп танылуы мүмкін, бірақ диссертация тақырыбы үшін сот оның тағайындалуын қалай уәждегені маңызды. Әлсіз үкімдерде жаза блогы көбіне шаблонмен құрылады: сот қоғамдық қауіптіліктің сипаты мен дәрежесін, кінәлінің жеке басын, жеңілдететін және ауырлататын мән-жайларды, жазаның түзелуге әсерін ескереді. Бірақ бұл мән-жайлар неге дәл осындай мерзімге, дәл осындай жаза түріне және дәл осындай режимге әкелгені түсіндірілмейді. Сондықтан қателер картасында «жазаны дараландырудың уәждемелеуі» деген кіші түрді бөлу қажет. Ол кінә дәлелденіп, саралау дұрыс болған жағдайдың өзінде байқалуы мүмкін.

Дәлелдемелердің жол берілушілігіне байланысты қателер жеке блок құрауға тиіс. Формалды түрде олар қылмыстық-процестік заңның елеулі бұзылуына, қорытындылардың фактілік мән-жайларға сәйкес келмеуіне немесе дәлелдемелерді дұрыс бағаламауға жатуы мүмкін. Бірақ зерттеліп отырған тақырып үшін оларды бөлек көрсету керек. Заңсыз жолмен алынған дәлелдеме айыптау үкімінің негізіне алынбайды [3], [4]. Егер сот мұндай дәлелдемені пайдаланса немесе оның жол берілмейтіндігі туралы дәлелге жауап бермесе, кемшілік бір мезгілде заңдылыққа, негізділікке және уәжділікке әсер етеді. Мойындау айғақтары, тінту нәтижелері, жасырын тергеу әрекеттері, электрондық деректер немесе сарапшы қорытындылары шешуші рөл атқаратын істерде жол берілушілікті уәждемеудің өзі шешуші болуы мүмкін. Сондықтан қателер картасы мыналарды тіркеуге тиіс: жол берілушілік туралы дәлел мәлімделді ме; қандай дәлелдеме дауланды; бірінші саты соты қалай жауап берді; апелляция қалай әрекет етті; бұл күшін жою немесе өзгерту негізі болды ма.

Тағы бір дербес блок — тарап дәлелдеріне жауап беру қателері. Алдыңғы бөлімде уәжділіктің индикаторлық матрицасы ұсынылды, оның орталық элементтерінің бірі елеулі дәлелдерге жауап беру болып табылады. Қателер картасы үшін бұл индикатор іс қозғалысының инстанциялық бағытымен байланыстырылуға тиіс. Апелляциялық және кассациялық шағымдардың мәні көбіне қандай дәлелдер болатынын анықтау қажет: кінәнің дәлелденбеуі, дәлелдемелердің жол берілмеуі, дұрыс емес саралау, жазаның әділетсіздігі, қорғану құқығының бұзылуы, сот тергеуінің толық еместігі, айғақтарды бағалаудың болмауы, жеңілдететін мән-жайларды елемей. Содан кейін жоғары тұрған сот бұл дәлелдерге қалай жауап беретінін тексеру қажет. Егер апелляция дәлелді қабылдап, үкімді өзгертсе — бұл нәтижелердің бір түрі. Егер қабылдамай, бірақ егжей-тегжейлі уәждесе — басқа түрі. Егер жалпы формуламен қабылдаса — уәжділік тақырыбы үшін ең проблемалы үшінші түр.

Қателер картасын құрғанда түзетілген және түзетілмеген қатені ажырату маңызды. Түзетілген қате — апелляция немесе кассация анықтаған, сипаттаған және жойған бірінші саты кемшілігі. Түзетілмеген қате — тарап мәлімдеген, бірақ жоғары тұрған саты мәні бойынша қарамаған немесе формалды түрде қабылдамай тастаған кемшілік. Ғылыми диссертация үшін екінші түрі ерекше маңызды, бірақ оны дәлелдеу қиынырақ. Апелляция дәлелді «қарағысы келмеді» деп жай ғана айтуға болмайды. Мәтін арқылы көрсету қажет: дәлел мәлімделген; ол елеулі болған; жоғары тұрған сатының сот актісінде жауап жоқ немесе тек жалпы формула бар. Мұндай талдау үкімді, шағымды және апелляциялық қаулыны салыстыруды талап етеді. Егер шағымдар қолжетімсіз болса, зерттеуші шектеуді адал көрсетуге тиіс: дәлелдің болуы оның сот актісіндегі баяндалуы бойынша анықталады.

Сотталған адамның жағдайын тиісті ұсыныс немесе уәкілетті қатысушының шағымы болмаса нашарлатуға тыйым салу қағидасын бөлек ескеру қажет. Бұл қағида қателер картасына әсер етеді: апелляциялық немесе кассациялық саты жазаның тым жеңіл екенін немесе саралаудың дұрыс еместігін көре алады, бірақ тиісті процестік негіз болмаса, тұлғаның жағдайын нашарлатуға әрдайым құқылы емес. Сондықтан әрбір түзетілмеген қате тексеруші сатының әлсіздігін білдірмейді. Эмпириялық картада прокурор наразылығы, жәбірленуші шағымы немесе жағдайды нашарлату бағыты бойынша қайта қарауға өзге процестік негіз болды ма — осыны тіркеу қажет. Әйтпесе зерттеуші қайта қараудың процестік шегін соттың уәждемелік енжарлығы деп қате қабылдауы мүмкін.

Қателер картасы сот актілерінің түрлерімен байланыстырылуға тиіс. Айыптау үкімі үшін негізгі қателер — дәлелденбеу, дәлелдемелердің жол берілмеуі, дұрыс емес саралау, жазаның уәждемеленуі, қорғану құқығының бұзылуы. Ақтау үкімі үшін — айыптау дәлелдемелерін толық зерттемеу, дәлелдемелерді дұрыс бағаламау, айыптаудың дәлелденбегенін тану уәждерінің болмауы, жәбірленуші немесе жеке айыптаушы құқықтарының бұзылуы. Істі тоқтату туралы қаулылар үшін — тоқтату негізінің дұрыстығы,

шарттарды тексерудің толықтығы, салдарды уәждеу. Тергеу судьясының қаулылары үшін — құқықтарды шектеудің фактілік негіздерінің болуы, қажеттілік пен мөлшерлестік, қорғау дәлелдеріне жауап. Апелляциялық және кассациялық актілер үшін — шағымға жауап сапасы және тексерудің дербестігі.

Бірнеше сотталушысы бар және көпэпизодты істер ерекше назарды талап етеді. Мұнда сот қателері көбіне дәлелдемелерге топтық тәсілмен байланысты болады. Сот жалпы қылмыстық схеманы егжей-тегжейлі сипаттауы мүмкін, бірақ әрбір тұлғаның рөлін жеткілікті ашпауы ықтимал. Апелляция кейін бір сотталушыға қатысты үкімді өзгертіп, басқаларына қатысты күшінде қалдыруы мүмкін. Қателер картасы үшін мұндай жағдайлар өте құнды: олар бірінші саты дәлелдемелік қорытындыны дәл қай жерде дараландырмағанын көрсетеді. Кодтау кезінде күшін жоятын немесе өзгертетін актіде нақты тұлғаның қатысуы дәлелденбегені, рөлді дұрыс бағаламау, эпизодтың дәлелденбеуі, жеке сотталушы әрекеттерін қате саралау туралы нұсқау бар-жоғын тіркеу керек. Бұл қатені 2.2-бөлімде ұсынылған дараландырылған уәждеме индикаторымен байланыстыруға мүмкіндік береді.

Алқабилер қатысатын істерде қателер картасы жеке құрылымға ие болуы керек. Мұнда күшін жою немесе өзгерту негіздері алқабилер алқасын қалыптастыру тәртібінің бұзылуымен, сұрақтарды қоюмен, төрағалық етушінің напутственное слово жасауымен, дәлелдемелердің жол берілушілігімен, алқабилер қатысуымен дәлелдемелерді зерттеу шектерімен, кеңесу құпиясын бұзумен, сондай-ақ вердикттің құқықтық салдарын уәждеумен байланысты болуы мүмкін. Алқабилер классикалық жазбаша уәждеме бермейтіндіктен, қателер картасы «алқабилер уәждерінің болмауын» өз алдына емес, вердикттің түсініктілігінің процестік кепілдіктерін бағалауға тиіс: сұрақтар қаншалықты дұрыс тұжырымдалды, олар айыптаумен байланысты болды ма, төрағалық етуші тараптар қарсылықтарын қарастырды ма, сот жазаны және саралауды уәждеді ме. Бұл блок 3.1-бөлімдегі алқабилер қатысатын істер бойынша жазбаша уәждеу туралы ұсыныстар үшін ерекше маңызды болады.

Қателер картасын құру әдістемесі бірнеше кезеңді қамтуы тиіс. Бірінші кезең — 2019–2024 жылдардағы апелляциялық және кассациялық сот актілерін іріктеу. Іріктемеге күшін жою және өзгерту туралы актілер ғана емес, үкімді өзгеріссіз қалдыру туралы актілер де енгізілуі керек, өйткені дәл солар шағым дәлелдеріне жауап сапасын бағалауға мүмкіндік береді. Егер тек жойылған шешімдер зерттелсе, карта көрінетін қателерді көрсетеді, бірақ тексеруші сатының ықтимал уәждемелік кемшіліктерін көрсетпейді. Екінші кезең — әрбір актіні формалды негіз бойынша жіктеу: сот тергеуінің толық еместігі, қорытындылардың фактілік мән-жайларға сәйкес келмеуі, ҚПК-нің елеулі бұзылуы, қылмыстық заңды дұрыс қолданбау, жазаның әділетсіздігі. Үшінші кезең — қатенің фактілік мазмұнын тарқату. Төртінші кезең — уәждемелік байланысты бағалау: жоғары тұрған сот кемшіліктің неден

тұрғанын және оның істің нәтижесіне нәліктен әсер еткенін немесе әсер етпегенін түсіндірді ме.

Бесінші кезең — қатенің бастапқы көзін анықтау. Қате сотқа дейінгі сатыда, мысалы дәлелдемені заңсыз алу немесе нұсқаны толық тексермеу кезінде пайда болуы мүмкін; бірінші саты сотында, мысалы дәлелдемелерді әлсіз бағалау кезінде; апелляцияда, мысалы үкімді формалды түрде өзгеріссіз қалдырғанда; кассацияда, егер ол елеулі бұзушылыққа әрекет етпесе, пайда болуы мүмкін. Мұндай қайта құру үшінші тарау үшін маңызды. Егер кемшіліктердің көпшілігі сотқа дейінгі сатыға байланысты болса, ұсыныстар тергеуші, анықтаушы, прокурор және тергеу судьясының процестік шешімдеріне қатысты болуы керек. Егер кемшіліктер үкімде шоғырланса, соттық уәждеме стандарттары қажет. Егер апелляцияда болса, тексеруші актілерге және апелляциялық судьяларды оқытуға қойылатын талаптар қажет.

Алтыншы кезең — аналитикалық кесте құру. Онда мынадай бағандар болуы керек: иесіздендірілген түрде іс нөмірі; өңір; жыл; іс санаты; саты; сот актісінің түрі; қайта қарау нәтижесі; күшін жою немесе өзгертуге формалды негіз; қатенің фактілік мазмұны; байланысты уәжділік индикаторы; қате дәлелдемелермен, рәсіммен, саралаумен немесе жазамен байланысты болды ма; жоғары тұрған сот уәждердің болмауын көрсетті ме; қандай шешім қабылданды. Мұндай кесте қосымшаға шығарылуы мүмкін, ал негізгі мәтінде жинақталған қорытындылар ұсынылғаны жөн. Мұндай кестесіз қателер картасы сипаттамалық болып қалады, бірақ эмпириялық болмайды.

Жетінші кезең — қателер типологиясын құру. Жұмыс моделінде мынадай топтарды бөлуге болады: дәлелдемелік қателер; жол берілушілік қателері; сот зерттеуінің толықтығы қателері; сенімділікті бағалау қателері; дараландыру қателері; саралау қателері; жаза тағайындау қателері; дәлелдерге жауап беру қателері; апелляциялық немесе кассациялық бақылау қателері; алқабилермен байланысты қателер; сот актісіне әсер еткен сотқа дейінгі саты қателері. Мұндай типология ҚПК-ні алмастырмауға тиіс. Ол ғылыми талдау үшін қажет: ҚПК-дегі бір құқықтық рубрика әртүрлі нақты кемшіліктерді қамтуы мүмкін. Мысалы, қылмыстық-процестік заңның елеулі бұзылуы қорғану құқығымен, аудармашымен, сот құрамымен, айыптау шектерімен, дәлелдемелердің жол берілмеуімен, алқабилер қатысатын іс жүргізу тәртібінің бұзылуымен байланысты болуы мүмкін. Реформа үшін бұл кіші түрлердің мәні әртүрлі.

Дәлелдемелік қателерді талдау кезінде сот қорытындыларының істің фактілік мән-жайларына сәйкес келмеуіне назар аудару қажет. Бұл кемшілік көбіне сот бір дәлелдемелер тобын неге қабылдап, екіншісін неге қабылдамағанын түсіндірмеген жерде туындайды. Мысалы, егер жәбірленушінің айғақтары сарапшы қорытындысына қайшы келсе, сот қайшылықты қалай шешкенін түсіндіруге міндетті. Егер куә айғақтарын өзгерткен болса, қай нұсқа сенімді деп танылғанын және неге екенін көрсету қажет. Егер электрондық деректер тиісті сақтау тізбегімен расталмаса, сот олардың неге сенімді деп танылғанын түсіндіруі керек. Қателер картасында

мұндай жағдайларды «сенімділікті бағалау кемшілігі» немесе «қайшылықтарды шешу кемшілігі» ретінде тіркеу қажет. Бұл негізділік проблемасы көбіне дәлелдемелердің жоқтығында емес, оларды бағалау аргументациясының әлсіздігінде көрінетінін көрсетуге мүмкіндік береді.

Дәлелдемелердің жол берілушілігі қателерін ерекше қатаң бөлу керек. Қылмыстық процесте заңсыз дәлелдемені үкімнің сенімді мәтінімен түзету мүмкін емес. Егер дәлелдеме заң бұза отырып алынған болса, ол алып тасталуға тиіс; егер сот оны пайдаланса, сот актісі осал болады. Бірақ уәжділік тақырыбы үшін басқа аспект те маңызды: кейде сот дәлелдемені формалды түрде жол берілетін деп таниды, бірақ қорғаудың рәсім бұзылғаны туралы нақты дәлелдеріне жауап бермейді. Онда біріктірілген кемшілік туындайды: дәлелдеме шын мәнінде жол берілетін болуы мүмкін, бірақ сот шешімі мұның неге солай екенін түсіндірмейді. Мұндай жағдайда апелляция не уәждемені толықтыруға, не егер бұзушылық қорытындыға әсер етсе, оны елеулі деп тануға тиіс. Қателер картасында фактілік жол берілмеушілікті және жол берілушілік туралы қорытындының уәждемелік ажырату қажет.

Қорғану құқығы қателері де екіұшты табиғатқа ие. Бұзушылық процестік болуы мүмкін: міндетті қатысу кезінде қорғаушының болмауы, дайындалуға уақыттың шектелуі, куә шақыру туралы өтінішхаттан бас тарту, аударма бермеу, материалдармен танысуды шектеу. Бірақ ол уәждемеде де көрінеді: сот өтінішхаттан неге бас тартқанын, қорғану құқығы сақталды деп неге санағанын, бұзушылық істің нәтижесіне неге әсер етпегенін түсіндіруге тиіс. Егер апелляциялық шағым мұндай бұзушылықты көрсетсе, ал апелляция бір фразамең жауап берсе, тексеру қатесі сақталады. Сондықтан картада «қорғану құқығының бұзылуы туралы қаралмаған дәлел» деген кіші түрді бөлу қажет. Ол елеулі дәлелдерге жауап берудің халықаралық стандартымен тікелей байланысты [8], [59].

Саралау қателерін қылмыстық құқық бұзушылық құрамының құрылымы арқылы талдау қажет. Картада қай элемент дұрыс анықталмағанын немесе уәждемеленгенін тіркеу керек: объект, объективтік жағы, субъект, субъективтік жағы, саралаушы белгі, қатысушылық, саты, көптік, нормалар бәсекелестігі. Егер апелляция немесе кассация саралауды өзгертсе, бұл әлдеқашан анықталған фактілерге өзгеше құқықтық баға берумен байланысты ма, әлде фактілер толық анықталмағандықтан ба — соны белгілеу қажет. Бірінші жағдайда қате қылмыстық заңды дұрыс қолданбауға жақынырақ. Екінші жағдайда — негізділік кемшілігіне жақынырақ. Мұндай детализация маңызды, өйткені реформа бойынша ұсыныстар әртүрлі болады: бірінші жағдай үшін саралау жөніндегі түсіндірмелер, екінші жағдай үшін дәлелдемелік уәждеме стандарттары қажет.

Жаза тағайындау қателерін екінші дәрежелі деп қарастыруға болмайды. Қылмыстық процесте жаза жария мәжбүрлеуді қолданудың қорытынды нүктесі болып табылады. Егер сот неге нақты бас бостандығынан айыру мерзімін тағайындағанын, неге неғұрлым жеңіл шараны қолданбағанын, жеңілдететін мән-жайларды неге ескергенін немесе ескермегенін, сотталған

адамның жеке басы туралы қорғау дәлелдерімен неге келіспегенін уәждемесе, үкім дараландырылуын жоғалтады. Қателер картасында мыналарды тіркеу қажет: жаза өзгертілді ме; апелляция немесе кассация шамадан тыс қаталдықты немесе жеңілдікті көрсетті ме; өзгеріс мән-жайларды дұрыс есепке алмаумен байланысты болды ма; бірінші сатыда жазаға нақты уәждеме болды ма немесе тек шаблон болды ма. Бұл блок жазаны уәждеу чек-парағы туралы болашақ ұсыныстармен тікелей байланысты.

Үкімді өзгеріссіз қалдыру кезінде апелляциялық уәждеме қателері ерекше мәселе болып табылады. Формалды түрде мұндай акт күшін жойған немесе өзгертілген шешімдер статистикасына кірмейді, бірақ уәжділік тақырыбы үшін ол аса маңызды. Егер апелляция үкімді түзетпесе де, шағым дәлелдеріне егжей-тегжейлі жауап берсе, оның актісі уәждемеленген деп танылуы мүмкін. Ал егер апелляция нақты дәлелдерді қарастырмай, бірінші саты қорытындыларын қайталаумен шектелсе, тексеруші уәждеменің кемшілігі пайда болады. Эмпириялық талдауға мұндай актілерді енгізіп, оларды жеке индикаторлар бойынша бағалау қажет: шағым дәлелдері аталды ма; олар дұрыс топтастырылды ма; әрбір елеулі дәлелге жауап берілді ме; бұзушылықтың неге елеулі емес екені көрсетілді ме; шағым дәлелдемелерді бағалау мәселесін қойса, дәлелдемелерге дербес баға бар ма.

Кассациялық уәждеме де бөлек бағалауды талап етеді. Кассация істі бірінші саты сияқты қайта қарауға міндетті емес, бірақ оның шешімі заңның елеулі бұзылуы туралы дәлелдердің неге қабылданғанын немесе қабылданбағанын көрсетуге тиіс. Жаңа кассациялық модельде өтінішхатты қанағаттандырудан бас тарту немесе қанағаттандыру формалды актіге айналып кетпеуі ерекше маңызды. Жоғарғы Соттың 2025 жылғы 29 мамырдағы № 1 нормативтік қаулысы заңды күшіне енген сот актілерін кассациялық тәртіппен қайта қарау туралы заңнаманы біркелкі және дұрыс қолданумен тікелей байланысты [100]. Демек, кассациялық шешімдердің уәждемесі нақты істің тағдырын ғана емес, төменгі соттар үшін бағдарды да қамтамасыз етуі керек. Егер кассациялық саты белгілі бір кемшіліктің неге елеулі екенін егжей-тегжейлі түсіндірсе, бұл практика үшін стандарт қалыптастырады. Егер формуламен шектелсе, бағдар пайда болмайды.

Қателер картасы үшін «күшін жою негізі» мен «қате себебін» араластырмау маңызды. Мысалы, апелляция үкімді ҚПК-нің елеулі бұзылуына байланысты жоюы мүмкін, бірақ себеп бірінші саты сотының дәлелдемені жол берілмейтін деп тану туралы қорғау өтінішхатын қарастырмағанында болуы мүмкін. Формалды түрде — рәсім бұзылды. Мазмұндық тұрғыдан — дәлелге жауап беру кемшілігі. Уәждемелік тұрғыдан — жол берілушілікті талдаудың болмауы. Дәл осындай байланыстарды ашу қажет. Қорытынды картада үш кодты пайдалануға болады: ҚПК бойынша негіздің құқықтық коды; кемшіліктің фактілік коды; уәждемелік код. Мысалы: «ҚПК-нің елеулі бұзылуы / куә шақыру туралы өтінішхаттан уәжсіз бас тарту / қорғаудың елеулі дәлеліне жауаптың болмауы». Мұндай жүйе қателердің нақты құрылымын көруге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ тарап бастамасымен анықталған қателер мен сот шағым дәлелдеріне тәуелсіз анықтаған қателерді ажырату қажет. Бұл қорғаудың тиімділігін және прокурорлық қадағалауды бағалау үшін маңызды. Егер елеулі қателердің көпшілігі тек қорғау шағымдары бойынша анықталса, бұл адвокаттың белсенді процестік ұстанымының мәнін көрсетеді. Егер апелляция бұзушылықтарды өзі анықтаса, бұл неғұрлым белсенді тексеруші функцияны білдіреді. Бірақ мұндай қорытындыларды тек мәтіндерді талдағаннан кейін ғана жасауға болады. Қалай болғанда да, карта тексеруді кім бастағанын тіркеуге тиіс: сотталған адам, қорғаушы, прокурор, жәбірленуші, жеке айыптаушы, азаматтық талапкер немесе сот өз өкілеттіктері шегінде.

Қателер картасын құру кезінде ақтау үкімдерін елемеуге болмайды. Оларды жою немесе өзгерту ерекше мәнге ие, өйткені бұл ақталған адамның реабилитацияға құқығы мен жәбірленуші және мемлекеттің заңды дұрыс қолдануға мүддесі арасындағы тепе-теңдікке әсер етеді. Ақтау үкімін жою негіздері айыптау дәлелдемелерін толық зерттемеумен, айыптау дәлелдемелерін дұрыс бағаламаумен, рәсім бұзушылығымен, заңды дұрыс қолданбаумен байланысты болуы мүмкін. Бірақ апелляциялық актінің уәждемесін бағалау ерекше маңызды: егер ақтау үкімі жойылса, жоғары тұрған сот айыптаудың дәлелденбегені туралы қорытынды неге қате екенін өте мұқият түсіндіруге тиіс. Әйтпесе ақтауды жою кінәсіздік презумпциясына қысым ретінде қабылдануы мүмкін.

Егер іріктемеге енгізілсе, келісімдермен, кінәні мойындаумен немесе қысқартылған іс жүргізу нысандарымен аяқталған істер санаты да қателер картасында ескерілуге тиіс. Мұндай істерде уәждеме қысқа болуы мүмкін, бірақ мүлде жоғалып кетпеуі керек. Сот ұстанымның еріктілігін, келісімнің заңдылығын, дәлелдемелік негіздің жеткіліктілігін, жәбірленуші құқықтарын, жаза шектерін тексеруге міндетті. Егер апелляция мұндай шешімдерді жойса немесе өзгертсе, дәл қай элемент әлсіз болғанын анықтау қажет: еріктілікті тексеру ме, саралау ма, жаза ма, қатысушылар құқықтары ма. Бұл бағыт маңызды, өйткені процестің оңайлатылған нысандары тараптардың келісімі деген сылтаумен уәждемелік стандарттың төмендеу қаупін жиі тудырады.

Қателердің өңірлік картасы деректер нормализацияланғаннан кейін ғана құрылуға тиіс. Ірі өңірлер мен шағын облыстардағы күшін жоюдың абсолюттік санын қаралған істер санын ескермей салыстыруға болмайды. Салыстырмалы көрсеткіштерді пайдалану қажет: іріктемедегі күшін жойған және өзгертілген актілер үлесі, кемшіліктердің түрлері бойынша бөлінуі, индикаторлар бойынша уәждеменің орташа деңгейі. Бірақ салыстырмалы көрсеткіштердің өзі де сақтықты талап етеді, өйткені істер құрамы әртүрлі болуы мүмкін. Сондықтан өңірлік талдау іріктеме құрылымының сипаттамасымен қатар жүруі керек. Ең дұрысы, өңірлер мен іс санаттары бойынша стратификация қолданылуға тиіс, сонда салыстыруға келмейтін массивтер салыстырылмайды.

Қателердің санаттық картасы өңірлік картадан да мазмұнды болуы мүмкін. Ол қылмыстық істердің белгілі бір түрлеріне қандай кемшіліктер тән екенін көруге мүмкіндік береді. Мысалы, есірткі істерінде алу мен сараптаманың жол берілушілігі мәселелері типтік болуы мүмкін; сыбайлас жемқорлық істерінде — жасырын тергеу әрекеттерінің жол берілушілігі және арандатуды ажырату; экономикалық істерде — залалды есептеу және сараптамалар; жеке адамға қарсы істерде — айғақтардың сенімділігі, себептік байланыс және кінә нысаны. Нақты массив өңделгеннен кейін мұндай қорытындыларды растауға немесе теріске шығаруға болады. Оған дейін олар дайын нәтиже емес, зерттеушілік гипотеза болып қалуға тиіс.

Қателер картасы болашақ реформаторлық ұсыныстармен байланысты болуы керек. Егер зерттеу ең жиі кемшілік дәлелдемелердің жол берілушілігі туралы дәлелдерге жауаптың болмауы екенін анықтаса, үшінші тарауда Жоғарғы Соттың дәлелдемелерді бағалау туралы нормативтік қаулысына өзгерістер және жол берілушілік бойынша чек-парақ ұсыну керек. Егер негізгі кемшілік жаза уәждемесінде болса, жазаны дараландыру стандарты әзірленуге тиіс. Егер проблема апелляциялық актілерде болса, апелляциялық жауап құрылымына қойылатын талаптар қажет. Егер көп қате сотқа дейінгі процестік шешімдерден туындаса, 3.3-бөлім тергеуші, анықтаушы, прокурор және тергеу судьяларының шешімдері болашақ үкім сапасына қалай әсер ететінін көрсетуі керек. Осылайша, қателер картасы статистикалық қосымша ретінде емес, реформа негізі ретінде жұмыс істеуі тиіс.

Әдіснамалық тұрғыдан бөлімнің түпкілікті редакциясында мәтінмен қатар жіктеу кестесін де ұсыну қажет. Оны мынадай түрде рәсімдеуге болады: бірінші баған — ҚПК бойынша формалды негіз; екінші — типтік мазмұндық кемшілік; үшінші — уәждемелік индикатор; төртінші — ықтимал процестік салдар; бесінші — қатені анықтау дереккөзі; алтыншы — реформа бағыты. Мысалы, «қорытындылардың фактілік мән-жайларға сәйкес келмеуі» негізі үшін мазмұндық кемшілік «айғақтар мен сараптама арасындағы жойылмаған қайшылық» болуы мүмкін, уәждемелік индикатор — «қайшылықтарды талдаудың болмауы», салдар — үкімнің күшін жою немесе өзгерту, дереккөз — апелляциялық қаулы, реформа бағыты — дәлелдемелік қайшылықтарды бағалау чек-парағы. Мұндай кесте қателер картасын көрнекі және практикалық қолдануға жарамды етеді.

Сот қателерінің картасы соттарға қарсы айыптау актісіне айналмауға тиіс екенін бөлек атап өту қажет. Оның ғылыми міндеті — кемшіліктер құрылымын анықтау, жеке сын айту емес. Қылмыстық процестегі сот қателері кез келген құқықтық жүйеде болмай қоймайды, өйткені сот қайшылықты дәлелдемелермен, шектеулі уақытпен, адам жадымен, күрделі нормалармен және қарама-қарсы мүдделермен жұмыс істейді. Мәселе қателерді толық жою мүмкін бе дегенде емес. Мәселе жүйеде оларды анықтау, түзету және алдын алу құралдары бар ма дегенде. Сот шешімінің уәжділігі — сондай құралдардың бірі. Сот қорытындыны неғұрлым анық

түсіндірсе, қатені табу соғұрлым жеңіл; уәждеме неғұрлым формалды болса, қате соғұрлым ұзақ жасырын қалуы мүмкін.

Осы мағынада қателер картасы превентивтік мәнге де ие. Егер соттар апелляция мен кассация елеулі дәлелдерге жауаптың болмауына, дәлелдемелердің жол берілушілігін әлсіз бағалауға, жазаның уәжделмеуіне және топтық уәждемеге жүйелі түрде әрекет ететінін білсе, сот актілерінің сапасы біртіндеп өзгереді. Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары, практика шолулары және оқу материалдары қайталанатын кемшіліктердің алдын алу үшін қателер картасының деректерін пайдалануға тиіс. Бұл Қазақстан үшін жаңартылған кассациялық модель және сот практикасының біркелкілігі мәнінің артуы жағдайында ерекше маңызды [12], [100].

Осы бөлімнің қорытындысында сот қателері картасының жұмысшы анықтамасын тұжырымдауға болады. Оны апелляциялық және кассациялық сатыларда анықталған немесе тексерілген сот актілері кемшіліктерін жүйелендірілген эмпириялық-құқықтық модель ретінде түсіну керек; мұнда қателер күшін жою немесе өзгертуге формалды негіздер, мазмұндық кемшілік түрлері, уәждемелік индикаторлар, іс санаттары, өңірлер және процесс сатылары бойынша бөлінеді. Мұндай карта қандай сот актілері жойылатынын немесе өзгертілетінін ғана емес, олардың неге тексеруден өтпейтінін де көрсетуі тиіс: дәлелдемелік базаның әлсіздігі, рәсімнің бұзылуы, дұрыс емес саралау, жазаның әділетсіздігі, дәлелдерге жауаптың болмауы немесе тексеруші уәждеме кемшіліктері салдарынан.

Қорытындылай келе, 2019–2024 жылдары Қазақстан сот жүйесі апелляциялық және кассациялық сатылардағы қателерді жүйелі азайту бағытына түсті деп айтуға негіз бар. Статистика көрсеткендей, түзетілетін сот актілерінің үлесі аса жоғары емес және уақыт өте келе төмендеу үрдісінде. Ең жиі ұшырасатын қателер – дәлелдемелерді дұрыс бағаламау, заң нормаларын қате қолдану, шешімдерді жеткілікті түрде негіздемеу – бұрынғы жылдармен салыстырғанда біршама сиреп келеді. Алайда бұл бағыттағы жұмыс толастаған жоқ, себебі әрбір әділетсіз үкімнің артында адам тағдыры тұр, сондықтан сот қателіктерін мейлінше жою – қылмыстық сот өндірісінің негізгі міндеттерінің бірі. Жоғарғы Сот осы мақсатта құрылымдық және әдістемелік реформаларды жалғастыруда: жаңа кассациялық соттардың құрылуы, судьяларды таңдаудың жаңа тәртібі, сапа мониторингі – бәрі де сот шешімдерінің заңдылығы мен уәжділігіне қоғамның сенімін арттыруға бағытталған. Дегенмен, апелляция мен кассация сатыларында анықталатын қателерді нөлге теңестіру мүмкін еместігін әлемдік тәжірибе де көрсетеді. Ең бастысы – сол қателерден сабақ алып, қайталамау. Осы тұрғыда Қазақстан соттары қателер картасын үнемі жаңартып, аналитикалық жұмыс жүргізіп, әр судьяның кәсіби өсуіне мән беріп отыр. Мұндай кешенді шаралар арқасында қылмыстық сот өндірісіндегі шешімдердің негізділігі мен уәжділігі артып, сот жүйесіне деген қоғамдық сенім күшейе түсетіні күмәнсіз.

2.4 Қылмыстық істер типологиясы бойынша кешенді талдау: 2019–2024 жж. эмпирикалық зерттеу әдіснамасы мен дереккөздері

Осы диссертациядағы 2019–2024 жылдар аралығындағы қылмыстық істерді типология бойынша кешенді талдау көмекші емес, дәлелдемелік функция атқаруға тиіс. Егер екінші тараудың алғашқы бөлімдері негізділік ұғымын, уәжділік индикаторларын және сот қателерінің картасын ашса, 2.4-бөлім осы санаттардың қылмыстық сот актілерінің нақты массивіне қалай қолданылатынын көрсетуі керек. Дәл осы жерде теориялық конструкция практикада тексеріледі: сот шешімді уәждеуге міндетті деген абстрактілі пайымдауда емес, Қазақстан Республикасы соттарының дәлелдемелік негізді іс жүзінде қалай баяндайтынын, тараптардың дәлелдеріне қалай жауап беретінін, қайшылықтарды қалай шешетінін, саралауды, жазаны, ақтауды, апелляциялық және кассациялық қайта қарауды қалай уәждейтінін талдауда. Әдіснамалық тұрғыдан бұл бөлім жасандылық қаупіне ерекше сезімтал: егер іріктеме әлі өңделмесе, нәтижелерді мәлімдеуге болмайды; эмпириканы жалпы байқаулармен алмастыруға болмайды; жекелеген мысалдарды жүйелі үрдіс ретінде көрсетуге болмайды. Сондықтан кешенді талдау сот актілерін іріктеу, типологиялау, кодтау және тексерудің ашық рәсіміне құрылуға тиіс.

Зерттеудің негізгі уақыт кезеңі ретінде 2019–2024 жылдар таңдалады. Мұндай таңдаудың бірнеше негізі бар. Біріншіден, ол Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 20 сәуірдегі № 4 «Сот үкімі туралы» нормативтік қаулысы қабылданғаннан кейінгі практиканы қамтиды; бұл қаулы үкімге, дәлелдемелерді талдауға және сот қорытындыларын уәждеуге қойылатын талаптарды нақтылады [5]. Екіншіден, аталған кезең 2024 жылғы заңнамалық өзгерістермен және 2025 жылғы 1 шілдеден бастап мамандандырылған кассациялық соттардың жұмысын бастауымен байланысты жаңа кассациялық модель қолданысқа енгізілгенге дейінгі сот практикасының жеткілікті орнықты массивін зерттеуге мүмкіндік береді [12], [100]. Үшіншіден, алты жылдық кезең бір жылдың кездейсоқтығынан сақтайды: сот практикасы заңнамалық түзетулердің, ұйымдастырушылық жүктеменің, жекелеген іс санаттарының, цифрландырудың және жоғары тұрған сатылар практикасының ықпалымен өзгеруі мүмкін. Сондықтан 2019–2024 жылдарды талдау бір сәттік кескінді емес, уәждемелік практикалардың динамикасын көрсетуге тиіс.

Сот актілерінің негізгі дереккөзі ретінде Қазақстан Республикасының ресми Сот актілері банкі алынады. Сот актілері банкі парағында сервистің 2009–2025 жылдар аралығындағы соттардың заңды күшіне енген сот актілерін, соның ішінде азаматтық, қылмыстық, әкімшілік істерді және әкімшілік сот ісін жүргізуді қамтитыны көрсетілген; іздеу есептік жылды және бірінші, апелляциялық, кассациялық сатылар мен Жоғарғы Сотты қоса алғанда, сот сатысын таңдауға мүмкіндік береді [28]. Бұл осы зерттеу үшін екі себеп бойынша маңызды. Біріншісі — дереккөз ресми болып табылады және сот актілерінің мәтіндерімен жұмыс істеуге мүмкіндік береді, қайта

баяндаулармен немесе екінші реттік хабарламалармен емес. Екіншісі — жылдар мен сатылар бойынша сүзгілердің болуы қайта өндірілетін іріктеме қалыптастыруға жағдай жасайды: сол өлшемшарттар қолданылған кезде басқа зерттеуші де актілерді жариялау және иесіздендіру мүмкін өзгерістерін ескере отырып, массивті тексере алады.

Қосымша дереккөз ретінде Қазақстан Республикасының ашық деректер порталында орналастырылған ашық статистикалық деректер пайдаланылуға тиіс. Бірінші саты үшін № 1 «Қылмыстық істерді қарау бойынша бірінші саты соттарының жұмысы туралы» нысаны маңызды, оның сипаттамасында келіп түскен істер саны, үкім шығарумен қаралған істер және тоқтатылған істер саны қамтылады; деректер жиынының иесі ретінде ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті көрсетілген [102]. Апелляция үшін № 6 «Қылмыстық істерді қарау бойынша апелляциялық саты соттарының жұмысы туралы есеп» нысаны маңызды, онда сипаттама бойынша келіп түскен істер, күшін жойған және өзгертілген үкімдер саны, өзгеріссіз қалдырылған және қорытынды қылмыстық істер көрсетіледі [103]. Кассация үшін № 6-К «Қылмыстық істерді қарау бойынша кассациялық сатының жұмысы туралы есеп» нысаны мәнге ие, онда келіп түскен өтінішхаттар мен наразылықтар, сондай-ақ бірінші және апелляциялық саты соттарының үкімдері мен қаулыларына қатысты өтінішхаттар, ұсыныстар және наразылықтар бойынша шешімдер көрініс табады [104]. Бұл статистикалық нысандар сот актілері мәтіндерін талдауды алмастырмайды, бірақ іріктеменің ауқымын, құрылымын және контекстін тексеруге мүмкіндік береді.

Әдіснамалық тұрғыдан деректердің екі массивін ажырату қажет. Бірінші массив — үкімдерден, қаулылардан, апелляциялық және кассациялық актілерден тұратын мәтіндік массив. Негізділік пен уәжділік дәл осы массив арқылы талданады. Екінші массив — қаралған істер саны, күшін жойған және өзгертілген үкімдер, істердің сатылар бойынша қозғалысы жөніндегі мәліметтерді қамтитын статистикалық массив. Ол уәждеме сапасын өздігінен бағалау үшін емес, контекстуализация үшін қажет. Мысалы, егер іріктемеге апелляциялық актілер енгізілсе, апелляциялық қылмыстық істердің жалпы санын және ресми статистика бойынша өзгертілген немесе күшін жойған үкімдер үлесін түсіну қажет. Егер белгілі бір іс санаттары талданса, олардың жалпы сот практикасында қаншалықты ұсынылғанын білу керек. Мұндай статистикалық фонсыз іріктеме әдіснамалық тұрғыдан осал болуы мүмкін: сырттай қанық көрінеді, бірақ қылмыстық сот ісін жүргізудің нақты құрылымын қаншалықты көрсететіні белгісіз болады.

Қылмыстық істер типологиясы еркін емес, істің дәлелдемелік құрылымына сүйене отырып құрылуға тиіс. Негізділік пен уәжділік тақырыбы үшін әрекет ҚК-нің қай бабы бойынша сараланғаны ғана емес, әдетте қандай дәлелдемелер орталық мәнге ие болатыны, тараптардың қандай дәлелдері қайталанатыны, қандай уәждемелік тәуекелдер туындайтыны маңызды. Сондықтан зерттеуде бірнеше ірілендірілген типті бөліп көрсету

орынды: жеке адамға қарсы қылмыстар; меншікке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар; сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтары; экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтар; есірткі құралдарының заңсыз айналымы туралы істер; жыныстық қылмыстық құқық бұзушылықтар; кәмелетке толмағандар қатысатын істер; көпэпизодты және топтық істер; алқабилер қатысатын істер; цифрлық, электрондық немесе арнайы дәлелдемелер шешуші мәнге ие болатын істер. Бұл типология ҚК Ерекше бөлімінің құрылымын механикалық түрде көшірмеуге тиіс. Оның мақсаты — сот аргументациясындағы айырмашылықтарды анықтау.

Мысалы, жеке адамға қарсы істерде уәждеме көбіне себептік байланысқа, кінә нысанына, дене жарақаттарының сипатына, жәбірленуші мен куәлар айғақтарының сенімділігіне, сот-медициналық сараптама қорытындысына шоғырланады. Мұндай істерде негізгі сұрақ оқиғаның өзінің болған-болмағанында емес, қасақаналық дәлелденді ме, қасақана зиян келтіру, қажетті қорғаныс шегінен шығу, абайсыздық дұрыс ажыратылды ма, сондай-ақ қактығысқа қатысушылардың айғақтары дұрыс бағаланды ма деген мәселелерде болуы мүмкін. Сондықтан уәжділік индикаторлары сот қактығыстың бір нұсқасын неге қабылдап, екіншісін неге қабылдамағанын түсіндірді ме, куәлар арасындағы қайшылықтарды қалай бағалады, салдарды дәл сотталушының әрекеттерімен неге байланыстырды — осыны тіркеуге тиіс.

Меншікке қарсы істерде дәлелдемелік құрылым өзгеше. Мұнда мүліктің құны, залал мөлшері, иелену тәсілі, ұрлықты, алаяқтықты, иеленіп алуды, ысырап етуді, тонауды және қарақшылықты ажырату, сондай-ақ жымқыру ниетінің дәлелденуі мәселелері жиі туындайды. Мұндай істер бойынша үкім, егер тұлға мүлікті иелену фактісін мойындаса, қарапайым көрінуі мүмкін. Бірақ мұндай жағдайлардың өзінде сот залал мөлшерін, саралаушы белгілерді, әрбір қатысушының рөлін, ерікті түрде өтеуді, кінәні мойындаудың жазаға әсерін уәждеуге міндетті. Ал егер алаяқтық немесе экономикалық тұрғыдан күрделі жымқыру туралы сөз болса, уәждеме мүлікті беру фактісін ғана емес, алдауды, сенімді теріс пайдалануды, айыпталушы мінез-құлқы мен залал арасындағы себептік байланысты ашуға тиіс. Демек, меншікке қарсы істерге арналған санаттық матрица жеке адамға қарсы істер матрицасынан ерекшеленуі керек.

Сыбайлас жемқорлық істері ерекше тәсілді талап етеді. Олардың дәлелдемелік базасы көбіне жедел материалдарды, аудио және бейнежазбаларды, жасырын тергеу әрекеттерінің нәтижелерін, делдалдардың, арыз берушілердің, лауазымды адамдардың айғақтарын, қаржылық құжаттарды қамтиды. Мұнда негізгі уәждемелік тәуекелдер арнайы дәлелдемелердің жол берілушілігімен, арандатудың болмауымен, аудио және бейнежазбалардың сенімділігімен, делдал рөлінің дараландырылуымен, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектісін, заңсыз сыйақыны беру пәні мен мақсатын дәлелдеумен байланысты. Егер сот жедел материалдарды алудың заңдылығын талдамаса немесе олардың белгіленген тәртіппен

алынғаны туралы жалпы фразамен шектелсе, уәждеме әлсіз болады. Сондықтан сыбайлас жемқорлық істері үшін эмпириялық матрицада жедел-техникалық дәлелдемелердің жол берілушілігі мен сенімділігін бағалауға арналған арнайы блок болуы керек.

Экономикалық қылмыстық істер басқа проблеманы туғызады: мұнда уәждеме көбіне күрделі құжаттарға, сараптамаларға, бухгалтерлік есептерге, салық материалдарына, шаруашылық операцияларға, корпоративтік қатынастарға тәуелді болады. Сот актісі оқылуы қиын және бір мезгілде жеткіліксіз уәждемелген болып шығуы мүмкін: сандар көп, құжаттар көп, бірақ олардың қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілерімен байланысы әлсіз. Мұндай істерде сот залалды есептеу әдістемесін түсіндірді ме, сарапшы қорытындысын бағалады ма, қорғау тарапының бастапқы деректерге қатысты қарсылықтарын қарады ма, айыпталушы әрекеттері мен туындаған салдарлар арасындағы себептік байланысты көрсетті ме — осыны тексеру қажет. Бұларсыз экономикалық үкім сарапшы қорытындылары тіркелген айыптау қорытындысының қайта баяндалуына айналып, дербес соттық тексеруден айырылып қалу қаупі бар.

Есірткі құралдарының заңсыз айналымы туралы істер заттай дәлелдемелерді алу және сақтау процесіне ерекше назар аударуды талап етеді. Мұнда жеке тінту, тінту, алу, бақылап сатып алу хаттамалары, заттың сараптамасы, сақтау тізбегі, куәгерлердің қатысуы немесе техникалық тіркеу, жедел іс-шаралардың заңдылығы, әрбір қатысушының рөлі маңызды. Типтік уәждемелік тәуекел сот затты сараптама негізінде есірткі деп танып, бірақ табу, алу, қаптау, сақтау және зерттеу тізбегінің өзі неге күмән тудырмайтынын ашпауында. Егер қорғау тарапы алу кезіндегі бұзушылықтарға сілтеме жасаса, сот нақты жауап беруге міндетті. Сондықтан бұл іс санаты үшін дәлелдеменің жол берілушілігі мен сақталу тізбегі индикаторы жоғары салмаққа ие болуы керек.

Жыныстық қылмыстық құқық бұзушылықтар ақпараттың сезімталдығына, жәбірленушілерді қорғау қажеттігіне, тікелей дәлелдемелердің жиі шектеулі болуына, қайта виктимизация қаупіне және бір мезгілде кінәсіздік презумпциясының жоғары мәніне байланысты әдіснамалық тұрғыдан ерекше күрделі. Мұндай істер бойынша сот актілерін талдау барынша сақ және иесіздендірілген болуы керек. Эмпириялық матрицада мұнда жәбірленуші айғақтарын, психологиялық және медициналық сараптамаларды, жанама дәлелдемелерді, оқиғадан кейінгі тараптар мінез-құлқын, егер мұндай дәлелдер мәлімделсе, жала жабу уәждерін, сондай-ақ соттың қорғау дәлелдеріне жауабын бағалау ерекше маңызды. Бірақ зерттеуші кәсіби емес немесе стигматизациялаушы бағалаулардан қашуға тиіс. Талдаудың мақсаты — істің детальдарын қайта баяндау емес, сот уәждемесінің сапасын бағалау.

Кәмелетке толмағандар қатысатын істер тек субъектінің жасына байланысты ғана емес, ерекше процестік кепілдіктерге байланысты да жеке блок құрайды. Мұнда заңды өкілдердің, заңда көзделген жағдайларда

педагогтің немесе психологтің қатысуы, жауап алу жағдайлары, жаза немесе тәрбиелік ықпал ету шараларын дараландыру, кәмелетке толмағанның жеке басын, өмір сүру жағдайларын, ересектердің ықпалын, бас бостандығынан айырусыз түзелу мүмкіндігін бағалау маңызды. Сондықтан уәждеме дәлелдемелік қана емес, әлеуметтік-құқықтық сипатта да болуы тиіс: сот жастың, даму деңгейінің, ортаның, құқық бұзушылық жасау мән-жайларының, қалпына келтіруші элементтердің, кәмелетке толмаған мен жәбірленуші мүдделерінің қалай ескерілгенін көрсетуге міндетті. Егер кәмелетке толмағанға қатысты үкім ересек сотталушыға қатысты үкім сияқты шаблонды тілмен жазылса, бұл дараландырудың әлсіздігін көрсетуі мүмкін.

Көпэпизодты және топтық істер қылмыс санатына қарамастан бөлек бөлінуге тиіс. Олардың басты проблемасы — «жаппай» уәждеме қаупі. Сот жалпы схеманы сипаттайды, кейін дәлелдемелерді тізеді, бірақ қандай дәлелдемелер әрбір эпизодқа және әрбір сотталушыға қатысты екенін әрдайым ашпайды. Мұндай істерде дараландыру индикаторы ерекше маңызды. Кодтау кезінде әрбір эпизод бойынша дәлелдемелерге баға берілген-берілмегенін, орындаушының, ұйымдастырушының, көмектесушінің, айдап салушының рөлдері ажыратылған-ажыратылмағанын, әр тұлғаның кінә нысаны ашылған-ашылмағанын, жеке дәлелдену жалпы қылмыстық қызметке сілтемемен алмастырылмағанын бөлек тіркеу қажет. Дәл осындай істерде сот күрделі дәлелдемелік құрылымды ұстап тұра ала ма, жоқ па — айқын көрінеді.

Алқабилер қатысатын істер дербес әдістемені талап етеді. Мұнда фактілік қорытындының уәждемесін кәдімгі кәсіби үкімдегідей бағалауға болмайды, өйткені алқабилер вердикті ерекше табиғатқа ие [29], [40], [41]. Бірақ бұл мұндай істер талдауға жатпайды дегенді білдірмейді. Керісінше, сұрақ парағының айқындығын, сұрақтардың тағылған айыппен байланысын, төрағалық етуші судьяның вердикттің құқықтық салдарын уәждеуін, жазаны уәждеуін, тараптардың процестік қарсылықтарын қарауын, алқабилерге ұсынылған дәлелдемелердің жол берілушілігін бағалау қажет. Салыстырмалы-құқықтық талдау вердикттің түсініктілігі алқабилердің классикалық уәждемесі арқылы емес, істің бүкіл процестік архитектурасы арқылы қамтамасыз етілуі мүмкін екенін көрсетті [19], [66], [87]. Сондықтан қазақстандық эмпириялық талдау дәл осы архитектураны тексеруге тиіс.

Цифрлық, электрондық немесе арнайы дәлелдемелер пайдаланылатын істер басқа санаттармен қиылысуы мүмкін, бірақ оларды қосымша тип ретінде бөліп көрсету орынды. Электрондық хат алмасулар, аудио және бейнежазбалар, мобильдік құрылғылар деректері, банктік транзакциялар, ақпараттық жүйелер мәліметтері, жасырын тергеу әрекеттерінің нәтижелері соттан түпнұсқалылықты, тұтастықты, дереккөзді, алу тәсілін, сақтау тізбегін және жол берілушілікті бағалауды талап етеді. Егер сот электрондық дәлелдемені жай атап, оны сенімді деп таныса, бірақ оны алудың техникалық және процестік шарттарын түсіндірмесе, уәждеме жеткіліксіз болады. Қазіргі қылмыстық практика үшін бұл блоктың мәні арта береді, сондықтан

іріктемеде мұндай істер саны шектеулі болса да, оны типологияға енгізу негізді.

Типология айқындалғаннан кейін сот актілерін іріктеу қағидаларын белгілеу қажет. Диссертацияда стратификацияланған іріктемені қолдану орынды. Бұл сот актілері бүкіл массивтен кездейсоқ емес, алдын ала белгіленген қабаттар бойынша таңдалатынын білдіреді: жыл, өңір, іс санаты, саты, сот актісінің түрі, қарау нәтижесі. Мұндай тәсіл салыстырмалы топтарды салыстыруға мүмкіндік береді және, мысалы, іріктемеде кездейсоқ бір өңір немесе бір санат істері басым болып кететін ауытқудан сақтайды. Егер техникалық тұрғыдан мүмкін болса, әр қабаттың ішінде кездейсоқ іріктеуді қолдануға болады. Егер бұл мүмкін болмаса, өлшемшарттар бойынша мақсатты іріктеу қолданылады, бірақ онда диссертацияда іріктеме қатаң мағынада статистикалық репрезентативті емес, уәждемелік практикаларды сапалық-эмпириялық талдауға қызмет ететіні адал көрсетілуге тиіс.

Іріктеменің ең төменгі құрылымы бірінші саты актілерін, апелляциялық және кассациялық актілерді қамтуы керек. Бірінші саты үкімі бастапқы дәлелдемелік және құқықтық уәждемені көрсетеді. Апелляциялық қаулы шағым дәлелдерін тексеру, уәждемелік кемшіліктерді түзету немесе сақтау сапасын көрсетеді. Кассациялық акт заңды күшіне енген сот актілерін тексеру деңгейінде қандай бұзушылықтар елеулі деп танылатынын көруге мүмкіндік береді. Егер тек үкімдер талданса, жүйе уәждеме қателеріне қалай әрекет ететінін бағалау мүмкін болмайды. Егер тек күшін жойған актілер талданса, өзгеріссіз қалдырылған шешімдердің әдеттегі уәжділік деңгейін түсіну мүмкін болмайды. Сондықтан массив орнықты да, өзгертілген немесе күшін жойған да сот актілерін қамтуы керек.

Иесіздендірілген мәліметтері бар сот актілерімен қалай жұмыс істеу керектігін де анықтау маңызды. Иесіздендіру процеске қатысушылардың дербес деректерін және жеке өмірін қорғаудың қажетті элементі болып табылады. Егер мәтінде заңдық мәні бар элементтер — іс санаты, фабула, дәлелдемелер, тарап дәлелдері, сот уәждері, нәтиже сақталса, диссертациялық талдау үшін ол кедергі емес. Егер иесіздендіру дәлелдемелер құрылымын немесе тарап дәлелдерін түсіну мүмкін болмайтындай деңгейде күшті болса, мұндай акт іріктемеден шығарылуға немесе шектеулі жарамды актілер санатына жатқызылуға тиіс. Автор тек ыңғайлы актілерді ғана тандап алмауы үшін алып тастау қағидасы алдын ала жазылуы керек.

Сот актілерін кодтау екі деңгейде құрылуға тиіс: жалпы және арнайы. Жалпы деңгей барлық істерге қолданылады және базалық индикаторларды қамтиды: соттың дербес фактілік нұсқасы, дәлелдемелік байланыс, дәлелдемелердің жол берілушілігін, сенімділігін және жеткіліктілігін бағалау, қайшылықтарды талдау, тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап беру, сотталушылар мен эпизодтар бойынша дараландыру, саралауды уәждеу, жазаны немесе ақтауды уәждеу, апелляциялық немесе кассациялық жауаптың сапасы. Арнайы деңгей жекелеген іс санаттарына қолданылады. Мысалы,

сыбайлас жемқорлық істері үшін жасырын тергеу әрекеттерін бағалау және арандату қауіпі индикаторы қосылады; экономикалық істер үшін — залалды есептеу және сараптамалық деректерді бағалау индикаторы; кәмелетке толмағандар істері үшін — жасын, жеке басын және тәрбиелік шараларды ескеру индикаторы; алқабилер қатысатын істер үшін — сұрақ парағының айқындығы және вердикт салдарын уәждеу индикаторы қосылады.

Әрбір индикатор бағалау шкаласына ие болуы керек. Ең ыңғайлысы төрт деңгейлі шкала: 0 — элемент жоқ; 1 — элемент формалды түрде білдірілген; 2 — элемент ішінара ашылған; 3 — элемент мазмұнды түрде ашылған. Мысалы, «қорғаудың дәлелдеменің жол берілмеуі туралы дәлеліне жауап беру» индикаторы бойынша 0 бағасы дәлел аталған, бірақ жауап жоқ болса қойылады; 1 бағасы сот дәлелдің негізсіздігі туралы жалпы фраза жазса қойылады; 2 бағасы сот норма мен жалпы қорытындыны көрсетіп, бірақ дәлелдемені алу фактілік мән-жайларын қарамаса қойылады; 3 бағасы сот дәлелді мәні бойынша қарап, фактілерді ҚПК нормасымен байланыстырып, дәлелдеме неге жол берілетін немесе жол берілмейтін екенін түсіндірсе қойылады. Мұндай шкала уәждің бар-жоғын ғана емес, оның сапасын да көруге мүмкіндік береді.

Бұл ретте индикаторлық бағалау заңдық талдауды алмастырмауға тиіс. Қылмыстық істе бір кемшілік соншалықты елеулі болуы мүмкін, бір индикатор бойынша төмен баға бүкіл қорытындыны бұзады. Мысалы, жалғыз негізгі дәлелдеменің жол берілмейтіндігі туралы дәлелге жауаптың болмауын жазаның жақсы уәждеуі өтей алмайды. Сондықтан индикаторлар есептелгеннен кейін әрбір акт немесе актілер тобы бойынша сапалық қорытынды берілуі қажет: кемшілік техникалық па, елеулі ме немесе жүйелі ме; ол шешімнің негізділігіне әсер ете ме; қорғану құқығымен байланысты ма; оны апелляциялық немесе кассациялық саты түзете алар ма еді. Мұндай тәсіл сандық тәртіпті заңдық дәлдікпен біріктіреді.

Кодтау кітабы диссертацияға қосымша ретінде берілуі керек. Онда индикаторлардың анықтамалары, бағалау қағидалары, формалды және мазмұнды уәждеме мысалдары, жоқ деректермен жұмыс істеу қағидалары, актіні іріктемеден шығару өлшемшарттары, даулы жағдайларды шешу тәртібі көрсетілуі қажет. Мысалы, егер үкімде қорғау дәлелдері жоқ болса, бірақ апелляциялық қаулыдан мұндай дәлелдердің мәлімделгені көрінсе, зерттеуші үкімге қайта оралып, жауаптың болмауын ықтимал кемшілік ретінде тіркеуге тиіс. Ал егер материалдарда мәлімделген дәлел туралы дерек болмаса, оның бар екенін болжауға болмайды. Мұндай сақтық нәтижелерге сенім үшін ерекше маңызды.

Кодтаудың сенімділігін тексеру үшін массивтің бір бөлігін қайта кодтау қажет. Егер зерттеуді бір автор орындаса, белгілі бір уақыт өткеннен кейін сол актілерді қайта кодтау және нәтижелерді салыстыру арқылы өзін-өзі тексеру жүргізуге болады. Егер екінші кодтаушыны тарту мүмкіндігі болса, кодтаушылар арасындағы келісімді бағалау керек. Контент-талдау бойынша классикалық әдіснамалық дереккөздер кодтаудың қайта өндірілетіндігі мен

сенімділігінің мәнін ерекше атап көрсетеді [93], [97], [99]. Заңдық диссертация үшін бұл шамадан тыс статистикалық күрделілікті талап етпейді, бірақ мынаны анық мойындауды талап етеді: уәжділік сапалық белгі болып табылады, сондықтан оны бағалау еркіндіктен қорғалуға тиіс.

Нәтижелердің статистикалық өңделуі қарапайым, ашық және құқықтық тұрғыдан мағыналы болуы керек. Іс санаттары, өңірлер, жылдар және сатылар бойынша индикаторлардың орташа мәндерін; елеулі дәлелге жауап жоқ актілер үлесін; жол берілушілікті формалды бағалау бар актілер үлесін; сотталушылар бойынша дараландырылған уәждеме бар актілер үлесін; шағымға дербес жауап қамтитын апелляциялық актілер үлесін есептеуге болады. Бірақ сандармен шектелуге болмайды. Әрбір кестеден кейін заңдық түсіндірме қажет: көрсеткіш нені білдіреді, оның қандай шектеулері бар, ол ҚПК нормаларымен және Жоғарғы Сот қаулыларымен қалай байланысты, одан қандай реформаторлық қорытындылар шығады. Мұнсыз эмпирика диссертациялық аргументацияға кіріктірілмеген сыртқы статистика сияқты көрінеді.

Жылдар бойынша салыстыруға ерекше назар аудару қажет. 2019–2024 жылдар кезеңі уәждеме сапасының уақыт бойынша өзгертін-өзгермейтінін тексеруге мүмкіндік береді. Алайда жылдық динамика әртүрлі факторларға тәуелді болуы мүмкін: заңнама өзгерістері, ұйымдастырушылық жүктеме, цифрландыру, Жоғарғы Сот практикасы, істер құрамы, қысқартылған өндірістер саны, жекелеген санаттардың қоғамдық маңызы. Сондықтан динамика туралы қорытындылар сақ болуға тиіс. Егер, мысалы, белгілі бір жылы формалды уәждемесі бар актілер көбірек анықталса, бұл сот практикасының нашарлауымен емес, іріктеме құрамымен байланысты болуы мүмкін. Сондықтан жылдық көрсеткіштерді іс санатымен және сатысымен салыстыру қажет.

Өңірлік өңдеу де үстірт рейтингтерден қашуға тиіс. Диссертацияда өңірлік айырмашылықтар картасын ұсынуға болады, бірақ ол «ең жақсы» және «ең нашар» өңірлерді емес, уәждемелік практикалардың ерекшеліктерін көрсетуі керек. Мысалы, бір өңірде саралау уәждемесі жиірек егжей-тегжейлі болуы мүмкін, бірақ қорғау дәлелдерін бағалау әлсіз болуы ықтимал; басқа өңірде жаза жақсырақ уәждеміп, бірақ дәлелдемелердің жол берілушілігі нашар ашылуы мүмкін. Мұндай талдау соттық оқыту үшін пайдалы, өйткені әдістемелік ұсынымдарды мекенжайлы қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ал өңірлік талдау рейтинг ретінде пайдаланылса, ол ғылыми сақтықты жоғалтып, негізсіз қорытындылар туғызуы мүмкін.

Санаттық талдау уәждемелік тәуекелдер типологиясымен аяқталуға тиіс. Әрбір іс тобы үшін қандай индикаторлар ең сезімтал екенін анықтау керек. Жеке адамға қарсы істерде — себептік байланыс, кінә нысаны, сараптамалар, жәбірленуші мен куәлардың айғақтары. Сыбайлас жемқорлық істерінде — арнайы дәлелдемелердің жол берілушілігі, арандатудың болмауы, делдалдың рөлі, субъект. Экономикалық істерде — залалды есептеу, сарапшы қорытындылары, себептік байланыс, азаматтық-құқықтық дауды және

қылмыстық құқық бұзушылықты ажырату. Есірткі істерінде — алудың заңдылығы, сақтау тізбегі, зат сараптамасы, тұлғаның рөлі. Кәмелетке толмағандар істерінде — дараландыру, тәрбиелік шаралар, процестің арнайы субъектілерінің қатысуы. Алқабилер қатысатын істерде — сұрақ парағы, вердикттің құқықтық салдары, жаза. Мұндай типология үшінші тарауға негіз береді, онда барлық істерге бірдей емес, дәлелдемелік ерекшелікті ескере отырып чек-парақтар ұсынылады.

Әдіснаманың этикалық блогы міндетті. Қылмыстық сот актілерімен жұмыс істегенде зерттеуші сезімтал мәліметтерге тап болады: дербес деректер, кәмелетке толмағандар, жәбірленушілер туралы деректер, денсаулық, жыныстық зорлық, отбасылық қатынастар, мүліктік жағдай туралы мәліметтер. Тіпті акт иесіздендірілген түрде жарияланған күннің өзінде, диссертация тұлғаны сәйкестендіруге мүмкіндік беретін немесе қатысушыларға қосымша зиян келтіретін детальдарды қайталамауға тиіс. Сондықтан мәтіндегі мысалдар иесіздендіріліп, уәждемені талдау үшін қажет мөлшерде ғана берілуі керек. Қосымшаларда актілерді толық көшіруден, егер бұл қажетті болмаса, одан бас тарту қажет. Ғылыми ашықтық жеке өмір құқығын бұзбауға тиіс.

Тағы бір шектеу сот актісі сот пайымдауының тек жазбаша нәтижесін көрсететінімен байланысты. Ол процестің бүкіл барысын әрдайым бейнелей бермейді: жауап алудың интонациясын, тараптардың реакциясын, ауызша жарыссөздер мазмұнын, қорғаудың тактикалық шешімдерін, қатысушылардың мінез-құлқын. Бірақ уәжділік тақырыбы үшін бұл шектеу бір мезгілде зерттеу пәні болып табылады. Сот актісі сот қорытындысының жеткілікті жазбаша көрінісі болуға тиіс. Егер маңызды дәлел ауызша талқыланып, бірақ үкімде немесе апелляциялық қаулыда көрсетілмесе, шағымдану құқығы және тексеру үшін бұл бәрібір проблема болып қалады. Сондықтан сот актілері мәтіндерін талдау бүкіл процесті толық қамтымайды, бірақ сот төрелігінің көрінетін уәждемелік жағын дәл өлшейді.

Диссертация эмпириялық сипаттау мен нормативтік бағалауды да ажыратуға тиіс. Эмпириялық сипаттау зерттелген іріктемеде уәждеменің белгілі бір элементі қаншалықты жиі және қандай нысанда кездеседі деген сұраққа жауап береді. Нормативтік бағалау басқа сұраққа жауап береді: бұл ҚПК талабына, Жоғарғы Сот қаулыларына, халықаралық стандарттарға және әділ сот талқылауы доктринасына сәйкес келе ме. Мысалы, егер актілердің едәуір бөлігінде соттар «қорғау дәлелдері дәлелдемелер жиынтығымен теріске шығарылады» деген жалпы формуланы пайдаланса, эмпириялық сипаттау бұл формуланың жиілігін тіркейді; нормативтік бағалау нақты елеулі дәлел болған кезде мұның неге жеткіліксіз екенін түсіндіреді. Бұл екі деңгейді араластырмауға болады, бірақ олар бірге жұмыс істеуге тиіс.

Бөлімнің түпкілікті редакциясында нәтижелер мына логика бойынша ұсынылуы қажет болады. Алдымен іріктеме сипатталады: актілер саны, жылдар, өңірлер, іс санаттары, сатылар, шешім түрлері. Кейін кодтау әдісі ашылады: индикаторлар, шкала, бағалау қағидалары, сенімділікті тексеру.

Бұдан соң бүкіл іріктеме бойынша жалпы нәтижелер беріледі: уәждеме блоктары бойынша орташа көрсеткіштер. Одан кейін іс санаттары, өңірлер, жылдар және сатылар бойынша айырмашылықтар талданады. Содан соң типтік уәждемелік кемшіліктер бөлініп көрсетіліп, олардың құқықтық интерпретациясы беріледі. Соңында үшінші тарауға арналған қорытындылар тұжырымдалады: қандай стандарттар, чек-парақтар, ҚПК-ге немесе Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларына қандай өзгерістер қажет.

Іріктеменің жұмыс кестесі қосымшада мына құрылымда ұсынылуы мүмкін: актінің шартты нөмірі; жыл; өңір; сот; саты; іс санаты; сот актісінің түрі; нәтиже; апелляциялық немесе кассациялық қайта қараудың болуы; негізгі дәлелдемелер; тараптардың негізгі дәлелдері; индикаторлар бойынша бағалар; қысқаша құқықтық түсіндірме. Негізгі мәтінді барлық жолдармен ауырлатудың қажеті жоқ. Бірақ кестенің өзі болуы керек, әйтпесе эмпириялық бөлімді тексеру мүмкін болмайды. Докторлық диссертация ғылыми жетекшіге, оппонентке және диссертациялық кеңеске қорытындылардың қайдан алынғанын көруге мүмкіндік беруге тиіс.

Нәтижелер бүкіл сот жүйесіне абсолютті баға ретінде ұсынылмауы маңызды. Жақсы құрылған іріктеменің өз шегі бар. Ол зерттелген массивтегі үрдістерді көрсетеді, Қазақстандағы барлық қылмыстық істердің толық картинасын емес. Егер іріктеме жеткілікті кең және стратификацияланған болса, қорытындылар анағұрлым сенімді болады. Бірақ сонда да барлық сот төрелігінің жалпы жағдайы туралы емес, анықталған үрдістер, типтік кемшіліктер, қайталанатын уәждеме модельдері туралы айтқан дұрыс. Мұндай сақ тіл ғылыми адалдық талаптарына сәйкес келеді және диссертацияны шамадан тыс жалпылау жөніндегі сыннан қорғайды.

Зерттеудің әдіснамалық тұрғыдан күшті бөлігі, егер мұндай байланыс қолжетімді болса, бір іс бойынша үш дереккөзді — бірінші саты үкімін, апелляциялық қаулыны және кассациялық актіні салыстыру болуы мүмкін. Мұндай «вертикалды талдау» уәждің қозғалысын көруге мүмкіндік береді: бірінші сатыда қандай дәлел мәлімделді, ол үкімде қалай көрініс тапты, апелляциялық шағымда қалай қайталанды, апелляция оған қалай жауап берді, мәселе кассацияда көтерілді ме. Вертикалды талдау түзетілмеген уәждемелік кемшіліктерді анықтау үшін әсіресе пайдалы. Ол жекелеген актілерді әдеттегі талдаудан күрделірек, бірақ ғылыми құндылығы жоғары. Диссертацияда аралас модель қолдануға болады: іріктеменің кең көлденең талдауы және бірнеше типтік істің тереңдетілген вертикалды талдауы.

Істер типологиясы үшін күрделілік деңгейін де бөліп көрсету пайдалы. Бір сотталушысы, бір эпизоды, кінәні мойындауы және аз дәлелдемесі бар қарапайым іс бірнеше сотталушысы, ондаған эпизоды, сараптамалары және дәлелдемелердің жол берілушілігі туралы дауы бар күрделі іс сияқты уәждеме құрылымын талап етпейді. Сондықтан матрицаға күрделілік көрсеткішін енгізуге болады: сотталушылар саны, эпизодтар саны, сараптамалардың болуы, арнайы дәлелдемелердің болуы, қорғаудың белсенді қарсылықтарының болуы, апелляциялық немесе кассациялық шағымның

болуы. Бұл уәжділік деңгейін анағұрлым дұрыс бағалауға мүмкіндік береді. Қарапайым істе қысқа уәждеме жеткілікті болуы мүмкін; дәл сондай қысқалық күрделі істе өрескел кемшілік болуы ықтимал.

Қорғау тарапының процестік белсенділігі жеке өлшемшарт болуға тиіс. Егер қорғау нақты дәлелдер келтірмесе, сот жоқ аргументтерге жасанды түрде жауап беруге міндетті емес. Бірақ егер қорғау дәлелдеменің жол берілмейтіндігі, қорғану құқығының бұзылуы, айғақтар қайшылығы, балама саралау, жеңілдететін мән-жайлар туралы мәселе қойса, сот жауап беруге міндетті. Сондықтан кодтау кезінде тараптардың қандай дәлелдері актіде көрініс тапқанын тіркеу қажет. Егер олар үкім мәтінінде жоқ болып, бірақ апелляциялық қаулыда пайда болса, бұл бірінші сатының ықтимал кемшілігін көрсетеді: елеулі дәлелдер үкімде көрсетілмеген немесе қаралмаған болуы мүмкін. Бұл байланыс уәжділікті талдау үшін ерекше маңызды.

Әдіснаманың соңында 2.4-бөлімнің күтілетін ғылыми нәтижесін тұжырымдау қажет. Ол істерді жай ғана жіктемеуге, сот шешімінің уәжділігі қылмыстық істің дәлелдемелік табиғатына тәуелді екенін көрсетуге тиіс. Кісі өлтіру, алаяқтық, парақорлық, есірткі, кәмелетке толмаған ісі және алқабилер процесі үшін бірдей келетін бос стандарт жоқ. Жалпы талаптар бар: дәлелдемелер, дәлелдер, саралау, жаза, тексеру. Бірақ олардың нақты мазмұны іс түріне қарай өзгереді. Сондықтан осы диссертация дифференцияланған модель ұсынуға тиіс: жалпы уәжділік стандарты және қылмыстық істер санаттары бойынша арнайы индикаторлар. Дәл осы тәсіл шамадан тыс абстрактіліктен де, механикалық чек-парақтан да сақтайды.

Осылайша, 2019–2024 жылдардағы қылмыстық істерді кешенді талдау ресми сот актілеріне, ашық статистикалық деректерге, стратификацияланған іріктемеге, дәлелдемелік құрылым бойынша істер типологиясына, уәжділіктің индикаторлық матрицасына, сапалық-сандық кодтауға және әдіснамалық шектеулерді адал мойындауға құрылуға тиіс. Мұндай тәсіл сот шешімдерінің сапасы туралы интуитивті тұжырымдардан тексерілетін зерттеуге өтуге мүмкіндік береді. Массив өңделгеннен кейін түпкілікті редакцияда бұл бөлім теория мен реформаның арасындағы байланыстырушы буынға айналуға тиіс: ол нақты қандай іс типтері және сот уәждемесінің қандай элементтері заңнамалық, соттық-нормативтік және оқу-әдістемелік күшейтуді қажет ететінін көрсетеді. Мұндай эмпириялық негізсіз үшінші тараудың ұсыныстары жалпы сипатта қалу қаупіне ие болар еді; ал осы негізбен олар дәлелдемелік тірекке ие болады.

3 СОТ ШЕШІМДЕРІНІҢ НЕГІЗДІЛІГІ МЕН УӘЖДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ РЕФОРМАЛАУ БАҒЫТТАРЫ МЕН МОДЕЛЬДЕРІ

3.1 Қылмыстық процестік кодекске өзгерістер мен толықтырулар жөніндегі ұсыныстар: уәжділік стандартын нақтылау және алқабилер қатысқан істерде жазбаша уәждеуді құқықтық регламенттеу

Қолданыстағы заңнаманы және сот практикасын талдаудан реформаторлық ұсыныстарға өту шектен тыс сақтықты талап етеді. Қылмыстық процесте белгілі бір шетелдік модель неғұрлым заманауи көрінгені үшін немесе ғылыми әдебиетте «сот актілерінің сапасын арттыру» қажеттігі жиі айтылатыны үшін ғана өзгерістер ұсынуға болмайды. Заңнамалық түзету нақты проблеманы шешуге, Қазақстан Республикасының Конституциясымен үйлесімді болуға, тараптар тепе-теңдігін бұзбауға, сот уәждемесін механикалық шаблонға айналдырмауға және сотқа процестегі әрбір екінші дәрежелі репликаға жауап беру сияқты орындалмайтын міндет жүктемеуге тиіс. Сондықтан осы бөлімнің ұсыныстары ҚПК-ны абстрактілі түрде «толықтыру» ниетінен емес, алдыңғы тарауларда анықталған қайшылықтан туындайды: Қазақстанның қолданыстағы қылмыстық-процестік заңнамасы үкімнің заңдылығы мен негізділігін жеткілікті түрде тікелей бекітеді, бірақ уәжділік сот шешімінің дербес және жалпы қасиеті ретінде фрагментарлы түрде ғана көрініс тапқан; алқабилер қатысқан істер бойынша жағдай әсіресе күрделі болып отыр, өйткені вердикт ерекше табиғатқа ие, ал тұлғаның айыптау нәтижесінің негіздерін түсіну құқығы процестік қорғаныссыз қалмауға тиіс.

Нормативтік бастапқы нүкте белгілі: ҚР ҚПК-нің 388-бабы сот үкімі заңды және негізді болуға тиіс екенін белгілейді; ол заң талаптары сақталған және заң негізінде шығарылған кезде заңды деп, ал сотқа ұсынылған дәлелдемелерді сот отырысында жан-жақты және объективті зерттеу негізінде шығарылған кезде негізді деп танылады [4]. Бұл формулада уәжділік тікелей аталмаған. Әрине, ол ҚПК-ден жоғалып кетпейді: үкімнің сипаттау-уәждеу бөлігіне қойылатын талаптар, дәлелдемелерді бағалау қағидалары, апелляциялық және кассациялық қайта қарау тәртібі, Жоғарғы Соттың «Сот үкімі туралы» нормативтік қаулысы соттың өз қорытындыларын түсіндіру міндетін іс жүзінде болжайды [4], [5], [6]. Бірақ дәл «болжайды» деген сөздің өзі проблеманы көрсетеді. Осындай деңгейдегі докторлық зерттеу үшін уәжділікті әртүрлі нормалардан «шығаруға болады» деп жай ғана констатациялау жеткіліксіз; сұрақты қатаң қою қажет: негізділіктің тексерілуі, шағымдану құқығы және тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап беру мүмкіндігі тәуелді болатын сот шешімінің осындай маңызды қасиеті неге әлі күнге дейін дербес қылмыстық сот төрелігі стандарты ретінде жалпы нормада бекітілмеген? ҚР ҚПК-нің 388-бабы қолданыстағы редакциясында шынында да үкімнің заңдылығы мен негізділігін атайды, ал 125-бап әрбір дәлелдемені қатыстылық, жол берілушілік және сенімділік тұрғысынан, ал жиынтықты істі шешу үшін жеткіліктілік тұрғысынан бағалауды бекітеді.

Бірінші заңнамалық ұсыныс ҚР ҚПК-нің 388-бабын үкімнің уәжділігіне тікелей нұсқаумен толықтырудан тұрады. Жұмыс редакциясы мынадай болуы мүмкін: «Сот үкімі заңды, негізді және уәжді болуға тиіс». Одан әрі сол бапта немесе 388-баптан кейінгі жаңа дербес бапта мынадай анықтама бекітілуі мүмкін: «Егер үкімде сот қорытындыларының фактілік және құқықтық негіздері келтірілсе, елеулі дәлелдемелерге берілген баға ашылса, бір дәлелдемелерді қабылдау және басқаларын қабылдамау уәждері көрсетілсе, қылмыстық істі шешуге ықпал етуге қабілетті тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап берілсе, сондай-ақ әрекетті саралау, жаза тағайындау, ақтау, істі тоқтату, азаматтық талапты шешу және өзге құқықтық салдарлар уәждемелсе, үкім уәжді деп танылады». Мұндай формула шамадан тыс егжей-тегжейлі болмауға тиіс: оның міндеті — жалпы стандартты белгілеу, нақты үкім түрлерінің мазмұны туралы нормаларды алмастыру емес. Бірақ мұндай жалпы формуласыз уәжділік туынды және сондықтан біркелкі қолданылмайтын санат болып қала береді.

Мұнда қарсы дәлел болуы мүмкін: ҚПК-те үкімнің сипаттау-уәждеу бөлігі қазірдің өзінде бар, ал Жоғарғы Сот дәлелдемелерді талдауға қойылатын талаптарды түсіндіріп қойған, демек, уәжділікті бөлек бекіту артық. Мұндай дәлелді толық қабылдауға болмайды. Иә, қолданыстағы реттеу бос емес. Бірақ ол негізінен үкім құрылымы мен дәлелдемелерді бағалау төңірегіне шоғырланған. Үкімнің қасиеттері туралы жалпы норма заңдылық пен негізділік туралы ғана айтады. Соның салдарынан уәжділік сот актісінің тең мәртебелі қасиеті ретінде емес, оның құрылымының техникалық элементі ретінде қабылданады. Ал 1.2-бөлімде қарастырылған халықаралық стандарттардың және 1.3-бөлімде зерттелген салыстырмалы-құқықтық модельдердің бүкіл логикасы мынаны көрсетеді: уәждеме әділ сот талқылауының дербес кепілдігі болып табылады, өйткені дәл сол арқылы процеске қатысушы сот оның ұстанымын естіді ме және қорытындыны жоғары тұрған сатыда тексеруге бола ма дегенді көреді [8], [59], [60], [61].

Екінші ұсыныс «тараптың елеулі дәлелі» ұғымын бекітумен байланысты. Мұндай ұғымсыз уәжділік талабы екі шектің біріне оңай түсіп кетеді. Бірінші шек — сот ҚПК нақты қандай дәлелдерге жауап беру керек екенін айтпайды деген себеппен жалпы формулалармен ғана жауап береді. Екінші шек — соттан әрбір қайталама, риторикалық немесе айқын қатыссыз тұжырымға жауап беру талап етіледі, бұл үкімді ауырлатып, оның сапасын жақсартпайды. Сондықтан ҚПК-ге елеулі дәлелдің функционалдық анықтамасын енгізу қажет. Жұмыс формуласы мынадай болуы мүмкін: «Тараптың елеулі дәлелі деп дәлелдемелердің жол берілушілігіне, қатыстылығына, сенімділігіне немесе жеткіліктілігіне, дәлелдеу пәніне кіретін мән-жайлардың дәлелденуіне, әрекетті саралауға, сотталушының кінәлілігіне немесе кінәсіздігіне, қорғану құқығының және өзге процестік кепілдіктердің сақталуына, жаза тағайындауға, қылмыстық жауаптылықтан немесе жазадан босатуға, реабилитацияға, азаматтық талапқа немесе түпкілікті не аралық сот шешіміне ықпал етуге қабілетті өзге мәселеге қатысты дәлел танылады». Бұл

формула сот шешімдері туралы жалпы ережелерге, не үкім туралы нормаларға, не сот шешімінің уәжділігіне арналған бапқа енгізілуге тиіс.

Мұндай толықтырудың мәні сот жұмысын жасанды түрде күрделендіруде емес. Керісінше, ол сотты да, тараптарды да тәртіпке келтіруі керек. Сот өлшемшарт алады: ол әрбір сөзге жауап беруге міндетті емес, бірақ нәтижені өзгерте алатын мәселеге жауап беруге міндетті. Қорғаушы мен прокурор бағдар алады: дәлел заңдық тұрғыдан мәнді, дәлелдемелермен, нормамен, саралаумен, жазамен немесе процестік кепілдікпен байланысты болуы керек. Апелляция мен кассация тексеру құралын алады: егер дәлел елеулі болса және жауап болмаса, уәждеме толық емес; егер дәлел екінші дәрежелі болса, бөлек жауаптың болмауы өздігінен шешімді бұзбайды. Мұндай тәсіл ЕАҚС практикасына сәйкес келеді, онда уәждеу міндеті әрбір аргументке жауап беруді білдірмейді, бірақ істің нәтижесіне ықпал етуге қабілетті нақты, қатысты және маңызды дәлелдерге жауап беруді талап етеді [59], [60], [61], [65].

Үшінші ұсыныс ҚР ҚПК-нің дәлелдемелерді бағалау туралы 125-бабына қатысты. Қазір ол қатыстылық, жол берілушілік, сенімділік және жеткіліктілік өлшемшарттарын бекітеді [4]. Бірақ уәжділікті күшейту үшін бұл норманы дәлелдемелерді ішкі бағалау мен жазбаша сот актісі арасындағы процестік көпірмен толықтыру қажет. Қосымша бөліктің ықтимал редакциясы: «Істі шешу үшін елеулі мәнге ие дәлелдемелерді, сондай-ақ тараптардың дәлелдемелердің жол берілмейтіндігі, сенімсіздігі, қайшылығы немесе жеткіліксіздігі туралы дәлелдерін бағалау тиісті дәлелдерді қабылдау немесе қабылдамау уәждерін көрсете отырып, сот шешімінде көрініс табуға тиіс». Бұл сот әрбір мардымсыз дәлелдемені егжей-тегжейлі сипаттауға тиіс дегенді білдірмейді. Кінәлілік, ақтау, саралау, жаза немесе өзге де маңызды процестік шешім туралы қорытынды үшін елеулі мәнге ие дәлелдемелер мен дәлелдер туралы сөз болып отыр. Қолданыстағы ҚПК-нің 125-бабы дәлелдемелерді бағалау өлшемшарттарын белгілейді, ал Жоғарғы Соттың дәлелдемелерді бағалау мәселелері жөніндегі нормативтік қаулысы қылмыстық істі сотта қарауды осы баппен тікелей байланыстырады [6].

Мұндай толықтыру қағидатты маңызды, өйткені сот актілерінің басты проблемаларының бірі дәлелдемелерді бағалау мен шешім мәтіні арасындағы үзілісте жатыр. Сот дәлелдемені ішкі тұрғыдан бағалауы мүмкін, бірақ егер бұл бағалау үкімде көрініс таппаса, процеске қатысушы оның дәлелі неге қабылданбағанын түсіне алмайды. Бұл әсіресе дәлелдемелердің жол берілушілігіне қатысты. Егер қорғау хаттама, мойындау айғақтары, электрондық деректер, жасырын тергеу әрекетінің нәтижелері немесе сарапшы қорытындысы заң бұза отырып алынғанын айтса, сот жауапты «бұзушылықтар анықталған жоқ» деген фразамен алмастыра алмайды. Ол дәлелдемені алу бойынша қандай фактілік мән-жайлар тексерілгенін, қандай норма қолданылғанын, бұзушылық неге жоқ екенін немесе оның жол берілушілікке неге әсер етпейтінін көрсетуге тиіс. Әйтпесе үкімнің негізділігі тексерілмейтін күйге түседі.

Төртінші ұсыныс тек үкімнің ғана емес, қылмыстық процестегі өзге сот шешімдерінің де уәжділігі туралы жалпы норманы енгізумен байланысты. Қолданыстағы ҚПК көптеген сот актілерін реттейді: тергеу судьясының қаулылары, бірінші саты сотының өтінішхаттар бойынша қаулылары, бұлтартпау шарасы, дәлелдемелердің жол берілушілігі, істі прокурорға қайтару, істі тоқтату туралы шешімдер, апелляциялық және кассациялық қаулылар. Олардың көбі құқықтарға үкімнің жекелеген элементтерінен кем емес қарқынды әсер етеді. Сондықтан 388-баппен шектелу жеткіліксіз. ҚПК-нің сот шешімдері туралы жалпы ережелеріне мынадай мазмұндағы норманы енгізу орынды: «Қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтарын, бостандықтарын немесе заңды мүдделерін қозғайтын не қылмыстық істің қозғалысына ықпал ететін сот шешімі уәжді болуға тиіс. Мұндай шешімде қабылданған қорытындының фактілік және құқықтық негіздері, процеске қатысушылардың елеулі дәлелдерін бағалау және мәлімделген өтінішхаттарды, шағымдар мен қарсылықтарды қабылдау немесе қабылдамау уәждері көрсетіледі». Бұл норма жалпы сипатқа ие болып, кейін әртүрлі актілерге қатысты нақтылануға тиіс.

Мұндай қағида тергеу судьясының шешімдері үшін аса қажет. Бұлтартпау шарасын санкциялау, меншік құқығын шектеу, жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізу, қылмыстық қудалау органы әрекеттеріне шағымды қарау туралы шешімдер үкім шыққанға дейін-ақ тұлға құқықтарына елеулі әсер етуі мүмкін. Егер мұндай шешім шаблонды уәждеделсе, кейінгі соттық тексеру күрделенеді. Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2023 жылғы 17 тамыздағы № 25-НП нормативтік қаулысы тергеу судьясының қаулыларына шағымдану мәселелерінің, сотқа дейінгі сатыдағы сот арқылы қорғау шектерімен байланысты мәселелердің конституциялық сезімталдығын көрсетіп берді [53]. Бұл мұндай актілердің уәжділігі практикамен ғана емес, ҚПК-нің тікелей нормасымен де күшейтілуге тиіс екенін білдіреді. Әйтпесе сотқа дейінгі сатыдағы сот бақылауы қылмыстық қудалау органы материалдарын формалды растауға айналу қаупіне ұшырайды.

Бесінші ұсыныс апелляциялық және кассациялық қайта қарауға қатысты. ҚПК-де апелляциялық және кассациялық сот шешімі, егер шағымның, наразылықтың немесе өтінішхаттың дәлелдері дәлелденуге, дәлелдемелердің жол берілушілігіне, қорғану құқығының бұзылуына, саралауға, жазаға, ақтауға немесе сот актісінің заңдылығына, негізділігіне және уәжділігіне ықпал ететін өзге мәселелерге қатысты болса, сол елеулі дәлелдерге дербес жауап қамтуға тиіс екенін бекіту қажет. Мұндай түзету ерекше маңызды, өйткені бірінші сатыдағы уәждемелік кемшілік жоғары тұрған сот арқылы не жойылуы, не күшеюі мүмкін. Егер апелляция қорғаудың дәлелдеменің жол берілмейтіндігі туралы дәлеліне шынымен жауап берсе, ол тексеруші функцияны толықтыра алады. Егер ол бірінші саты сотымен келісу туралы фразамен ғана шектелсе, қайта қарау құқығы формалды болады. Жоғарғы Соттың 2025 жылғы кассациялық тәртіп туралы нормативтік қаулысы заңды күшіне енген сот актілерін қайта қарау туралы заңнаманы біркелкі қолдануға

бағытталған, бұл тексеруші шешімдердің уәжділігі мәнін қосымша арттырады [100].

Ұсыныстардың ерекше блогы алқабилер қатысатын істерге арналуға тиіс. Мұнда заңнамалық проблема әлдеқайда нәзік. «Алқабилер вердиктті уәждеуге міндетті» деп жай ғана жазуға болмайды, өйткені бұл олардың қатысу табиғатымен, кеңесу құпиясымен және ішкі сенім еркіндігімен қайшылыққа түсуі мүмкін. Бірақ айыптау нәтижесін жеткілікті жазбаша түсіндірілмеген күйде қалдыруға да болмайды. Қолданыстағы ҚР ҚПК алқабилер қатысатын сот шешуге тиіс сұрақтарды қоюдың арнайы рәсімін көздейді; тараптар сұрақтардың мазмұны мен тұжырымдамасына ескертулер айтуға және жаңа сұрақтар ұсынуға құқылы, ал әрбір әрекет бойынша негізгі сұрақтар, соның ішінде оқиғаның дәлелденуі туралы сұрақ қойылады [4]. ҚР ҚПК-нің 658-бабы алқабилер қатысқан істер бойынша үкім шығарудың ерекшеліктерін белгілейді: ақтау үкімінің сипаттау-уәждеу бөлігінде айыптаудың мәні және ақтау вердиктіне сілтеме баяндалады, ал айыптау үкімінде қылмыстық әрекетті сипаттау, саралау, жаза тағайындау уәждері және азаматтық талап бойынша шешімді негіздеу қамтылуға тиіс [4]. Бұл нормалар алқабилер істерінде жазбаша уәждеме қазірдің өзінде бар екенін көрсетеді, бірақ ол шектеулі және айыптау нәтижесінің фактілік негізінің түсініктілігі мәселесін толық шешпейді.

Салыстырмалы-құқықтық талдау анағұрлым ұқыпты шешім тұжырымдауға мүмкіндік береді. Алқабилер қатысатын істерде «алқабилер вердиктінің уәждемесін» қатаң мағынада регламенттеу емес, төрағалық етуші судьяның вердиктті, сұрақ парағын, зерттелген дәлелдемелерді ескере отырып, бірақ кеңесу құпиясын және алқабилердің жеке позициясын ашпай, қорытынды үкімнің құқықтық және процестік негіздерін жазбаша уәжді баяндауын регламенттеу қажет. Мұндай модель алқабилерден неге дәл солай дауыс бергенін түсіндіруді талап етпейді. Ол кәсіби судьядан қорытынды актінің түсініктілігін қамтамасыз етуді талап етеді: қандай сұрақтар қойылды, олар айыптаудың қандай элементтеріне қатысты болды, қандай вердикт шығарылды, одан қандай құқықтық салдарлар туындайды, әрекет қалай сараланды, неге нақты жаза тағайындалды, азаматтық талап, заттай дәлелдемелер мен процестік шығындар қалай шешілді, сондай-ақ тараптардың елеулі процестік қарсылықтары қалай қаралды. Бұл *Taxquet v. Belgium* ісінің және кейінгі еуропалық пікірталастың логикасына сәйкес келеді: алқабилердің міндетті түрде «ішкі есебін» беруі емес, айыптау нәтижесінің жеткілікті түсініктілігі және озбырлықтан қорғану маңызды [11], [19], [66].

Осыған байланысты ҚР ҚПК-нің 658-бабына өзгерістер енгізу ұсынылады. Қосымша бөліктің жұмыс редакциясы мынадай болуы мүмкін: «Алқабилер қатысқан сот қараған іс бойынша айыптау үкімі төрағалық етуші судьяның вердикттің құқықтық салдарын жазбаша уәжді баяндауын қамтуға тиіс, оның ішінде вердикт шығарылған сұрақтарды көрсету, вердикт шегінде дәлелденді деп танылған қылмыстық әрекетті сипаттау, жасалған әрекетті

саралау, жаза тағайындау уәждері, азаматтық талап және өзге мәселелер бойынша шешім, сондай-ақ сот талқылауы барысында мәлімделген тараптардың елеулі процестік қарсылықтарын шешу уәждері көрсетіледі. Мұндай баяндау кеңесу бөлмесіндегі талқылау мен дауыс беру барысын, судьяның немесе алқабилердің жеке ұстанымын ашпауға тиіс». Бұл формула тепе-теңдікті сақтайды: бір жағынан, уәжділікті күшейтеді; екінші жағынан, кеңесу құпиясын сақтайды және алқабилерді заңи мәтін авторларына айналдырмайды.

Алқабилер істеріндегі жазбаша уәжді баяндау сұрақ парағымен байланысты болуға тиіс екенін бөлек атап өту қажет. Қолданыстағы модельде сұрақ парағы алқабилер әрекеттің дәлелденуі, оны сотталушының жасауы және кінәлілік туралы сұрақтарға жауаптарын білдіретін орталық құрал болып табылады. Сондықтан сұрақ парағының сапасы қорытынды үкімнің уәжділігіне тікелей әсер етеді. Егер сұрақтар тым жалпы тұжырымдалса, айыптаудың нақты элементтерімен байланыстырылмаса, бір эпизодты екіншісінен немесе бір сотталушыны екіншісінен ажыратуға мүмкіндік бермесе, қорытынды үкім түсініктілігін жоғалтады. Сондықтан ҚР ҚПК-нің 653 немесе 654-бабына сұрақтар нақты, айқын, әрбір сотталушы, әрбір әрекет және саралау немесе құқықтық салдар тәуелді болатын әрбір елеулі мән-жай бойынша бөлек тұжырымдалуға тиіс деген нұсқауды енгізу орынды. Тараптарға сұрақтардың мазмұны мен тұжырымдамасына ескертулер айту құқығы қазірдің өзінде берілген; бұл құқықты соттың сұрақ парағына қатысты тараптардың елеулі ескертулерін уәжді түрде шешу міндетімен күшейту ұсынылады. Қолданыстағы ҚР ҚПК-нің 653-бабы тараптардың сұрақтардың мазмұны мен тұжырымдамасына ескертулер айту және жаңа сұрақтар ұсыну құқығын көздейді, бірақ мұндай ескертулерді уәжді шешу сапасы мәселесі қосымша регламенттеуді талап етеді.

Ұсынылатын түзету былай тұжырымдалуы мүмкін: «Тараптардың сұрақтардың мазмұны мен тұжырымдамасына қатысты ескертулері, сондай-ақ жаңа сұрақтар қою туралы ұсыныстары, егер мұндай ескертулер немесе ұсыныстар әрекеттің дәлелденуіне, сотталушының қатысуына, кінә нысанына, саралаушы белгілерге, қылмыстық жауаптылықты жоққа шығаратын мән-жайларға немесе вердиктке не құқықтық салдарға ықпал ететін өзге мән-жайларға қатысты болса, төрағалық етуші судьяның уәжді шешімімен қаралуға тиіс». Бұл норманың маңызды қорғаушылық мәні бар. Алқабилер процесіндегі сұрақ парағы — техникалық құжат емес. Оның мазмұны алқабилер нақты нені шешетініне ықпал етеді. Егер қорғау сұрақ айыптаушы сипатта қойылғанын, бірнеше мән-жайды араластырғанын немесе жеке эпизод бойынша ақтау жауабын беруге мүмкіндік бермейтінін көрсетсе, сот уәжді түрде әрекет етуге тиіс. Әйтпесе тараптың сұрақтарды тұжырымдауға қатысу құқығы толық болмайды.

Тағы бір қажетті түзету төрағалық етушінің напутственное слово, яғни алқабилерге бағытталған қорытынды түсіндірме сөзіне қатысты. Қолданыстағы модельде бұл сөз алқабилерге айыптауды, тараптар

ұстанымдарын, дәлелдемелерді бағалау қағидаларын және сұрақтар мазмұнын түсінуге көмектесуге тиіс. Бірақ болашақ үкімнің уәжділігі үшін алқабилерге қандай құқықтық бағдарлар берілгені іс материалдарында анық көрінуі маңызды. Сонымен бірге төрағалық етуші алқабилердің ішкі сеніміне ықпал ететіндей дәлелдемелерге өз қатынасын білдірмеуге тиіс. Демек, ҚПК екіжақты стандартты анағұрлым айқын бекітуі керек: төрағалық етуші алқабилерді құқықтық шеңбермен қамтамасыз етуге міндетті, бірақ олардың фактілік бағасын алмастыруға құқылы емес. Кейінгі шағымдану кезінде бұл алқабилер алқасы дәлелдемелерді немесе құқықтық мәселелерді біржақты баяндау арқылы белгілі бір нәтижеге бағытталды ма, жоқ па — соны тексеруге мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2025 жылғы 29 қаңтардағы № 63-НП нормативтік қаулысы, ол алқабилерді ауыстыру мәселесін қарастырғанымен, осы талдау үшін алқабилер алқасының рәсімдік орнықтылығының, кездейсоқ іріктеудің, тараптардың қатысуының және бейтараптық кепілдіктерінің конституциялық маңызын растауымен пайдалы [105]. Конституциялық Сот алқабиге кандидат іріктеу кезінде төрағалық етушінің және тараптардың сұрақтарына шынайы жауап беруге тиіс екенін, ал алқабилерді ауыстыру рәсімі соттың заңды құрамын қамтамасыз етумен байланысты екенін көрсетті [105]. Біздің тақырып үшін бұл алқабилер институты кеңесу құпиясын қорғауды ғана емес, вердиктке дейінгі және кейінгі барлық әрекеттердің жоғары процестік ашықтығын да талап ететінін білдіреді. Егер алқаны қалыптастыру, сұрақтар қою, *напутственное слово* және қорытынды үкім әлсіз уәждемесе, вердиктке сенім осал болады.

Сонымен бірге қазақстандық алқабилер процесін шамадан тыс еуропаландыру қателігінен аулақ болу маңызды. Еуропалық адам құқықтары жөніндегі сот барлық жағдайда әр алқабидің өз сенімін жазбаша уәждеуін талап етпейді. *Taquet v. Belgium* ісінде және кейінгі практикада айыпталушы вердиктті түсінуге тиіс, ал жүйеде озбыр шешімге қарсы кепілдіктер болуы керек деген мәселе қойылады [11], [59], [66]. Вердикттен кейін (*cour d'assises*) алқабилер қатысатын қылмыстық сот шешімінің уәждемесі жасалатын (*Code de procédure pénale*) қылмыстық іс жүргізу кодексі -дің 365-1-бабындағы француз моделі салыстырмалы талдау үшін пайдалы болуы мүмкін, бірақ оны сөзбе-сөз көшіруге болмайды [87]. Қазақстандық модель ҚПК-нің өз құрылымынан шығуға тиіс: сұрақ парағы, төрағалық етушінің қатысуы, кеңесу құпиясы, вердикт, үкім шығару. Сондықтан «алқабилердің уәжді вердиктін» енгізу емес, «төрағалық етушінің вердикттің құқықтық салдары және елеулі процестік мәселелер бойынша жазбаша уәжді баяндауын» енгізу ұсынылады. Бұл — қағидатты түрде әртүрлі конструкциялар.

Мұндай конструкция алқабилер істеріндегі жазбаша уәждеуге қарсы кейбір қарсылықтарды жояды. Бірінші қарсылық — уәждеме кеңесу құпиясын бұзады. Ұсынылып отырған модель талқылау мен дауыстарды ашуды талап етпейді. Екінші қарсылық — уәждеме вердиктті судьяның құқықтық пікірімен алмастырады. Ұсынылып отырған модель судьяны

вердикт шеңберімен шектейді және алқабилердің фактілік қорытындысын қайта қарауға жол бермейді. Үшінші қарсылық — бұл процесті күрделендіреді. Иә, процесс талапшыл бола түседі, бірақ қате бағасы ерекше жоғары ең ауыр істер бойынша қорытынды сот актісі бөлігінде ғана. Төртінші қарсылық — тараптар сұрақ парағын онсыз да көреді. Бірақ сұрақ парағы өздігінен құқықтық саралауды, жазаны, азаматтық талапты, дәлелдемелердің жол берілушілігін және процестік қарсылықтарды ашпайды. Сондықтан ол жазбаша уәжді соттық баяндаумен толықтырылуға тиіс.

Келесі ұсыныс жазбаша уәждеменің алқабилер істерін апелляциялық және кассациялық қайта қараумен байланысына қатысты. ҚПК-де алқабилер қатысқан үкімнің алқабилердің ішкі сенімінің құпиясы бөлігінде емес, алқаны қалыптастыру заңдылығы, дәлелдемелерді зерттеу рәсімінің сақталуы, сұрақтардың дұрыс қойылуы, дәлелдемелердің жол берілушілігі, напутственное слово, саралау, жаза тағайындау және вердикттің құқықтық салдарын уәждеу бөлігінде тексерілуге тиіс екенін нақтылау керек. Әйтпесе алқабилер үкімін тексеру не тым тар болады, яғни бәрі дерлік вердиктпен бүркеледі, не тым кең болады, яғни жоғары тұрған сот алқабилердің фактілік шешімі саласына іс жүзінде араласады. Заң анық шекара жүргізуге тиіс.

Осы контексте алқабилер қатысқан үкімдерді қайта қарау туралы нормаларға толықтыру ұсынған жөн. Жұмыс формуласы: «Алқабилер қатысқан үкімді тексеру кезінде апелляциялық немесе кассациялық саты соты, атап айтқанда, алқабилер алқасын қалыптастыру тәртібінің сақталуын, сұрақ парағының заңдылығы мен айқындығын, тараптардың сұрақтарға қатысты ескертулерінің қаралуын, сот тергеуі мен жарыссөз қағидаларының сақталуын, төрағалық етушінің напутственное слово мазмұнын, құқықтық саралаудың, жазаның және вердикттің өзге салдарының уәжділігін, сондай-ақ тараптардың елеулі процестік қарсылықтарының шешілуін бағалайды». Мұндай түзету алқабилердің құпия талқылауын қайта қарауға жол ашпайды, бірақ тексеруді анағұрлым пәндік әрі болжамды етеді.

Жоғарғы Соттың «Сот үкімі туралы» нормативтік қаулысына және алқабилер туралы заңнаманы қолдану практикасы жөніндегі қаулыға өзгерістер енгізуді бөлек ұсыну қажет, бірақ бұл бөлім дәл ҚПК-ге арналғандықтан, бұл ұсыныстар мұнда кейінгі соттық-нормативтік сүйемелдеу ретінде ғана белгіленуге тиіс. Заң жалпы стандартты белгілейді, ал Жоғарғы Сот индикаторлық нақтылау береді. Мысалы, ҚПК-ге өзгерістер енгізілгеннен кейін Жоғарғы Сот дәлелдемелерді қабылдау және қабылдамау уәждері ҚПК-нің 125-бабы өлшемшарттарымен байланысты болуға тиіс екенін; елеулі дәлелге жауап нақты болуы керек екенін; алқабилер үкімі кеңесу құпиясын бұзбай вердикттің құқықтық салдарын ашуға тиіс екенін; апелляциялық және кассациялық актілер бірінші саты қорытындыларын қайта жазумен ғана шектелмей, шағым дәлелдеріне жауап беруге тиіс екенін түсіндіре алар еді. Заң мен соттық түсіндірменің мұндай үйлесімі ҚПК-ні барлық детальмен ауырлатуға қарағанда тиімдірек.

Өзгерістер жобасында сот актілерін цифрландырумен байланысты да ескеру қажет. Егер болашақта сот актісінің электрондық нысаны пайдаланылса, шаблондар судьяны формулаларды механикалық толтыруға итермелемеуі керек. ҚПК электрондық құжат дизайнын реттеуге тиіс емес, бірақ мазмұндық тыйымды бекіте алады: сот шешімінің уәждемесі айыптау актісін қайталаумен, дәлелдемелерді бағалаусыз тізбелеумен, дәлелдемелер жиынтығына жалпы сілтемемен немесе тарап дәлелдерінің негізсіздігіне себептерді ашпай формалды нұсқаумен шектелмеуге тиіс. Мұндай норма сот шешімінің уәжділігі туралы бапқа немесе Жоғарғы Сот қаулысына енгізілуі мүмкін. Оның мәні құқықтық қана емес, мәдени де: ол шынайы уәждемені уәждеме имитациясынан тікелей ажыратады.

Бұл ретте реформаны шамадан тыс ұзын үкімдер жазу талабына айналдыруға болмайды. Уәжділік сапасы бет санымен өлшенбейді. ҚПК-де дәл функционалдық жеткіліктілік қағидасын бекіту керек: уәждеме қорытындыны түсіну, заңдылық пен негізділікті тексеру, елеулі дәлелдерге жауап беру үшін жеткілікті болуға тиіс, бірақ әрбір елеусіз немесе қайталама аргументке егжей-тегжейлі жауапты қамтуға міндетті емес. Мұндай формула сотты артық жүктемеден, ал процеске қатысушыларды бос шешімдерден қорғайды. Ол ЕАҚС тәсілімен де үйлеседі: соттар шешімдерін уәждеуге тиіс, бірақ міндет көлемі істің сипатына және дәлелдердің мәніне байланысты [59], [60], [61]. Қазақстан үшін бұл ерекше маңызды, өйткені «бәрін егжей-тегжейлі уәждеу» деген тікелей талап кері нәтижеге — одан да көп шаблондалуға әкелуі мүмкін.

Ұсынылатын өзгерістер қылмыстық процесс қағидалары жүйесіне кіріктірілуге тиіс. Олар сот тәуелсіздігін бұзбауы керек. Керісінше, уәжділік тәуелсіздіктің шектеуі емес, оның нысаны болып табылады. Тәуелсіз сот айыптау, қорғау, қоғамдық пікір немесе жоғары тұрған саты ұстанымына бағынуға міндетті емес, бірақ өзінің қорытындысын құқықтық нысанда түсіндіруге міндетті. Уәждеме нәтижені диктаттамайды; ол нәтижеге жету жолын көрсетуді талап етеді. Сондықтан уәжділікті заңнамалық бекіту сот қалауының ішіне араласу емес. Ол сот билігін жария жүзеге асыруға қойылатын талап. Сот қабылдайтын шешім неғұрлым елеулі болса, оның дәлелдемелік және құқықтық жолы соғұрлым айқын болуы керек.

ҚПК құрылымы тұрғысынан бір ғана өзгеріс емес, өзара байланысты түзетулер пакеті анағұрлым оңтайлы көрінеді. Бірінші түзету — 388-бапқа: заңдылық пен негізділікке уәжділікті қосу. Екіншісі — уәжді сот шешімі және елеулі дәлел ұғымын ашатын жаңа бап немесе бөлік. Үшіншісі — 125-бапты елеулі дәлелдемелер мен олар жөніндегі дәлелдерді бағалауды сот шешімінде көрсету міндетімен толықтыру. Төртіншісі — үкім мазмұны туралы нормаларды нақтылау: тараптардың елеулі дәлелдеріне міндетті жауап, саралау мен жазаны уәждеу. Бесіншісі — апелляция мен кассация туралы нормаларды толықтыру: шағым, наразылық немесе өтінішхат дәлелдеріне дербес жауап. Алтыншысы — алқабилер туралы ҚПК-нің 653, 654 және 658-баптарына түзетулер: сұрақ парағына қатысты ескертулерді

уәжді шешу, сұрақтардың нақтылығы, төрағалық етуші судьяның вердиктің құқықтық салдарын жазбаша уәжді баяндауы. Тек осындай пакет жеке декларация емес, жүйе қалыптастырады.

Жалпы норманың жұмыс редакциясын былай ұсынуға болады: «Сот шешімі қабылданған шешімнің фактілік және құқықтық негіздерін жеткілікті баяндауды, елеулі дәлелдемелер мен процеске қатысушылар дәлелдерін бағалауды, тиісті процестік мәселені шешуге ықпал етуге қабілетті өтінішхаттарды, шағымдарды және қарсылықтарды қабылдау немесе қабылдамау уәждерін қамтыса, сондай-ақ сот қорытындысының заңдылығы мен негізділігін тексеруге мүмкіндік берсе, уәжді болып табылады». Екінші бөлік мынаны нақтылай алар еді: «Сот сот қарауы пәніне қатысы жоқ, бұрын қаралған дәлелдерді қайталайтын немесе қабылданған шешімге ықпал етуге қабілетсіз дәлелдерге егжей-тегжейлі жауап беруге міндетті емес; алайда тараптың елеулі дәлелін қабылдамау уәждеделуге тиіс». Үшінші бөлік: «Уәждеме дәлелдемелер жиынтығына жалпы сілтемелермен, айыптауды қайта шығарумен немесе мұндай қорытындының себептерін ашпай дәлелдердің негізсіздігіне формалды нұсқаумен шектелмеуге тиіс». Мұндай норма жеткілікті икемді, бірақ айқын құқықтық стандарт белгілейді.

Алқабилер істері үшін 658-бапқа толықтырудың жұмыс редакциясы мынадай болуы мүмкін: «Алқабилер қатысуымен шығарылған айыптау үкімінде төрағалық етуші судья құқықтық саралаудың, жаза тағайындаудың, азаматтық талапты және вердиктің өзге құқықтық салдарын шешудің жазбаша уәждерін, сондай-ақ тараптардың елеулі процестік қарсылықтарын шешу уәждерін баяндайды. Бұл ретте судья мен алқабилердің кеңесу және дауыс беру барысы туралы мәліметтерді, сондай-ақ олардың әрқайсысының жеке ұстанымын ашуға жол берілмейді». 653-бапқа толықтыру былай болуы мүмкін: «Егер сұрақтардың мазмұны мен тұжырымдамасына қатысты тараптардың ескертулері вердиктке немесе құқықтық салдарға ықпал ететін мән-жайларға қатысты болса, сот оларды уәжді түрде шешуге міндетті». 654-бапқа толықтыру: «Сұрақтар, егер айыптау сипатына байланысты өзгеше туындамаса, әрбір сотталушы, әрбір әрекет және кінәлілік, саралау немесе қылмыстық жауаптылықты жоққа шығаратын мән-жайларды қолдану мәселесін шешу үшін маңызы бар әрбір елеулі мән-жай бойынша бөлек тұжырымдалады». Бұл формулалар әрі қарай заңнамалық техника тұрғысынан өңдеуді талап етеді, бірақ реформаның бағытын белгілейді.

Мұндай түзетулердің практикалық мәні сот шешімін анағұрлым тексерілетін етуінде жатыр. Қорғаушы үкімге дәлірек шағым жасай алады, өйткені қандай дәлелдер неге қабылданбағанын көреді. Прокурор айыптау нәтижесінің орнықтылығын жақсырақ бағалай алады. Жәбірленуші ақтаудың, қайта саралаудың немесе жазаның түсініктірек түсіндірмесін алады. Апелляция мен кассация тексерудің айқын объектісін алады. Жоғарғы Сот біркелкі түсіндірмелер құра алады. Академиялық қауымдастық сот актілерін анағұрлым анық өлшемшарттар бойынша талдай алады. Ең бастысы —

мемлекет қылмыстық қудалау қолданатын айыпталушы тек нәтиже ғана емес, осы нәтиженің құқықтық себебін түсіндіретін жауап алады.

Сонымен бірге ұсынылып отырған реформаның шектері бар. Егер ол соттық оқытумен, сот жазуы шаблондарын өзгертумен, уәждемелік кемшіліктерге нақты әрекет ететін апелляциялық-кассациялық практикамен және судьялар, прокурорлар мен адвокаттарға арналған әдістемелік материалдармен сүйемелденбесе, уәжділікті заңнамалық бекіту өздігінен сот актілерін жақсартпайды. Сондықтан ҚПК-ге енгізілетін бап — алғашқы қадам ғана. Тараудың келесі бөлімдері осы бағытты дамытуға тиіс: Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары индикаторлық матрицамен және чек-парақтармен толықтырылуға тиіс; сотқа дейінгі шешімдер болашақ үкім сапасымен байланыстырылуға тиіс; оқу-әдістемелік стандарттар процеске қатысушыларды уәждеу бөлігінің бар-жоғын ғана емес, оның сапасын көруге үйретуге тиіс. Мұнсыз түзету әдемі формула болып қалу қаупіне ие.

Осылайша, ҚР ҚПК-ні өзгертудің негізгі бағыты уәждемені фрагментарлы реттеуден уәжді сот шешімінің жүйелі стандартына көшу болуға тиіс. Үкімнің заңдылығы мен негізділігі қазірдің өзінде бекітілген, бірақ олар уәжділіксіз толыққанды жұмыс істей алмайды. Негізділік дәлелдемелік негіз бар ма деген сұраққа жауап береді; уәжділік осы негізді тараптар мен жоғары тұрған тексеру үшін қолжетімді нысанда көрсетеді. Кәдімгі істерде бұл елеулі дәлелдерге жауапты, негізгі дәлелдемелерді бағалауды, саралау мен жазаны уәждеуді талап етеді. Алқабилер қатысатын істерде бұл ерекше модельді талап етеді: кеңесу құпиясын ашпау, бірақ сұрақ парағы, тараптар ескертулерін уәжді шешу, құқықтық саралау, жаза және процестік қарсылықтар арқылы вердикттің жазбаша түсініктілігін қамтамасыз ету. Тек осындай реформа ғана қазақстандық қылмыстық сот ісін жүргізуді сот актісі нәтиже туралы жай құжат емес, сот төрелігінің тексерілетін және жауапты көрінісі болатын стандартқа жақындата алады.

3.2 Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын жетілдіру: индикаторлық матрица және тексеру парақтарын (чек-парақтар) енгізу

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігі мәселелері жөніндегі нормативтік қаулыларын жетілдіру ҚПК-ге енгізілетін өзгерістердің екінші дәрежелі қосымшасы ретінде емес, қылмыстық сот төрелігін реформалаудың дербес бағыты ретінде қарастырылуға тиіс. Заң міндетті шеңберді белгілейді; ал Жоғарғы Соттың нормативтік қаулылары осы шеңберді сотта қолданудың практикалық тіліне айналдырады. Дәл сондықтан уәжділік саласында ҚР ҚПК-нің 388-бабын «және уәжді» деген сөздермен толықтыру туралы ұсыныспен ғана шектелуге болмайды. Мұндай түзету маңызды, бірақ ол бірінші саты судьясы, апелляциялық алқа, кассациялық сот, прокурор және қорғаушы жеткілікті және жеткіліксіз уәждемені (practically) іс жүзінде қалай тануы керек деген мәселені шешпейді. Екінші деңгей қажет — соттық-нормативтік деңгей: Жоғарғы Соттың қолданыстағы қаулыларын нақтылау, индикаторлық

матрицаны енгізу және қылмыстық-процестік сот актілерінің негізгі түрлері бойынша тексеру парақтарын, яғни чек-парақтарды әзірлеу.

Жоғарғы Сотта қазірдің өзінде маңызды нормативтік база бар. 2018 жылғы 20 сәуірдегі № 4 «Сот үкімі туралы» нормативтік қаулы үкім құқық қолданудың аса маңызды актісі екенін, ол арқылы қылмыстық іс бойынша бүкіл іс жүргізудің қорытындысы шығарылатынын атап көрсетеді және заңдылыққа, негізділікке, дәлелдемелік негізге және уәждеу бөлігінің мазмұнына қойылатын талаптарды қамтиды [5]. «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулы дәлелдемелерді бағалау кезінде қылмыстық-процестік заңды қолдану мәселелерін ашады және қатыстылық, жол берілушілік, сенімділік пен жеткіліктілік өлшемшарттарымен байланысты [6]. Қылмыстық істерді апелляциялық тәртіппен қарау туралы нормативтік қаулы және кассациялық тәртіп туралы жаңа қаулы жоғары тұрған соттардың сот актілерін тексеру шеңберін қалыптастырады [100], [101]. Демек, мәселе соттық-нормативтік реттеудің мүлде жоқтығында емес. Мәселе басқа жерде: қолданыстағы түсіндірмелер сот пайымдауының кемшілігін ол сот актісінің күшін жоюға немесе өзгертуге әкелгенге дейін көруге мүмкіндік беретін уәжділікті бағалаудың бірыңғай практикалық моделіне әлі жинақталмаған.

Осы зерттеуде ұсынылатын индикаторлық матрица тәуелсіз сот қалауын алмастырмауға тиіс. Оның мақсаты басқа: ол сот шешімін кәсіби өзін-өзі тексеру, апелляциялық және кассациялық бақылау, адвокаттық талдау, прокурорлық бағалау және соттық оқыту құралы ретінде қызмет етуі керек. Осы мағынада матрица жаңа «үкім формуляры» да, бюрократиялық шаблон да емес. Ол сот актісінде шын мәнінде уәждер бар екенін, оның тек сырттай уәжделген шешімге ұқсайтынын емес, ең төменгі белгілер арқылы тіркеуі керек. Айырмашылық қағидатты. Шаблон судьяны бірдей формулалармен жазуға мәжбүрлейді; матрица, керісінше, шаблондықтан сақтандыруға тиіс, өйткені ол «абзац бар ма?» деп емес, «елеулі дәлелге жауап бар ма?» деп сұрайды; «дәлелдемелер тізілді ме?» деп емес, «дәлелдеме мен факт арасындағы байланыс көрсетілді ме?» деп сұрайды; «жаза аталды ма?» деп емес, «неге дәл осы шара тағайындалғаны түсіндірілді ме?» деп сұрайды.

Халықаралық бағдарлар дәл осындай тәсілдің қажеттігін растайды. Еуропалық судьялардың консультативтік кеңесі сот шешімдерінің сапасы туралы № 11 қорытындысында сот шешімінің сапасы сот төрелігі сапасының аса маңызды құрамдасы екенін көрсетеді; бұл ретте сапа жеке судьяға ғана емес, заңнамаға, процестік шеңберге, ресурстарға, даярлыққа және соттарды ұйымдастыруға да тәуелді [106]. СЕРЕЈ сот төрелігі сапасының бақылау тізімінде сот жүйесін стратегия, жұмыс процестері, сот төрелігіне қолжетімділік, адам ресурстары және сот төрелігі құралдары сияқты бірнеше көрсеткіштер тобы арқылы бағалауды ұсынады; СЕРЕЈ тәсілінің құндылығы сапаның абстрактілі ізгілік ретінде емес, тексерілетін ұйымдастырушылық және процестік шарттар жиынтығы ретінде қарастырылуында [107]. Бұл құжаттар Қазақстан үшін міндетті емес, бірақ әдіснамалық тұрғыдан

пайдалы: сот шешімінің сапасын «жақсырақ жазыңдар» деген үндеумен ғана жақсарту мүмкін емес. Өлшенетін өлшемшарттар әзірлеп, судьяларды оларды қолдануға үйретіп, оларды апелляциялық-кассациялық практикаға енгізу қажет.

Өзгерістердің бірінші бағыты Жоғарғы Соттың «Сот үкімі туралы» нормативтік қаулысына қатысты болуға тиіс. Оған «Қылмыстық іс бойынша үкім уәжділігінің индикаторлары» деген жеке бөлім немесе қосымша енгізу орынды. Бұл блок айыптау үкімін де, ақтау үкімін де қамтуы керек. Айыптау үкімі үшін ең төменгі индикаторлар мыналар болуға тиіс: сот дәлелденді деп таныған фактілік мән-жайларды дербес баяндау; әрбір елеулі мән-жай бойынша дәлелдемелерді көрсету; дәлелдемелердің жол берілушілігін, сенімділігін және жеткіліктілігін бағалау; елеулі қайшылықтарды талдау; бір дәлелдемелерді қабылдау және басқаларын қабылдамау уәждері; қорғаудың, айыптаудың, жәбірленушінің және өзге қатысушылардың елеулі дәлелдеріне жауап; құрам белгілерін аша отырып құқықтық саралау; әрбір сотталушы және эпизод бойынша қорытындыларды дараландыру; жазаны уәждеу; азаматтық талапты, процестік шығындарды және өзге салдарды шешу. Ақтау үкімі үшін индикаторлар өзгеше болуы керек: ақтау негізі, айыптаудың дәлелденбегенін тану себептері, айыптау дәлелдемелерін бағалау, жойылмайтын күмәндарды көрсету, ақтаудың құқықтық салдары, айыптау мен жәбірленушінің елеулі дәлелдеріне жауап.

Жоғарғы Сот дәлелдемелерді тізбелеудің өзі оларды бағалау болып табылмайтынын тікелей түсіндіруі маңызды. Бұл, бәлкім, сот уәждемесінің ең басты практикалық кемшілігі. Үкім мәтінінде көптеген дәлелдемелер болуы мүмкін, бірақ егер сот әрбір елеулі дәлелдеменің қандай фактіні растайтынын, оның неге жол берілетін және сенімді екенін, басқа дәлелдемелермен қалай байланысатынын және қорғау дәлелін неге теріске шығаратынын немесе теріске шығармайтынын көрсетпесе, уәждеме толық емес күйде қалады. Сондықтан «Сот үкімі туралы» қаулыға мынадай мазмұндағы ережені енгізу қажет: «Соттар дәлелдемелерді жай тізбелеу, айыптау актісін қайта шығару немесе дәлелдемелердің қатыстылығын, жол берілушілігін, сенімділігін және жеткіліктілігін талдамай, олардың жиынтығына сілтеме жасау сот қорытындыларын тиісінше уәждеу ретінде қарастырыла алмайтынын ескеруге тиіс». Бұл ереже ҚПК-нің мәнін өзгертуді талап етпейді; ол тек ҚР ҚПК-нің 125 және 388-баптарынан онсыз да туындайтын нәрсені көрінетін етеді [4].

Екінші бағыт «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулыға қатысты болуы керек. Бұл қаулының қолданыстағы логикасында ҚР ҚПК-нің 125-бабын қолдану және дәлелдемелерді бағалау өлшемшарттары орталық орын алады [6]. Алайда уәжділікті арттыру үшін дәлелдемелерді бағалаудың жазбаша аспектісін күшейту қажет. Жоғарғы Сот, егер тарап дәлелдеменің жол берілмейтіндігі, сенімсіздігі, қайшылығы немесе жеткіліксіздігі туралы дәлел келтірсе, сот бұл дәлелді ішкі тұрғыдан бағалап қана қоймай, бағалау нәтижесін сот

актісінде көрсетуге міндетті екенін түсіндіре алар еді. Бұл ретте жауаптың егжей-тегжейлілік дәрежесі дәлелдеменің мәніне байланысты болуға тиіс. Егер дәлелдеме шеткері сипатта болып, түпкілікті қорытындыға әсер етпесе, жауап қысқа болуы мүмкін. Ал егер дәлелдеме негізгі болса — мысалы, мойындау айғақтары, жасырын тергеу әрекетінің нәтижелері, сарапшы қорытындысы, электрондық деректер, жалғыз көзімен көрген куәнің айғақтары — уәждеме нақты болуы керек.

Мұндай түсіндірме дәлелдемелердің жол берілушілігі үшін ерекше маңызды. Қазақстандық сот практикасында, басқа посткеңестік құқықтық тәртіптердегідей, жол берілушілікке формалды қарау қаупі жоғары: сот көбіне заң бұзушылықтар анықталған жоқ деген нұсқаумен ғана шектеледі. Бірақ егер қорғау тарапы нақты бұзушылыққа — қорғаушының болмауына, қысымға, тінту тәртібінің бұзылуына, заттай дәлелдемені сақтау тізбегінің күмәнділігіне, электрондық деректердің тиісінше тіркелмеуіне — сілтеме жасаса, сот дәл осыған жауап беруге міндетті. Дәлелдемелердің жол берілушілігі бойынша чек-парақ мынадай сұрақтарды қамтуы мүмкін: жол берілмеушілік туралы дәлел мәлімделді ме; қандай дәлелдеме дауланып отыр; тараптың пікірінше, ҚПК-нің қай нормасы бұзылған; сот дәлелдемені алу фактілік мән-жайларын тексерді ме; сот дәлелдемені жол берілетін немесе жол берілмейтін деп танудың құқықтық негізін көрсетті ме; бұл дәлелдеме түпкілікті қорытындыда пайдаланылды ма. Мұндай чек-парақ істі судьяның орнына шешпейді, бірақ оған елеулі қарсылықты айналып өтуге мүмкіндік бермейді.

Үшінші бағыт — айыптау үкімін уәждеу чек-парағы. Оны үкімнің міндетті нысаны ретінде емес, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулысына қосымша немесе қаулы негізінде бекітілетін әдістемелік ұсыным ретінде рәсімдеу орынды. Онда мынадай тексеру сұрақтары болуы керек: сот өзінің фактілік нұсқасын тұжырымдады ма; сот анықтаған мән-жайларды тағылған айыптан ажыратты ма; айыптаудың әрбір элементі бойынша дәлелдемелерді көрсетті ме; негізгі дәлелдемелердің жол берілушілігін бағалады ма; қайшылықтарды шешті ме; қорғаудың елеулі дәлелдеріне жауап берді ме; саралаушы белгілерді уәждеді ме; әрбір сотталушы және эпизод бойынша қорытындыларды дараландырды ма; жазаны уәждеді ме; балама нұсқаны қабылдамау себептерін көрсетті ме. Мұндай чек-парақ сапаның ішкі құралы болуы керек, үкімді формалды белгі бойынша жоюдың жана негізі емес. Үкімді жоюға чек-парақтың толтырылмауының өзі емес, шешімнің заңдылығына, негізділігіне немесе әділдігіне әсер ететін нақты уәждемелік кемшілік негіз болуға тиіс.

Төртінші бағыт — ақтау үкімін уәждеу чек-парағы. Әдістемелік материалдар практикасында оның болмауы елеулі қате болар еді. Ақтау үкімі айыптау үкімінен кем емес мұқият уәждеуді талап етеді, бірақ оның логикасы басқа. Чек-парақта мынадай сұрақтар болуы керек: ақтау негізі көрсетілді ме; айыптаудың қандай элементтері дәлелденбегені ашылды ма; айыптау дәлелдемелері бағаланды ма; дәлелдемелердің неге жеткіліксіз, жол

берілмейтін немесе сенімсіз деп танылғаны түсіндірілді ме; жойылмайтын күмәндар көрсетілді ме; реабилитациялық салдарлар уәждемелді ме; прокурор мен жәбірленушінің елеулі дәлелдері қаралды ма. Бұл айыптау тарапы үшін ғана емес, ақталған адамның өзі үшін де маңызды: уәждемелген ақтау дәлелденбегендік туралы қысқа формулаға қарағанда күштірек реабилитациялық мәнге ие.

Бесінші бағыт — жазаны уәждеу чек-парағы. Қолданыстағы сот актілерінде дәл осы жаза ең жиі шаблонды түрде уәждемелді. Жоғарғы Сот «Сот үкімі туралы» қаулыны жаза уәждемесі әрекеттің қоғамдық қауіптілігінің сипаты мен дәрежесі, кінәлінің жеке басы, жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар, құқық бұзушылықтан кейінгі мінез-құлық, жәбірленуші ұстанымы, қоғамнан оқшаулаусыз түзелу мүмкіндігі және таңдалған жаза түрі мен мөлшері арасындағы жеке байланысты көрсетуге тиіс деген ережемен толықтыра алар еді. Мұндағы чек-парақ мына сұрақтарды қамтуы керек: қандай мән-жайлар жазаға нақты әсер етті; неге неғұрлым жеңіл шара қолданылды немесе қолданылмады; бас бостандығынан айыру неге қажет деп танылды; жаза әрбір сотталушы бойынша неге дараландырылды; егер тараптар мәлімдесе, сот кінәні мойындауды, залалды өтеуді, кәмелетке толмағандықты, денсаулық жағдайын, отбасылық жағдайды немесе өзге мән-жайларды қалай ескерді. Мұндай тәсіл жаза уәждемесі сот шешімі сапасының дербес элементі ретінде қарастырылатын жалпы салыстырмалы-құқықтық үрдіспен үйлеседі [87], [91].

Алтыншы бағыт — апелляциялық уәждемені нормативтік дамыту. Қылмыстық істерді апелляциялық тәртіппен қарау туралы Жоғарғы Сот қаулысы, егер шағым нақты елеулі дәлелдерді қамтыса, апелляциялық акт үкімнің заңдылығы мен негізділігі туралы жалпы формуламен шектеле алмайтыны жөніндегі түсіндірмемен толықтырылуға тиіс. Апелляциялық сот: шағымның елеулі дәлелдерін атап өтуге немесе топтастыруға; олардың қайсысы дәлелденуге, дәлелдемелердің жол берілушілігіне, саралауға, жазаға, қорғану құқығының бұзылуына немесе өзге мәнді мәселелерге жататынын анықтауға; оларға дербес жауап беруге; дәлел неге қабылданғанын, қабылданбағанын немесе түпкілікті шешімге әсер етпейтінін түсіндіруге тиіс екенін бекіту қажет. Егер апелляция бірінші саты сотының уәждерімен келіссе, ол бұл уәждер шағымға жауап беру үшін неге жеткілікті екенін көрсетуі керек. Келісу мүмкін; формалды үнсіздік — мүмкін емес.

Жетінші бағыт кассацияға қатысты. Жоғарғы Соттың 2025 жылғы 29 мамырдағы № 1 қылмыстық істерді кассациялық тәртіппен қарау туралы жаңа нормативтік қаулысы болашақта кассациялық жауапты уәждеуге байланысты әдістемелік элементпен толықтырылуға тиіс [100]. Кассация барлық дәлелдемелерді қайта зерттеуге міндетті емес, бірақ ол мәлімделген бұзушылықтар неге елеулі немесе елеусіз екенін анық түсіндіруге міндетті. Егер өтінішхат немесе наразылық соттың елеулі дәлелге жауап бермегенін, жол берілмейтін дәлелдемені пайдаланғанын, қорытындылар мен іс

материалдары арасында қайшылық барын, дұрыс емес саралауды немесе жазаның уәждемелігін көрсетсе, кассациялық шешім бұл дәлел кассация құзыреті шегінде қаралды ма және сот актілерінің қорытындысы неге сақталатынын немесе өзгеретінін көрсетуі керек. Жаңа кассациялық модель жағдайында бұл ерекше маңызды: кассация нақты істерді ғана шешпей, төменгі соттар үшін сот аргументациясының тәртібін де қалыптастыруға тиіс.

Сегізінші бағыт — Жоғарғы Соттың алқабилер туралы қаулысы. Оған алқабилер қатысуымен шығарылған үкімнің жазбаша түсініктілігі туралы жеке түсіндірмелер енгізу қажет. Мұнда алқабилерден кеңейтілген уәждер талап етуге болмайды, бірақ төрағалық етуші судьядан және қорытынды сот актісінен жеткілікті құқықтық түсіндірілуді талап етуге болады. Атап айтқанда, Жоғарғы Сот мынаны түсіндіре алар еді: сұрақ парағы әрбір сотталушы және әрбір елеулі мән-жай бойынша бөлек, анық тұжырымдалуға тиіс; тараптардың сұрақтарға қатысты ескертулері, егер олар вердиктке әсер ете алса, уәжді түрде қаралуға тиіс; алқабилер қатысқан айыптау үкімі вердикттің құқықтық салдарын, саралауды, жазаны, азаматтық талапты және елеулі процестік қарсылықтарды ашуға тиіс; бұл ретте кеңесу құпиясын және алқабилердің жеке ұстанымдарын ашуға жол берілмейді. Мұндай тәсіл 3.1-бөлімде баяндалған логикаға сәйкес келеді: алқабилер істеріндегі жазбаша уәждеу вердиктке араласу емес, оның салдарын құқықтық сүйемелдеу болуы керек.

Тоғызыншы бағыт — тергеу судьясының шешімдері. Қылмыстық сот ісін жүргізудегі құқықтарды сот арқылы қорғау туралы Жоғарғы Соттың қолданыстағы нормативтік қаулыларында сотқа дейінгі сатыдағы сот бақылауының мәні қазірдің өзінде мойындалған [42]. Алайда уәжділік үшін мұндай қаулыларды уәждеу өлшемшарттарын күшейту қажет. Тергеу судьясы үшін чек-парақ мыналарды қамтуы тиіс: шектелетін нақты құқық көрсетілді ме; фактілік негіздер келтірілді ме; шараның қажеттілігі мен мөлшерлестігі тексерілді ме; қорғау дәлелдері қаралды ма; балама шаралар бағаланды ма; шектеудің мерзімдері мен шектері көрсетілді ме; қылмыстық қудалау органы материалдарының шешім қабылдау үшін неге жеткілікті екені түсіндірілді ме. Бұлтартпау шарасы, мүлікке тыйым салу, тергеу әрекетін санкциялау және тергеу органының әрекеттеріне шағымды қарау үшін мұндай чек-парақтар әртүрлі болуы керек. Тергеу судьясының шешімі үкім емес, бірақ оның уәждемесі болашақ дәлелдемелік базаға және процестің әділдігі туралы қабылдауға елеулі ықпал етуі мүмкін.

Оныншы бағыт — сот актісінің тілі мен құрылымы. Жоғарғы Сот уәждеме сапасы айқындықты, логикалық дәйектілікті, дараландыруды және артық шаблондардың болмауын болжайтынын түсіндіре алар еді. Мұнда ССЈЕ ұстанымы пайдалы: сот шешімінің сапасы құқықтық дұрыстыққа ғана емес, түсініктілікке, құрылымға және шешімнің нәтижені сенімді түсіндіру қабілетіне де тәуелді [106]. Бұл заңи тілді тұрмыстық деңгейге дейін жеңілдету дегенді білдірмейді. Қылмыстық үкім заңи терминологияны сөзсіз

камтиды. Бірақ тарап өзінің дәлелі неге қабылданбағанын түсінуге тиіс. Айыпталушы неге кінәлі деп танылғанын түсінуге тиіс. Жәбірленуші тұлға неге ақталғанын немесе жаза неге дәл осылай тағайындалғанын түсінуге тиіс. Апелляция мен кассация нені тексеру керектігін көруге тиіс. Сондықтан сот тілі кәсіби болуы керек, бірақ талдаудың жоқтығын кеңселік формулалармен жасыратын тіл болмауға тиіс.

Практикалық құралдардың бірі — чек-парақтарды міндетті және ұсынымдық элементтерге бөлу болуы мүмкін. Міндетті элементтер уәжділіктің ең төменгі деңгейіне қатысты болуы керек: фактілік негіздер, дәлелдемелер, елеулі дәлелдерге жауап, саралау, жаза, қорытынды. Ұсынымдық элементтер баяндау құрылымына, дәлелдемелерді талдау тәртібіне, іс томдарына сілтемелердің ыңғайлылығына, тарап дәлелдерін визуалды бөлуге, эпизодтарды сипаттау логикасына қатысты болуы мүмкін. Мұндай бөлу чек-парақтың формалды тұзаққа айналмауы үшін маңызды. Сот шешімі судья ұсынылған абзацтар тәртібін сақтамағаны үшін жойылмауға тиіс. Бірақ егер елеулі дәлелге жауап болмаса немесе негізгі дәлелдеменің жол берілушілігі уәждеделмесе, ол осал болуы керек.

Чек-парақтарды істің күрделілігіне қарай саралауды да көздеу қажет. Бір сотталушысы, бір эпизоды және кінәні мойындауы бар қарапайым іс үшін чек-парақ қысқа болуы мүмкін: мойындаудың еріктілігі, мойындаудың дәлелдемелермен расталуы, саралау, жаза, жәбірленуші құқықтары. Бірнеше сотталушысы бар көпэпизодты іс үшін кеңейтілген чек-парақ қажет: әрбір эпизод бойынша дәлелдемелер, әрбір тұлғаның рөлі, қайшылықтар, саралаушы белгілер, жазаны дараландыру. Алқабилер ісі үшін — сұрақ парағы, тараптардың ескертулері, вердикттің құқықтық салдары. Сыбайлас жемқорлық, экономикалық және цифрлық істер үшін — арнайы дәлелдемелердің жол берілушілігі, сараптамалар, электрондық деректер, сақтау тізбегі. Мұндай саралау реформаның басты қауіптерінің бірінен сақтайды: әмбебап чек-парақтың тым жалпы және пайдасыз тізімге айналуынан.

Жоғарғы Сот «елеулі дәлелдер матрицасын» да әзірлей алар еді. Ол соттарға міндетті жауапты талап ететін дәлелдерді қысқаша қарастырылуы мүмкін дәлелдерден ажыратуға көмектесуге тиіс. Матрицаға бірнеше топ енгізілуі керек: дәлелдемелер туралы дәлелдер; процестік құқықтардың бұзылуы туралы дәлелдер; саралау туралы дәлелдер; жаза туралы дәлелдер; азаматтық талап туралы дәлелдер; реабилитация туралы дәлелдер; алқабилер ісін жүргізу туралы дәлелдер. Әр топ үшін елеулі дәлелдердің типтік мысалдарын көрсету қажет. Мысалы, дәлелдемелер үшін: мойындау айғақтарының жол берілмеуі; негізгі куәнің қайшылықтары; алу тәртібінің бұзылуы; сарапшы қорытындысына күмән; электрондық деректерді сақтау тізбегінің болмауы. Саралау үшін: субъект белгісінің болмауы; қасақаналықтың болмауы; ұқсас құрамдарды дұрыс ажыратпау. Жаза үшін: жеңілдететін мән-жайларды ескермеу; бас бостандығынан айырудың мөлшерлессіздігі; неғұрлым жеңіл шарадан бас тарту уәждерінің болмауы.

Мұндай матрица дәлелдер тізбесін жабық етпейді, бірақ соттық ойлауды үйретеді.

Индикаторлық матрицаның құқық жүйесіндегі орны — маңызды мәселе. Оны бүкіл егжей-тегжейімен тікелей ҚПК-де бекітуге болмайды. Кодекс уәжділік туралы жалпы норманы қамтуға тиіс. Жоғарғы Сот — нормативтік түсіндірме мен индикаторлары бар қосымшаларды. Сот академиясы және оқу орталықтары — әдістемелік құралдар, кейстер, тренажерлер, талдау үлгілерін. Мұндай үш деңгейлі модель өміршеңірек. Егер барлық деталь ҚПК-ге енгізілсе, реттеу ауыр әрі икемсіз болады. Егер бәрі әдістемелік құрал деңгейінде ғана қалса, өлшемшарттар әлсіз болады. Оңтайлысы: заң міндетті белгілейді, Жоғарғы Сот соттық-нормативтік стандартты ашады, оқыту оны кәсіби дағдыға айналдырады.

Бұл модель сот төрелігі сапасының халықаралық логикасымен де үйлеседі. CEREJ сот төрелігінің сапасы бір ғана факторға емес, стратегияның, жұмыс процестерінің, сот төрелігіне қолжетімділіктің, адам ресурстарының және сот жүйесі құралдарының үйлесіміне тәуелді екенін атап көрсетеді [107]. Сондықтан чек-парақтың өзі, егер судья шамадан тыс жүктелсе, апелляция кемшіліктерге әрекет етпесе, адвокаттық шағым елеулі дәлелдерді тұжырымдамаса, оқыту жалпы дәрістермен шектелсе, үкімді жақсартпайды. Индикаторлық матрица сапа жөніндегі кеңірек саясаттың бөлігіне айналуға тиіс: соттық оқыту, күшін жойған актілерді талдау, ішкі шолулар, электрондық құралдар, әдістемелік ұсынымдар, апелляция мен кассациядан кері байланыс.

Бұл ретте этикалық өлшемді де ескеру қажет. Судьялардың мінез-құлқы жөніндегі Бангалор қағидаттары және оларға түсіндірме судьяның тәуелсіздігі, бейтараптығы, адалдығы, теңдікке құрметі, құзыреттілігі және ынталылығының іргелі мәнін атап көрсетеді [108]. Сот шешімінің уәжділігі осы құндылықтармен тікелей байланысты. Тәуелсіздік судьяны шешімді түсіндіру міндетінен босатпайды; бейтараптық екі тараптың да дәлелдері қаралғанын көрсетуді талап етеді; құзыреттілік фактілерді, дәлелдемелерді және құқықты байланыстыра білуде көрінеді; ынталылық талдауды шаблонмен алмастырмауда байқалады. Сондықтан индикаторлық матрица судьяға сыртқы әкімшілік бақылау емес. Ол сот этикасы мен сот төрелігі сапасын іске асырудың кәсіби құралы болып табылады.

Сонымен бірге матрица судьяларға қысым жасау немесе олардың жұмысын тек сандық көрсеткіштермен бағалау үшін пайдаланылмауға тиіс. Егер сот уәждемесін механикалық түрде — сілтемелер саны, мәтін көлемі, аталған дәлелдемелер саны арқылы бағалау басталса, бұл сапаны нашарлатады. Судьялар ұзағырақ жазады, бірақ міндетті түрде тереңірек жазбайды. Сондықтан Жоғарғы Сот сапа индикаторлары әкімшілік мағынадағы KPI емес екенін және сот тәуелсіздігін алмастырмайтынын тікелей көрсетуге тиіс. Олардың міндеті — сот аргументациясының кемшіліктерін анықтау, сот актілерінің орнықтылығын арттыру және процеске қатысушылардың құқықтарын қорғау. Судьяны істердің

күрделілігін, жүктемені және процестік контексті ескермей, «уәждеменің орташа балы» бойынша бағалау дұрыс емес әрі қауіпті болар еді.

Матрицаны енгізудің практикалық нәтижелерінің бірі қылмыстық істер бойынша уәждеменің типтік кемшіліктері туралы жыл сайынғы шолу болуы мүмкін. Мұндай шолуды Жоғарғы Сот немесе сот әкімшілігі апелляциялық және кассациялық практика негізінде дайындай алар еді. Онда күшін жойған істерді жай ғана тізіп қоймай, уәждемелік қателерді жіктеу қажет: қорғау дәлелдеріне жауаптың болмауы, жол берілушілікті әлсіз бағалау, жазаның уәждемелігі, топтық уәждеме, саралау аргументациясының жеткіліксіздігі, формалды апелляциялық тексеру. Шолу иесіздендірілген мысалдарды, кемшіліктің түсіндірмесін және дұрыс пайымдау моделін қамтуы керек. Мұндай формат практика үшін заңдылық пен негізділік туралы норманы абстрактілі қайталаудан әлдеқайда пайдалы болады.

Индикаторлық матрица электрондық сот жүйелерінде де пайдаланылуы мүмкін. Үкімнің электрондық шаблону уәждерді автоматты түрде генерацияламауға тиіс. Бұл бюрократияландыруға және келешекте сот төрелігінің машиналық имитациясына апаратын қауіпті қадам болар еді. Бірақ электрондық жүйе судьяға тексеру сұрақтарын еске сала алады: даулы дәлелдеменің жол берілушілігі бағаланды ма; шағым дәлеліне жауап бар ма; сотталушылар бойынша қорытындылар дараланды ма; жаза уәждемелі ме. Яғни технология судьяның ойлауын қолдауға тиіс, оны алмастыруға емес. Сот ісін жүргізуді цифрландыру жағдайында бұл айырмашылық ерекше маңызды.

Адвокаттар мен прокурорлар үшін де чек-парақтардың практикалық құндылығы болуы мүмкін. Адвокат апелляциялық шағымды үкіммен жалпы келіспеуге ғана емес, нақты индикаторларға құра алады: сот жол берілушілік туралы дәлелге жауап бермеді; дәлелдемені айыптау элементімен байланыстырмады; саралаушы белгіні уәждемеді; жазаны дараландырмады. Прокурор айыптау үкімінің орнықтылығын және қолдаған айыптаудың сапасын бағалай алады. Жәбірленуші өз дәлелдерінің неге қабылданғанын немесе қабылданбағанын жақсырақ түсіне алады. Осылайша, матрица қылмыстық процесс қатысушылары үшін ортақ кәсіби тілге айналады.

Ақыр соңында, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын жетілдіру түсіндірмелер санын формалды түрде көбейтуді емес, соттық уәждеу мәдениетін өзгертуді көздеуге тиіс. Уәжділік — үкімдегі абзац та, фразалар жиынтығы да емес. Ол судья дәлелдемеден фактіге, фактіден құқыққа, құқықтан қорытындыға дейінгі жолдан өтіп, осы жолды тараптарға көрсетуге міндетті болатын соттық ойлау тәсілі. Индикаторлық матрица дәл осы жолдың мәтінде жоғалып кетпеуі үшін қажет. Чек-парақ судья бірдей жазсын деп емес, сот шешімі тексерілетін болудан қалмауы үшін міндетті сұрақтарға жауап беруді ұмытпасын деп қажет.

Осылайша, Жоғарғы Сот жанынан уәжділікті арттыруға арналған соттық-нормативтік құралдардың кешенді жүйесін қалыптастыру ұсынылады: «Сот үкімі туралы» қаулыны айыптау және ақтау үкімдерінің уәжділік

индикаторларымен толықтыру; дәлелдемелерді бағалау туралы қаулыны елеулі дәлелдемелер мен олар жөніндегі дәлелдерді бағалауды міндетті түрде жазбаша көрсету бөлігінде нақтылау; айыптау үкімі, ақтау үкімі, жаза, апелляциялық және кассациялық қаулы, тергеу судьясының шешімдері және алқабилер қатысатын істер үшін чек-парақтар әзірлеу; елеулі дәлелдер матрицасын енгізу; уәждемелік кемшіліктер туралы жыл сайынғы шолулар дайындау; сот қорытындысын автоматтандырмай электрондық еске салғыштарды пайдалану; бұл құралдарды судьяларды, прокурорларды және адвокаттарды оқытуға енгізу. Тек осындай тәсіл кезінде уәжділік декларация болудан қалып, қылмыстық сот төрелігінің жұмыс істейтін стандартына айналады.

3.3 Сотқа дейінгі іс жүргізу сатысындағы процессуалдық шешімдер және олардың сот актілерінің уәжділігіне ықпалы

Қылмыстық процестегі сотқа дейінгі іс жүргізу, әдетте, сот талқылауының алдындағы саты ретінде қабылданады. Формалды-процестік мағынада бұл дұрыс: тұлғаның кінәлілігі немесе кінәсіздігі туралы мәселе дәл сотта шешіледі, сот үкімі сот төрелігінің орталық актісі болып табылады, дәл сот дәлелдемелерге түпкілікті баға беруге міндетті. Алайда осы диссертация тақырыбы үшін мұндай сызықтық көзқарас жеткіліксіз. Сот актісінің уәжділігі үкім жазылған сәтте ғана пайда болмайды. Ол едәуір дәрежеде сотқа дейінгі сатыда — ұстап алу кезінде, бұлтартпау шарасын таңдауда, тергеу әрекеттерін санкциялауда, шағымдарды шешуде, дәлелдемелерді жол берілетін немесе жол берілмейтін деп тануда, айыптау нұсқасын бекітуде, қорғау тарапының өтінішхаттарын қарауда — алдын ала дайындалады немесе, керісінше, бұрмаланады. Сондықтан қорытынды сот шешімінің сапасы судьяның үкімді уәждей білуіне ғана емес, қылмыстық қудалау органдарының, прокурордың және тергеу судьясының алдыңғы шешімдері процестік және дәлелдемелік тұрғыдан қаншалықты негізді болғанына да байланысты.

Қолданыстағы ҚР ҚПК тергеу судьясының фигурасын және оның сотқа дейінгі сатыдағы сот бақылауындағы өкілеттіктерін тікелей бекітеді; Кодекстің ресми мәтінінде тергеу судьясы бірінші саты сотының судьясы ретінде айқындалады, оның өкілеттігіне сотқа дейінгі іс жүргізу барысында ҚПК-де көзделген функцияларды жүзеге асыру жатады [4]. Сол нормативтік массивте күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын санкциялау туралы өтінішхаттарды қарау, шағымдарды сотта қарау, жекелеген процестік әрекеттерді санкциялау және бақылаудың өзге де нысандары туралы қағидалар бар [4]. Жоғарғы Соттың бұлтартпау шараларын санкциялау, қылмыстық сот ісін жүргізуде құқықтарды сот арқылы қорғау, қылмыстық қудалау органдарының әрекеттері мен шешімдеріне шағымдарды қарау және жасырын тергеу әрекеттерін санкциялау мәселелері жөніндегі нормативтік қаулылары Қазақстанда сотқа дейінгі сот бақылауы процестің перифериялық элементі болудан әлдеқашан шыққанын көрсетеді [42], [109], [110], [111]. Ол

тұлға құқықтарына мемлекет араласуының шектері қазірдің өзінде шешілетін дербес процестік алаңға айналды.

Басты проблема сотқа дейінгі шешімдердің көбіне болашақ сот актісінің уәждемелік құрылымының бөлігі ретінде қабылданбауында. Ал дәл осы сатыда кейін үкімге кіретін дәлелдемелік материал пайда болады: ұстап алу, тінту, алу, қарап-тексеру, жауап алу, беттестіру хаттамалары, сарапшы қорытындылары, жасырын тергеу әрекеттерінің нәтижелері, электрондық деректер, заттай дәлелдемелер. Егер бұл деректерді алу, бекіту, тексеру немесе процестік тану жөніндегі шешімдер әлсіз уәждемелсе, қорытынды сот бұрыннан қалыптасқан дәлелдемелік конструкциямен бетпе-бет келеді. Формалды түрде сот дәлелдемелерді дербес бағалауға құқылы әрі міндетті. Бірақ іс жүзінде ол сот талқылауына дейін жасалған процестік материалмен жұмыс істейді. Демек, үкімнің уәжділігі сотқа дейінгі саты дәлелдемелік іргетасты қалай дайындағанын талдамай зерттелуі мүмкін емес.

Кейінгі сот актісінің уәжділігіне әсер ететін сотқа дейінгі шешімдердің бірінші блогы ұстап алу және бұлтартпау шараларымен байланысты. Ұстап алу немесе күзетпен ұстау туралы мәселе кінәлілік туралы шешім болып табылмайды. Алайда ол фактілік негіздерді, процестік тәуекелдерді, бостандық құқығына араласудың қажеттілігі мен мөлшерлестігін бағалауды талап етеді. Халықаралық стандарттар да тұтқындау, ұстап алу немесе бас бостандығынан айыру заңға қатаң сәйкес жүзеге асырылуға тиіс екенін; ұстап алудың кез келген нысаны және ұсталған адамның құқықтарына әсер ететін шаралар соттың немесе өзге құзыретті органның тиімді бақылауында болуға тиіс екенін; ұсталған адам мен оның қорғаушысы ұстап алу туралы өкім және мұндай шешімнің негіздері туралы ақпарат алуға тиіс екенін атап көрсетеді [112]. БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитеті Пактінің 9-бабына қатысты № 35 жалпы түсіндірмесінде бостандық пен жеке басына қол сұғылмаушылық құқығын іргелі құқық ретінде қарастырады және озбыр ұстап алудан қорғауды заңдылықпен, сот бақылауымен және тиімді тексеру құралдарымен байланыстырады [113].

Қазақстандық қылмыстық процесс үшін бұл мынаны білдіреді: тергеу судьясының күзетпен ұстауды немесе өзге бұлтартпау шарасын санкциялау туралы қаулысы тергеу органының өтінішхатын қысқаша растау емес, дербес сот актісі болуға тиіс. Онда бұлтартпау шарасы негіздерінің бар екенін растайтын нақты фактілік мән-жайлар; қорғау тарапының дәлелдері; балама шараны қолдану мүмкіндігін бағалау; тәуекел мен таңдалған шара арасындағы байланыс; шектеудің мерзімі мен шектері көрсетілуге тиіс. Жоғарғы Соттың «Бұлтартпау шараларын санкциялаудың кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысы өтінішхаттарды қарау тәртібіне және тергеу судьясының өкілеттіктеріне, соның ішінде күзетпен ұстауды санкциялаудан бас тартқан кезде өзге шараны таңдау мүмкіндігіне назар аударады [109]. Бірақ осы диссертация тұрғысынан дәл уәждемелік құрамдасты күшейту қажет: судья тәуекелді неге нақты деп таныды, материалдар неге жеткілікті,

неге неғұрлым жұмсақ шара процесс мақсаттарын қамтамасыз етпейді, қорғау дәлелдері қорытындыны неге өзгертпейді.

Егер мұндай уәждеме сотқа дейінгі сатыда болмаса, кемшілік әрі қарай көшеді. Біріншіден, қорғау тарапы бұлтартпау шарасына шағымдану үшін әлсіз негіз алады, өйткені соттың дәл қандай қорытындысымен дауласу керектігі түсініксіз. Екіншіден, айыпталушыда сот бақылауы формалдылық ретінде қабылданады: сот бостандықты шектеу неге қажет екенін түсіндірмеді. Үшіншіден, істі мәні бойынша қарайтын болашақ сот қысым, қорғаудың шектелуі, дәлелдемелер жинауға толыққанды қатыса алмау туралы дәлелдермен бетпе-бет келуі мүмкін. Төртіншіден, апелляциялық немесе кассациялық саты кейінгі шағымдарды бағалағанда сотқа дейінгі шешім логикасын сот актісінің өзінен емес, іс материалдарынан қайта қалпына келтіруге мәжбүр болады. Басқаша айтқанда, бұлтартпау шарасының әлсіз уәждемесі сотқа дейінгі сатының ғана емес, бүкіл қылмыстық процестің тексерілуі проблемасына айналады.

Екінші кешен — тергеу әрекеттерін және жасырын тергеу әрекеттерін санкциялау. Дәл осы жерде үкімнің болашақ негізділігі үшін ең елеулі тәуекелдердің бірі туындайды. Тінту, алу, тыңдау, бақылау, аудио- және бейнежазба, бақылау іс-шаралары, электрондық қол жеткізу және өзге әрекеттердің нәтижелері айыптаудың негізгі дәлелдемелеріне айналуы мүмкін. Егер мұндай әрекеттер заңсыз жүргізілсе, дәлелдемелер жол берілмейтін деп танылуы ықтимал. Егер санкциялау заңдылығы сот актісінде ашылмаса, үкім процестік тазалығы тексерілмейтін дәлелдемелерге құрылу қаупі пайда болады. Жоғарғы Соттың «Жасырын тергеу әрекеттерін санкциялау туралы» нормативтік қаулысы мұндай әрекеттерді ҚПК бойынша санкциялау тәртібімен және жағдайларымен тікелей байланысты [110]. Бірақ қорытынды сот актісінің уәжділігі үшін санкцияның болуы ғана емес, оның мазмұндық сапасы маңызды.

Жасырын тергеу әрекетіне санкция әкімшілік белгі сияқты көрінбеуі керек. Ол дәл осы әрекеттің неге қажет екенін, қандай мән-жайлар мәліметтерді өзге тәсілмен алу мүмкін еместігін немесе қиындығын растайтынын, араласу неге мөлшерлес екенін, қандай құқықтарға әсер ететінін, араласу мерзімі мен көлемі қалай шектелетінін, қылмыстық қудалау органы қандай материалдар ұсынғанын көрсетуге тиіс. Егер тергеу судьясының қаулысында өтінішхатқа және айыптаудың ауырлығына ғана сілтеме жасалса, жасырын әрекет нәтижелерін кейін үкімде пайдалану осал болады. Бірінші саты соты мұндай дәлелдемелердің жол берілушілігін бағалай отырып, не осы олқылықты толықтыруға, не дәлелдемені алу заңдылығы тиісінше ашылмағанын тануға мәжбүр болады. Идеалды модельде сотқа дейінгі санкция мен үкім өзара байланысты болуы керек: біріншісі араласудың жол берілушілігін түсіндіреді, екіншісі істі мәні бойынша шешкенде дәлелдеменің жол берілушілігі мен сенімділігін тексереді.

Үшінші кешен — қылмыстық қудалау органы әрекеттері мен шешімдеріне шағымдарды қарау. Сот бақылауының бұл нысаны болашақ үкімнің уәжділігімен тікелей байланысты, өйткені ол арқылы қорғау тарапы сотқа дейінгі сатының өзінде құқықтардың бұзылуы, әрекеттердің заңсыздығы, өтінішхаттардан бас тарту, дәлелдемелерді танымау, тергеп-тексерудің толық еместігі, қысым, материалдарға қол жеткізуді шектеу туралы мәселелерді қоя алады. Жоғарғы Соттың ҚПК-нің 106-бабы тәртібімен прокурордың және қылмыстық қудалау органдарының әрекеттері мен шешімдеріне шағымдарды соттардың қарауы туралы нормативтік қаулысы соттарды тұлғалардың өкілеттігін және шағыммен жүгіну тәртібін тексеруге бағыттайды [111]. Осы диссертация үшін мынаны атап көрсету маңызды: мұндай шағым бойынша шешім сотқа дейінгі сатының өзге сот актілерінен кем емес уәжді болуға тиіс, өйткені дәл сол шешім іс сотқа жіберілгенге дейін қорғау тарапы шынайы тыңдалды ма дегенді көрсетеді.

Егер қорғаудың заңсыз тінту, дәлелдемені қоса тіркеуден бас тарту, жәбірленуші деп танымау, адвокат құқығын бұзу немесе жауап алу кезінде қысым көрсету туралы шағымы уәжсіз қабылданбаса, кемшілік көпқабатты сипат алады. Формалды түрде тараптың сотқа жүгіну мүмкіндігі болды. Бірақ мазмұндық тұрғыдан ол жауап алған жоқ. Кейін осы дәлел сот талқылауында, апелляцияда және кассацияда қайта пайда болуы мүмкін. Үкім сонда бұрын мәлімделген сотқа дейінгі мәселені жаңадан қарауға немесе бұрынғы формуланы қайталауға мәжбүр болады. Сондықтан сотқа дейінгі сот жауабының сапасы қорытынды сот актісінің сапасына тікелей әсер етеді. Осы мағынада сотқа дейінгі шешімнің уәжділігі профилактикалық функция атқарады: ол бұзушылықты сотқа дейін жояды немесе кейін тексеруге болатын түсінікті позицияны бекітеді.

Төртінші кешен — прокурор шешімдері. Қазақстандық қылмыстық-процестік модельде прокурор сотқа дейінгі іс жүргізудің заңдылығына қадағалау жасайды, мемлекеттік айыптауды қолдайды, заңда көзделген нысандарда қорытынды процестік құжаттарды бекітеді және осылайша сотқа қандай айыптау конструкциясы түсетінін айқындауға әсер етеді. Сот актісінің уәжділігі тұрғысынан прокурорлық саты ерекше мәнге ие: егер айыптау нұсқасы толық емес, қайшылықты немесе дәлелдемелер мен саралау арасындағы анық байланыссыз тұжырымдалса, бірінші саты сотына уәжді үкім құру қиынырақ болады. Сот прокурордың құқықтық бағасына абсолютті түрде байланысты емес, бірақ сот қарауының пәні көп жағдайда айыптаумен белгіленеді. Сондықтан прокурорлық шешімдер сот пен қорғау тарапы үшін айыптау позициясын қандай фактілер, дәлелдемелер және құқықтық белгілер құрайтыны түсінікті болатындай уәждеделуге тиіс.

Бұл азаматтардың қылмыстық процестегі құқықтарын қорғауды күшейтуге және процестік өкілеттіктерді тергеу органдары, прокуратура және сот арасында қайта бөлуге бағытталған реформалардан кейін ерекше маңызды [45]. Егер прокурор анағұрлым күшті процестік сүзгіге айналса, оның шешімдерінің уәждемесіне қойылатын талап та артады. Сотқа дейінгі

айыптау талдауының әлсіздігін тек үкім арқылы өтеуге жол беруге болмайды. Сот шешімі дербес болуға тиіс, бірақ ол айыптау тарапы үшін айыптаудың базалық айқынсыздығын түзетпеуге тиіс. Егер айыптау актісі түсініксіз болса, дәлелдемелер айыптау элементтерімен байланыстырылмаса, саралау ашылмаса, кейінгі сот уәждемесі шамадан тыс ауырлап, талдау орнына материалдарды қайта баяндауға айналу қаупіне ұшырайды.

Бесінші кешен — тергеуші мен анықтаушының процестік шешімдері. Бір қарағанда олар сот актілері болып табылмайды, сондықтан сот шешімдерінің уәжділігі тақырыбына тікелей кірмейді. Бірақ бұл тек сыртқы әсер ғана. Тергеуші тұлғаны күдікті деп тану, сараптамалар тағайындау, тергеу әрекеттерін жүргізу, өтінішхаттардан бас тарту, материалдарды қоса тіркеу, тергеп-тексерудің белгілі бір кезеңінде әрекетті саралау туралы қаулылар қабылдайды. Бұл шешімдер дәлелдемелік траекторияны қалыптастырады. Егер олар шаблонды уәждемесе, істе фактілік материалдар ғана емес, процестік ашық еместік те жинақталады. Мысалы, қорғаудың куәдан жауап алу туралы өтінішхатын қанағаттандырудан бас тарту кейін тергеп-тексерудің толық еместігі және қорғану құқығының бұзылуы туралы дәлелге айналуы мүмкін; толық емес сұрақтармен сараптама тағайындау дәлелдемелік жеткіліктілікке әсер етуі мүмкін; электрондық деректерді әлсіз рәсімдеу жол берілушілік туралы дау туғызуы мүмкін. Сондықтан тергеу шешімдерінің уәждемесі сот уәждемесінің алдыңғы шарты болып табылады.

Халықаралық жазықтықта бұл тергеу органдарының есептілігі туралы жалпы стандартпен расталады. UNODC Полицияның есептілігі, қадағалауы және адалдығы жөніндегі нұсқаулықта есептілікті полицияның өз міндеттерін тиісінше орындауын және бұзушылықтар болған жағдайда жауап беруін қамтамасыз етуге бағытталған ішкі және сыртқы тежеу әрі тепе-теңдік жүйесі ретінде айқындайды; мұндай жүйе адалдықты және қоғам сенімін қолдайды [114]. Бұл құжат қазақстандық қылмыстық-процестік құқықтың дереккөзі болмаса да, әдіснамалық тұрғыдан маңызды: сотқа дейінгі шешім бақыланатын болуы тиіс, ал бақылауға көну процестік нысанда баяндалған себептерсіз мүмкін емес.

Алтыншы кешен — дәлелдемелердің жол берілушілігі сотқа дейінгі және сот сатылары арасындағы көпір ретінде. ҚР ҚПК-де дәлелдемелерді бағалау қатыстылық, жол берілушілік, сенімділік және жеткіліктілік өлшемшарттарына құрылады [4]. Бірақ жол берілушілік өзінің табиғаты бойынша көбіне дәл сотқа дейінгі сатыдағы тергеу органдарының әрекетіне тәуелді. Үкім шығара отырып, сот дәлелдемені бағалайды, бірақ оның жол берілушілігі қалай алынғанына байланысты алдын ала айқындалуы мүмкін: күдіктінің құқықтары сақталды ма, адвокат болды ма, хаттама дұрыс рәсімделді ме, техникалық тіркеу қамтамасыз етілді ме, сақтау тізбегі сақталды ма, араласу санкцияланды ма, қысым немесе арандату болған жоқ па. Демек, қорытынды сот шешімінің негізділігі дәлелдеменің процестік тарихын тексерусіз мүмкін емес.

Бұл жерде диссертация үшін негізгі тезис ұсыну қажет: үкімнің уәжділігі дәлелдеме мазмұнын бағалауды ғана емес, егер тарап мұндай мәселе қойса немесе дәлелдеме шешуші мәнге ие болса, оның процестік шығу тегін де бағалауды қамтуға тиіс. Мысалы, сыбайлас жемқорлық ісінде жасырын тергеу әрекетінің нәтижелері шешуші рөл атқарса, сот жазба сөйлесуді растайды деп қана емес, бұл жазба неге жол берілетін, сенімді және жеткілікті екенін де түсіндіруге тиіс. Есірткі ісінде алынған зат шешуші дәлелдеме болса, сот сарапшы қорытындысын ғана емес, егер бұл мән-жайлар дауланса, алудың, қаптаудың, сақтаудың және сараптамаға берудің заңдылығын да көрсетуге тиіс. Егер мойындау айғақтары орталық дәлелдемеге айналса, сот еріктілікті, адвокаттың болуын, жауап алу жағдайларын және сотталушының кейінгі ұстанымын бағалауға міндетті. Өйтпесе үкім тек сырттай негізделген болады.

Бұл байланыста БҰҰ-ның ұстап алынған немесе қамауда отырған барлық адамдарды қорғау қағидалары жинағының 27-қағидасы ерекше рөл атқарады: дәлелдемелерді алу кезінде осы қағидалардың сақталмауы ұсталған немесе қамауда отырған адамға қарсы дәлелдемелердің жол берілушілігін айқындау кезінде ескерілуге тиіс [112]. Бұл халықаралық стандарт ҚР ҚПК нормаларын алмастырмайды, бірақ тұлғамен сотқа дейінгі қарым-қатынас жағдайлары мен кейінгі соттық дәлелдеме бағалауы арасындағы әдіснамалық байланысты күшейтеді. Егер сотқа дейінгі сатыдағы құқықтардың бұзылуы сот уәждемесінде көрініс таппаса, сот дәлелдемені оның шығу тегінен бөліп бағалау қаупі туындайды. Қылмыстық сот төрелігі үшін бұл жол берілмейді: дәлелдеме таза күйінде өмір сүрмейді, оның әрдайым процестік тарихы бар.

Жетінші кешен — сотқа дейінгі шешімдердің сот қарауы шектеріне ықпалы. Сот істі тағылған айып шегінде қарайды, бірақ айып сотқа дейін қалыптасады. Егер сотқа дейінгі айып кең, анық емес немесе ішкі қайшылықты тұжырымдалса, сот актісі не осы айқынсыздықты қайталауға, не айыптауды анағұрлым мұқият қайта құруға мәжбүр болады. Сапалы үкімде сот айыптау фабуласын өзі анықтаған фактілік нұсқадан ажыратуға тиіс. Бірақ егер сотқа дейінгі айыптау тұжырымы факт, дәлелдеме және саралау арасындағы айқын байланысты қамтымаса, сотқа істі уәжді шешу қиынға соғады. Сондықтан реформаторлық тұрғыда тек уәжді үкімді ғана емес, уәжді айыптау актісін де талап ету маңызды. Айыптау қорғау тарапы неден қорғану керектігін, ал сот нақты нені тексеру керектігін түсінетіндей болуы қажет.

Сегізінші кешен — сотқа дейінгі сатыда қорғау өтінішхаттарын қанағаттандырудан бас тарту. Бұл болашақ уәждемелік кемшіліктердің ең сезімтал көздерінің бірі. Қорғау куәдан жауап алу, сараптама тағайындау, құжаттарды талап ету, дәлелдемені қоса тіркеу, тергеу әрекетін жүргізу, дәлелдемені жол берілмейтін деп тану туралы өтінішхат беруі мүмкін. Егер тергеушінің, анықтаушының немесе прокурордың бас тартуы формалды уәждемелсе, қорғау бұл дәлелді сотқа алып келеді. Егер сот кейін де мазмұнды жауап бермесе, елеулі тізбегі пайда болады. Мұндай тізбек ерекше қауіпті,

өйткені сырттай әр процестік буын заңды көрінуі мүмкін: өтінішхат қаралды, бас тарту шығарылды, шағым қабылданбады, үкім шығарылды. Бірақ шын мәнінде тараптың елеулі дәлелі бірде-бір рет мәні бойынша қаралмаған болады. Дәл осындай тізбектер диссертациядағы эмпириялық талдау объектісіне айналуға тиіс.

Тоғызыншы кешен — алқабилер қатысатын істер бойынша сотқа дейінгі шешімдер. Алқабилер процесінде сотқа дейінгі айыптау мен дәлелдемелік дайындық сапасы ерекше мәнге ие. Алқабилер дәлелдемелерді сот отырысында қабылдайды, бірақ сұрақтар шеңбері, материалдардың жол берілушілігі, айыптау шектері, жол берілмейтін дәлелдемелерді алып тастау және процестік қарсылықтар алдын ала қалыптасады. Егер іс сотқа берілгенге дейін даулы дәлелдемелердің жол берілушілігі мәселелері шешілмесе, төрағалық етуші судья сот талқылауында алқабилерге не ұсынылуы мүмкін екенін ерекше мұқият реттеуге тиіс. Осы кезеңдегі қате кейін әдеттегі тәсілмен уәждемлейтін вердиктке әсер етуі мүмкін. Сондықтан алқабилер істерінде сотқа дейінгі саты және сот талқылауының дайындық бөлігі ерекше уәжді болуға тиіс: алқабилер вердикті процестік тұрғыдан тазартылмаған материалға емес, жол берілетін және түсінікті дәлелдемелік шеңберге сүйенуге тиіс.

Оныншы кешен — сотқа дейінгі шешімдердің апелляциялық және кассациялық тексерумен байланысы. Апелляциялық және кассациялық шағымдарда түп-тамыры сотқа дейінгі сатыда жатқан мәселелер жиі көтеріледі: ұстап алудың заңсыздығы, адвокат құқығының бұзылуы, мойындау айғақтарының жол берілмеуі, тінтудің заңсыздығы, арандату, тергеп-тексерудің толық еместігі, өтінішхаттан бас тарту, сараптама тәртібінің бұзылуы. Егер үкім осы сұрақтарға жауап бермесе, ал апелляция жалпы формуламен шектелсе, қате жүйелік сипат алады. Сондықтан тексеруші сатылар үкім мәтінін ғана емес, бірінші саты соты сотқа дейінгі процестік наразылықтарды қалай қарағанын да талдауға тиіс. Осы мағынада апелляция мен кассация уәжділігі, егер тарап дауласа, дәлелдемелердің сотқа дейінгі процестік тарихын бағалауды қамтуға тиіс.

Реформалау үшін сотқа дейінгі уәждемелік стандарттар жүйесін ұсыну қажет. Бірінші стандарт — фактілік негіздердің нақтылығы стандарты. Тұлғаның құқықтарын шектейтін немесе дәлелдемелік базаға әсер ететін кез келген сотқа дейінгі шешім жалпы формулаларды емес, нақты фактілерді көрсетуге тиіс. Мысалы, күзетпен ұстау үшін айыптаудың ауырлығына сілтеме жасау жеткіліксіз; нақты тәуекелдерді ашу керек. Тінту үшін заттарды табу қажеттігін көрсету жеткіліксіз; іздеу орны, тұлға және зат арасындағы байланысты негіздеу қажет. Жасырын тергеу әрекеті үшін жедел қажеттілікке сілтеме жасау жеткіліксіз; неге аз араласатын құралдар жеткіліксіз екенін көрсету қажет. Бұл стандарт тергеу судьялары мен прокурорларға арналған әдістемелік ұсынымдарда және чек-парақтарда бекітілуі тиіс.

Екінші стандарт — қорғау дәлелдеріне жауап беру стандарты. Егер қорғау мәселені қарауға қатысса немесе жазбаша қарсылық мәлімдесе, шешім елеулі дәлелдерге жауап беруге тиіс. Бұл бұлтартпау шарасына, тергеу органының әрекетіне шағымға, дәлелдемені жол берілмейтін деп тану туралы өтінішхатқа, әрекетті санкциялауға қарсылыққа қатысты. Жауап қысқа болуы мүмкін, бірақ ол пәндік болуы керек. «Қорғау дәлелдері негізсіз» деген фраза стандартқа сай келмейді. Судья немесе прокурор дәлел неге материалдармен расталмайтынын, неге шешімге әсер етпейтінін, қолданылатын норма неге өзгеше түсіндірілгенін көрсетуге тиіс. Бұл стандарт сотқа дейінгі сатыны болашақ сот актісінің уәжділігімен тікелей байланыстырады.

Үшінші стандарт — мөлшерлестік стандарты. Ол бұлтартпау шаралары, мүлікке тыйым салу, жеке ақпаратқа қол жеткізу, жасырын әрекеттер және құқықтарға өзге араласулар үшін ерекше маңызды. Шешім араласудың неге қажет екенін және оның көлемі мақсаттан аспайтынын көрсетуге тиіс. Қылмыстық процесте араласуды тергеу мүддесімен негіздеу азғыруы әрдайым бар. Бірақ тергеу мүддесі әмбебап жауап емес. Ол нақтылануға тиіс: қандай тәуекелдің алдын алынады, неге бұл шарасыз процесті қамтамасыз ету мүмкін емес, неге балама жеткіліксіз, араласу мерзімі мен көлемі қалай шектеледі. Мұндай талдаусыз сотқа дейінгі шешім сенім қалыптастырмайды және кейін дәлелдемелердің заңсыздығы туралы дәлелдер туғызады.

Төртінші стандарт — дәлелдеменің процестік ізін бақылау стандарты. Әрбір негізгі дәлелдеменің түсінікті процестік тарихы болуы керек: кім алды, қашан, қандай негізде, қандай тәсілмен, қалай бекітті, қалай сақтады, қалай берді, қалай зерттеді. Бұл әсіресе заттай, электрондық, цифрлық және арнайы дәлелдемелерге қатысты. Егер сотқа дейінгі сатыда мұндай бақылауға көнетін із болмаса, сотқа жол берілушілік пен сенімділікті уәждеу қиын болады. Сондықтан тергеу және прокурорлық шешімдер дәлелдеменің шығу тегінің негізгі буындарын тіркеуге тиіс. Үшінші тарауда соттың орнына бағалау жасамайтын, бірақ қатысушыларға дәлелдеменің соттық зерттеуге дайын екенін тексеруге көмектесетін «дәлелдемелік тізбекке» арналған арнайы чек-парақ ұсынуға болады.

Бесінші стандарт — айыптауды уәжді сүзгіден өткізу стандарты. Істі сотқа жібермес бұрын прокурор материалдардың формалды толықтығын ғана емес, айыптаудың уәждемелік дайындығын да бағалауға тиіс: фабула анық па, әрбір элемент дәлелденді ме, негізгі дәлелдемелер жол берілетін бе, қорғау өтінішхаттары қаралды ма, қайшылықтар жойылды ма, саралау тұжырымдалды ма, әрбір айыпталушының рөлі дараланды ма. Егер бұл сүзгі әлсіз болса, сот уәждемелік проблемалары алдын ала енгізілген істі алады. Сондықтан практикалық тұрғыда болашақ үкімге қойылатын талаптармен байланысты прокурорлық айыптау сапасы чек-парағын әзірлеу қажет. Прокурор сот міндетті түрде уәждеуге тиіс сұрақтарды алдын ала көруге тиіс.

Алтыншы стандарт — сотқа дейінгі шағымдар мен олар бойынша шешімдерді құжаттау стандарты. Егер қорғау тарапы шағым немесе өтінішхат мәлімдесе, қорытынды сот шешімі бұл дәлелдің қалай қаралғанын

қадағалай алуға тиіс. Сондықтан сотқа дейінгі шешімдер құрылымдалған болуы керек: дәлелдің мәні, тергеу органының немесе прокурордың ұстанымы, ұсынылған материалдар, құқықтық баға, қорытынды. Бұл қорғау үшін ғана емес, сот үшін де маңызды. Бірінші саты судьясы істі алған кезде құжаттардың хаотикалық массивін емес, даудың процестік тарихын көруі керек. Сонда үкім шынымен даулы мәселелерге уәжді жауап бере алады, оларды қайтадан қалпына келтірмейді.

Бұл стандарттар ҚПК мәтінінде ғана емес, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларында, ведомстволық нұсқаулықтарда, прокурорларды, тергеушілерді, анықтаушыларды және судьяларды оқытуда да бекітілуге тиіс. Бұл ретте шамадан тыс формализациядан сақтану керек. Барлық сотқа дейінгі шешімдер үшін бірдей көлемдегі уәждемені талап етуге болмайды. Қарапайым техникалық қаулы қысқа болуы мүмкін. Бірақ құқықты шектейтін, дәлелдеменің жол берілушілігіне әсер ететін, тараптың елеулі дәлелін қабылдамайтын немесе айыптау шеңберін қалыптастыратын кез келген шешім мазмұнды уәждерге ие болуы керек. Өлшемшарт сот актісіндегідей: шешімнің тұлға құқықтары мен іс нәтижесі үшін маңызы уәждеменің тереңдігін айқындайды.

Диссертацияның эмпириялық бөлігінде сотқа дейінгі сатының ықпалын бірнеше көрсеткіш арқылы зерттеуге болады. Біріншісі — үкімде сотқа дейінгі процестік дауларға: дәлелдемелердің жол берілушілігіне, шағымдарға, өтінішхаттарға, қорғану құқығының бұзылуына сілтемелердің болуы. Екіншісі — соттың осы дауларға берген жауабының сапасы. Үшіншісі — сотқа дейінгі сатыға байланысты дәлелдерге апелляция мен кассацияның реакциясы. Төртіншісі — дау туғызған дәлелдеме санаты: мойындау айғақтары, тінту, жасырын әрекеттер, электрондық деректер, сараптама. Бесіншісі — нәтиже: үкім күшінде қалды ма, өзгертілді ме немесе жойылды ма. Мұндай модель сотқа дейінгі қандай кемшіліктер сот уәждемесінің проблемаларына жиірек айналатынын көрсетуге мүмкіндік береді. Мұндай деректер өңделмейінше, пайыздар немесе жиіліктерді айтуға болмайды; бірақ әдіснамалық схема қазірдің өзінде қалануға тиіс.

Электрондық және цифрлық дәлелдемелерді талдау ерекше мәнге ие. Қазіргі қылмыстық сот ісін жүргізу хат алмасулармен, файлдармен, метадеректермен, банктік транзакциялармен, бейнежазбалармен, мобильдік құрылғылар деректерімен барған сайын жиі кездеседі. Мұнда сотқа дейінгі саты ерекше маңызды: егер цифрлық дәлелдеме дұрыс алынбаса, көшірілмесе, сақталмаса немесе сипатталмаса, сотқа оның сенімділігін бағалау қиын. Электрондық хат алмасуға немесе жазбаға жай сілтеме жасап, оларды алу процесінің тарихын ашпайтын үкім жеткіліксіз уәждемелген болуы мүмкін. Сондықтан реформаторлық тұрғыдан цифрлық дәлелдемелер үшін жеке әдістемелік стандарттар әзірлеу қажет: дереккөзді, тұтастықты, алу тәсілін, қол жеткізуді, сақтауды, сараптамалық тексеруді, нақты тұлғамен байланысты тіркеу. Бұл бағыт қылмыстық процестің және дәлелдемелерді цифрландырудың болашақ дамуымен тікелей байланысты.

Сотқа дейінгі саты ақтау үкімінің уәждемесіне де әсер етеді. Егер сот тұлғаны айыптаудың дәлелденбеуі, дәлелдемелердің жол берілмеуі немесе жойылмайтын күмәндар себебінен ақтаса, уәждемеде көбіне сотқа дейінгі кемшіліктер көрінеді: қорғау нұсқасының тексерілмеуі, тергеп-тексерудің толық еместігі, заңсыз дәлелдеме, қайшылықты айғақтар, әлсіз сараптама, түсініксіз айыптау. Сондықтан ақтау үкімі сотқа дейінгі шешімдердің сапасын талдау үшін маңызды дереккөз бола алады. Ол айыптау конструкциясының соттық тексеруден қай жерде өтпегенін көрсетеді. Прокуратура және тергеу органдары үшін мұндай шешімдер статистикалық жеңіліс емес, кәсіби оқыту материалы болуы керек: қандай сотқа дейінгі қателер дәлелденбеуге немесе жол берілмеушілікке әкелді.

Бұл ретте кері қателікке жол беруге болмайды: сотқа дейінгі уәждемені сапалы ету талабы сотқа айыптауды сақтау мақсатында қысым жасауға айналмауға тиіс. Сот тергеп-тексерудің әлсіздігін айыптау нәтижесі үшін түзетуге міндетті емес. Егер дәлелдемелер жол берілмейтін немесе жеткіліксіз болса, сот тұлғаны ақтауға немесе өзге заңды шешім қабылдауға тиіс. Сотқа дейінгі шешімдерді реформалау айыптау бағытын күшейту үшін емес, процестің құқықтық тазалығын арттыру үшін қажет. Жақсы уәжелген сотқа дейінгі шешім тұрақты айыптау үкіміне де, істі уақтылы тоқтатуға да, жол берілмейтін дәлелдемені алып тастауға да немесе құқықтарды негізсіз шектеуден бас тартуға да әкелуі мүмкін. Уәжділіктің құқықтық мәні де осында: ол айыптауға немесе қорғауға жеке-жеке емес, әділ процеске қызмет етеді.

Осы диссертация шеңберінде сот актісіндегі «уәждеменің сотқа дейінгі ізі» моделін ұсынуға болады. Бұл ұғым арқылы сот үкімінің немесе өзге сот шешімінің дәлелдемелердің жол берілушілігі, сенімділігі, жеткіліктілігі, қорғану құқығы немесе айыптаудың заңдылығы үшін мәні бар сотқа дейін жасалған процестік шешімдер мен дәлелдемелік әрекеттерді көрсететін, тексеретін және бағалайтын элементтерінің жиынтығы түсінілуі керек. Мұндай із ұстап алуды, бұлтартпау шарасын, тінтуді, жауап алуды, сараптаманы, жасырын әрекетті, қорғау шағымын, дәлелдемені қоса тіркеу туралы өтінішхатты талдауда көрінуі мүмкін. Егер тиісті дәлелдер болған жағдайда сотқа дейінгі із толық жоқ болса, сот актісі істің нақты процестік тарихынан ажырап қалғандай көрінеді.

Бұл модельді практикалық іске асыру әртүрлі қатысушыларға арналған чек-парақтарды талап етеді. Тергеуші мен анықтаушы үшін — уәжелген процестік шешім чек-парағы: негіз, фактілер, дәлелдемелер, қатысушы құқықтары, қорғау дәлелдері, норма, қорытынды. Прокурор үшін — айыптауды тексеру чек-парағы: фабуланың айқындығы, дәлелдемелердің жол берілушілігі, өтінішхаттардың қаралуы, дараландыру, саралау. Тергеу судьясы үшін — сот бақылауы чек-парағы: өтінішхаттың пәні, фактілік негіздер, құқықтар, қажеттілік, мөлшерлестік, тарап дәлелдері, балама, мерзім. Бірінші саты соты үшін — сотқа дейінгі даулар чек-парағы: қандай шешімдер дауланды, қандай дәлелдемелер солардың негізінде пайда болды, жол

берілушілік пен сенімділік қалай бағаланды, сот қалай жауап берді. Апелляция үшін — сотқа дейінгі дәлелдерді тексеру чек-парағы: бірінші саты жауабы болды ма, ол жеткілікті ме, кемшілік үкімге әсер ете ме.

Мұндай жүйе күрделі әрі ауыр болмауға тиіс. Ол Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларында және оқу-әдістемелік материалдарда бағдарлар жиынтығы ретінде ұсынылуы мүмкін. Бірақ идеяның өзі ҚПК-де және сот практикасында бекітілуге тиіс: сотқа дейінгі процестік шешімдер қылмыстық істің техникалық фоны емес; олар болашақ сот актісінің дәлелдемелік және уәждемелік архитектурасын қалыптастырады. Егер олар әлсіз уәждемелсе, үкім кемшілікті негіз алады. Егер олар сапалы уәждемелсе, сотқа дәлелдемелерді бағалау жеңілдейді, тараптарға дауласу жеңілдейді, апелляцияға тексеру жеңілдейді, ал қоғамға нәтижеге сену жеңілдейді.

Қорытындылай келе, сотқа дейінгі сатының сот актілерінің уәжділігіне ықпалы жүйелік сипатқа ие екенін атап өту қажет. Қылмыстық іс бойынша сот шешімі — процестік пирамиданың шыңы, бірақ оның орнықтылығы іргетасқа тәуелді. Айқын себепсіз ұстап алу, балама шараларды бағаламай таңдалған бұлтартпау шарасы, нақты фактілерсіз берілген тергеу әрекетіне санкция, жауапсыз қалдырылған өтінішхаттан бас тарту, дәлелдемелік байланыссыз айыптау, сыни тексерусіз прокурорлық бекіту — мұның бәрі кейін сотқа қорғау дәлелдері, жол берілушілік туралы даулар, апелляциялық шағымдар және кассациялық өтінішхаттар ретінде қайта оралады. Сондықтан сот актілерінің уәжділігін арттыру сотқа дейінгі процестік шешімдердің уәжділігін арттырмай мүмкін емес. Осы мағынада уәжділік үкімге қойылатын финалдық талап ретінде емес, қылмыстық процестің өтпелі, біртұтас стандарты ретінде қарастырылуға тиіс.

3.4 Тергеушілер, анықтаушылар, судьялар, прокурорлар және қорғаушылар үшін оқу-әдістемелік стандарттарды әзірлеу және сот актілерінің сапасын бағалау метрикасын қалыптастыру

Қылмыстық процестегі сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігін арттыруды ҚПК мәтінін өзгертумен немесе Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын толықтырумен ғана қамтамасыз ету мүмкін емес. Заңнамалық формула өздігінен сот практикасын өзгертпейді, егер процестің кәсіби қатысушылары бұрынғы шаблондармен ойлауды жалғастырса: тергеуші процестік шешімді техникалық құжат ретінде ресімдейді; прокурор айыптауды негізінен формалды жеткіліктілік тұрғысынан тексереді; қорғаушы нақты дәлелдемелік байланыссыз жалпы дәлел келтіреді; судья айыптау фабуласын қайта шығарып, кінәнің дәлелдемелер жиынтығымен дәлелденгені туралы фразамең шектеледі; апелляциялық саты шағымның нақты дәлелдеріне дербес жауап бермей, бірінші саты қорытындысын растайды.

Қылмыстық сот төрелігінің сапасын нақты «оқыту–құзырет–метрика» тізбегіне тікелей байланыстыру маңызды. Бұл жерде басты назар пәндік

білімді механикалық көбейтуде емес, дәлелдемелерді бағалау, жазбаша уәждерді құрастыру, сот залын тиімді басқару, процестік мінез-құлық және кәсіби этика сияқты қолданбалы қабілеттерді жүйелі қалыптастыруға бағытталады. Негізгі тезис айқын: сотқа дейінгі тергеп-тексеру мен сот талқылауының әділдігі тек құқық нормаларының «мәтініне» ғана емес, сол нормаларды іс жүзінде қолданатын мамандардың кәсіби даярлық сапасына тікелей тәуелді. Демек, әділ сот қызметін қамтамасыз ету үшін оқыту стандарттары аса қажет. Сондықтан уәжділік реформасы нормативтік деңгеймен қатар оқу-әдістемелік деңгейге де ие болуға тиіс. Әңгіме сот жазуы бойынша қосымша дәріс туралы емес, қылмыстық процестің барлық субъектілері үшін уәждеделген процестік ойлаудың кәсіби стандартын қалыптастыру туралы болып отыр.

Қазақстанда мұндай жұмыс үшін институционалдық база қазірдің өзінде бар. Қазақстан Республикасы Жоғары Сот Кеңесінің жанындағы Сот төрелігі академиясы өзінің міндеті ретінде сот жүйесі үшін кадрлар даярлауды, сондай-ақ судьялар мен сот жүйесі қызметкерлерін қайта даярлауды және олардың біліктілігін арттыруды ресми түрде айқындайды [115]. Қазақстан Республикасы Жоғары Сот Кеңесі Төрағасының 2025 жылғы 24 ақпандағы № 1-8/26 өкімімен бекітілген Сот төрелігі академиясының қызметі қағидалары Академияның білім беру, оқу-әдістемелік, ғылыми-әдістемелік және өзге де қызметін бекітеді [116]. Академияның ресми сайтында оқу процесін, оқу-әдістемелік және ғылыми-әдістемелік қызметті ұйымдастыруға, біліктілікті арттыру бағдарламаларының тиімділігін бағалауға және оқу-әдістемелік кеңес жұмысына қатысты құқықтық актілер де орналастырылған [117]. Демек, диссертацияда ұсынылатын стандарт жаңа институт құруды талап етпейді. Ол қолданыстағы даярлау және біліктілікті арттыру жүйесіне енгізілуі мүмкін, бірақ оқыту мазмұны ҚПК нормаларын жалпы қайталауға емес, процестік шешімдерді уәжді қабылдау және баяндау бойынша практикалық дағды қалыптастыруға бағытталған жағдайда ғана.

Бұл ретте қағидатты шекті бірден белгілеу қажет: оқу-әдістемелік стандарт судьяға іс бойынша қандай шешім қабылдау керектігін нұсқамауға тиіс. Бұл сот тәуелсіздігімен үйлеспес еді. Мұндай стандарт басқа сұраққа жауап беруге тиіс: қабылданған кез келген шешім — айыптау үкімі, ақтау үкімі, тергеу судьясының қаулысы, апелляциялық немесе кассациялық қаулы, өтінішхаттан бас тарту, дәлелдеменің жол берілушілігі туралы шешім — дәлелдемелік, логикалық және құқықтық тұрғыдан қалай түсіндірілуі керек. Басқаша айтқанда, оқыту сот қалауының нәтижесіне емес, оның құқықтық түрде білдірілу сапасына бағытталуға тиіс. Сот дәлелдемелерді еркін бағалау мен ішкі сенімін сақтайды, бірақ бұл сенім тексерілетін нысанда: дәлелдемелерді талдау, елеулі дәлелдерге жауап беру, фактілерді нормамен байланыстыру және құқықтық салдарды айқын түсіндіру арқылы көрініс табуы керек.

Судьялар үшін оқу стандарты сот пайымдауының құрылымы төңірегінде құрылуға тиіс. Сот актісін фабуланы, дәлелдемелерді, норманы және қарар

бөлігін енгізу жеткілікті болатын кәдімгі заң құжаты ретінде қабылдауға болмайды. Қылмыстық процесте сот актісі соттың айыптаудан қорытындыға дейінгі жолын жазбаша қайта құру болып табылады: қандай фактілер анықталды деп танылды, әрбір фактіні қандай дәлелдемелер растайды, бұл дәлелдемелер неге жол берілетін және сенімді, қорғау нұсқасы неге қабылданбады, саралау неге дұрыс, жаза неге дәл осылай дараландырылды. Сондықтан судьяларға арналған модуль бірнеше міндетті блокты қамтуға тиіс: дәлелдемелерді қатыстылық, жол берілушілік, сенімділік және жеткіліктілік өлшемшарттары бойынша бағалау; тараптардың елеулі дәлелдеріне жауапты уәждеу; дәлелдемелерді тізбелеу мен оларды бағалау арасындағы айырмашылық; саралауды уәждеу; жазаны уәждеу; ақтау үкімінің ерекшеліктері; апелляциялық және кассациялық сот актісін уәждеу; алқабилер қатысатын істердің ерекшеліктері; цифрлық және арнайы дәлелдемелерді талдау.

Судьялар үшін жеке блок сот уәждемесінің қателеріне арналуға тиіс. Практикада судья уәждердің өрескел болмауын ғана емес, анағұрлым нәзік кемшіліктерді де тани алуға тиіс: соттың дербес фактілік нұсқасының орнына айыптау актісін қайта шығару; бірнеше сотталушы бойынша топтық уәждеме; әрбір дәлелдеме қандай фактіні растайтынын көрсетпей, дәлелдемелер жиынтығына сілтеме жасау; қорғау дәлелдерін формалды түрде қабылдамау; негізгі дәлелдеменің жол берілушілігін бағаламау; жазаны шаблонды тағайындау; шағым дәлелдеріне жауап бермей үкімді апелляциялық тәртіппен растау. Дәл осындай кемшіліктер сот актісін сырттай ресімделген, бірақ ішкі жағынан әлсіз етеді. Сондықтан оқыту нақты иесіздендірілген сот актілері фрагменттерімен жұмыс істеуді қамтуы керек: курс қатысушыларына кемшілікті анықтау, оның құқықтық мәнін түсіндіру және тиісті фрагментті уәжділік стандартына сай етіп қайта жазу ұсынылады.

Прокурорлар үшін оқу-әдістемелік стандарттың екпіні өзгеше болуы керек. Прокурор болашақ сот актісінің сапасына сот үкім шығаруға кіріспей тұрып-ақ әсер етеді. Ол сотқа дейінгі іс жүргізудің заңдылығын бағалайды, айыптау конструкциясын бекітеді немесе қолдайды, дәлелдеуге қатысады, қорғау дәлелдеріне жауап береді және сотта мемлекеттік айыптауды қолдайды. Егер прокурорлық ұстаным айыптаудың дәлелденгені туралы жалпы тұжырымға ғана құрылса, сотқа сенімді уәждеме қалыптастыру қиындайды. Сондықтан прокурор айыптауды болашақ сот уәждемесі арқылы тексеруге үйретілуге тиіс: айыптаудың әрбір элементі дәлелденді ме; оқиғаны, тұлғаның қатысуын, кінә нысанын, саралаушы белгіні, залал мөлшерін қандай дәлелдемелер растайды; дәлелдемелердің жол берілмеу қаупі бар ма; қорғау өтінішхаттары қаралды ма; қайшылықтар жойылды ма; саралау мен жазаны жалпы формуламен емес, нақты дәлелдемелік байланыспен негіздеуге бола ма.

Тергеушілер мен анықтаушылар үшін оқу стандарты одан да практикалық болуға тиіс. Олардың процестік шешімдері сот актілері болып табылмайды, бірақ болашақ сот шешімінің дәлелдемелік негізін дәл солар

калыптастырады. Егер тергеу әрекетінің хаттамасы формалды жасалса, сараптама тағайындау туралы қаулы релевантты сұрақтарды ашпаса, қорғау өтінішхатынан бас тарту уәждемесе, цифрлық дәлелдеменің түсінікті процестік тарихы болмаса, заттай дәлелдемені алу анық сақтау тізбегінсіз ресімделсе, кейін сотқа мұндай материалдардың жол берілушілігі мен сенімділігін уәждеу қиын болады. Сондықтан тергеуші мен анықтаушы процестік құжаттарды жасау техникасын ғана емес, әрбір сотқа дейінгі құжаттың сотта қалай тексерілетінін түсінуге де үйретілуге тиіс. Осы мағынада олар үшін «дәлелдеменің процестік ізі» модулі негізгі болуы керек: дәлелдемені кім, қашан, қандай негізде, қандай тәсілмен алды; қатысушының қандай құқықтары қамтамасыз етілді; дәлелдеме қалай сақталды; қандай қарсылықтар мәлімделді; олар қалай шешілді.

Қорғаушылар үшін оқу стандарты елеулі дәлелді қалыптастырумен байланысты болуға тиіс. Адвокаттық ұстаным сот уәждемесінің сапасына сот ұстанымынан кем әсер етпейді. Егер қорғау заңсыздық, дәлелденбеу немесе айыптаудың негізсіздігі туралы жалпы тұжырымдармен шектелсе, сот та сондай жалпы формуламен жауап бере алады. Ал егер қорғаушы нақты қандай дәлелдеме жол берілмейтін екенін, қандай норма бұзылғанын, қайшылық неге елеулі екенін, құрамның қай элементі дәлелденбегенін, саралау неге қате екенін, қорғану құқығының бұзылуы істің нәтижесіне қалай әсер еткенін нақты көрсетсе, сот пәндік жауап беруге міндетті болады. Сондықтан қорғаушыларды шағымдар жазуға ғана емес, заңдық мәні бар дәлел құрастыруға үйрету қажет: дәлел нақты болуы, дәлелдемемен немесе нормамен байланысуы, істің нәтижесіне ықпал ете алуы және апелляциялық немесе кассациялық сатыда тексеруге жарамды болуы тиіс.

Мұндай тәсіл қылмыстық процестің барлық субъектілері үшін ортақ терминологиялық базаны талап етеді. Тергеуші, прокурор, қорғаушы және судья «елеулі дәлел», «уәждемелік жеткіліктілік», «дәлелдемелік байланыс», «дәлелдеменің процестік тарихы», «қорытындыны дараландыру», «формалды уәждеме», «тексеруші уәждеме» деген ұғымдарды бірдей түсінуге тиіс. Бірыңғай кәсіби тіл болмаса, әр қатысушы уәжділікке өз мағынасын салады. Судья дәлелдемелерді тізбелеуді жеткілікті деп санайды; прокурор — айыптау нұсқасының орнықтылығын; адвокат — дәлелдердің мәнін ажыратпай, барлығына жауап беруді; апелляция — үкімнің заңдылығын формалды растауды. Сондықтан оқу-әдістемелік стандарт ұғымдық блоктан басталуға тиіс, бірақ онымен тоқтап қалмауы керек: әр ұғым практикалық мысал арқылы ашылуға тиіс.

Оқыту әдістемесі кейстік болуы керек. Үкім заңды, негізді және уәжді болуға тиіс деген қарапайым дәріс кәсіби дағды бермейді. Нақты жағдайлармен жұмыс істеу қажет: қорғау мойындау айғақтарының жол берілушілігін дауласады; куә айғақтарын өзгертеді; сараптама негізгі сұраққа жауап бермейді; істе бірнеше сотталушы және бірнеше эпизод бар; айыптау электрондық деректерге негізделген; апелляциялық шағым қорғану құқығының бұзылуы туралы дәлелге жауаптың жоқтығын көрсетеді;

алқабилер айыптау вердиктін шығарды, ал сот құқықтық салдарды уәждеуге тиіс. Осындай әрбір кейсте оқыту қатысушылары қандай сұрақтар елеулі екенін, қандай дәлелдемелер бағалауды талап ететінін, уәжді жауап қандай болуы керектігін және қандай кемшіліктер сот актісінің күшін жоюға немесе өзгертуге әкелуі мүмкін екенін анықтауға тиіс.

Соттық оқытудың халықаралық тәжірибесі дәл практикалық бағдарланған әдіснаманың қажеттігін растайды. European Judicial Training Network соттық даярлық жөніндегі нұсқаулығында оқытуды жоспарлаудың, тренерлерді әдістемелік даярлаудың және судьялардың кәсіби дағдыларына бағдарланған белсенді оқыту нысандарын пайдаланудың мәні атап көрсетіледі [118]. Бұл құжат Қазақстан үшін міндетті емес, бірақ оның әдіснамалық құндылығы айқын: сот шешімдерінің сапасын пассивті дәріс тыңдау арқылы арттыру мүмкін емес. Судья практикалық жаттығулар, сот актілерін талдау, процестік жағдайларды модельдеу, кері байланыспен жұмыс істеу және жазылған мәтінді қайта бағалау арқылы үйренуге тиіс.

Сот этикасы да уәжділікке оқытуға енгізілуге тиіс. Судьялардың мінез-құлқы жөніндегі Бангалор қағидаттары және UNODC-тің сот этикасы бойынша оқу материалдары тәуелсіздік, бейтараптық, адалдық, теңдік, құзыреттілік және ынталылықты судья қызметінің іргелі құндылықтары ретінде қарастырады [108], [119]. Сот шешімінің уәжділігі осы құндылықтармен тікелей байланысты. Бейтарап судья тараптардың бірінің дәлелдерін елемейді. Құзыретті судья дәлелдемені фактімен және нормамен байланыстыра алады. Ынталы судья талдауды шаблонмен алмастырмайды. Тәуелсіз судья айыптау немесе қорғау ұстанымына еруге міндетті емес, бірақ өз қорытындысын құқықтық нысанда түсіндіруге міндетті. Сондықтан уәжділік модулі процестік қана емес, этикалық модуль ретінде де қарастырылуға тиіс: уәждемеленген немесе формалды уәждемеленген шешім сот билігіне сенімді әлсіретеді.

Реформаның келесі элементі — сот актілерінің сапасын бағалау метрикасын қалыптастыру. Метрика идеясының өзі пайдалы болуы мүмкін, бірақ егер ол дұрыс құрылмаса, әкімшілік KPI-ға оңай айналады. Сот актісінің сапасын тек бет саны, нормаларға сілтемелер саны, тізілген дәлелдемелер саны немесе жоғары тұрған саты өзгеріссіз қалдырған сот актілерінің пайызы бойынша бағалауға болмайды. Ұзын шешім бос болуы мүмкін; қысқа шешім сенімді болуы мүмкін. Заңға көп сілтеме жасау талдауды алмастырмайды; көп дәлелдеме олардың жеткілікті екенін білдірмейді; актінің апелляцияда орнықты болуы уәждеменің жоғары сапасын әрдайым дәлелдемейді. Сондықтан метрика сандық-бюрократиялық емес, мазмұндық болуы керек.

Ұсынылатын метрика үш деңгейге ие болуға тиіс. Бірінші деңгей — құрылымдық. Ол сот актісінде қажетті элементтер бар-жоғын тексереді: соттың фактілік нұсқасы, дәлелдемелік бөлік, тараптар дәлелдерін бағалау, саралау, жаза, азаматтық талап бойынша шешім, процестік салдарлар, апелляцияда немесе кассацияда шағымға жауап. Бұл деңгей маңызды, бірақ

ең үстірт деңгей. Екінші деңгей — мазмұндық. Ол бұл элементтер нақты қалай ашылғанын бағалайды: дәлелдемелер тек тізілген бе немесе бағаланған ба; тарап дәлелдері жай аталған ба немесе пәндік жауап алды ма; жаза формалды сипатталған ба немесе дараландырылған ба; саралау аталған ба немесе құрам белгілерімен байланыстырылған ба. Үшінші деңгей — функционалдық. Ол басты сұраққа жауап береді: сот актісі соттың дәлелдемеден фактіге, фактіден құқыққа, құқықтан түпкілікті қорытындыға дейінгі жолын түсінуге және тексеруге мүмкіндік бере ме. Дәл үшінші деңгей орталық болуға тиіс.

Практикада мұндай метриканы екінші тарауда ұсынылған индикаторлар арқылы құруға болады: соттың дербес фактілік нұсқасы; дәлелдемелік байланыс; дәлелдемелердің қатыстылығын, жол берілушілігін, сенімділігін және жеткіліктілігін бағалау; қайшылықтарды талдау; тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап; сотталушылар мен эпизодтар бойынша дараландыру; саралауды уәждеу; жазаны уәждеу; апелляциялық және кассациялық жауап сапасы; дәлелдемелердің сотқа дейінгі процестік тарихын ескеру. Әр индикатор 0-ден 3-ке дейінгі шкала бойынша бағалануы мүмкін: элемент жоқ; элемент формалды түрде білдірілген; элемент ішінара ашылған; элемент мазмұнды түрде ашылған. Бірақ мұндай шкала судьяны бағалаудың автоматты негізі ретінде емес, диагностикалық құрал ретінде ғана пайдаланылуға тиіс.

Жалпы балл сыни кемшілікті жасырып қалмауға тиіс деген қағиданы бекіту ерекше маңызды. Мысалы, сот актісі жақсы құрылымдалған, егжей-тегжейлі фабула мен жаза уәждемесін қамтуы мүмкін, бірақ егер сот жалғыз негізгі дәлелдеменің жол берілмейтіндігі туралы дәлелге жауап бермесе, мұндай акт сапалы деп таныла алмайды. Бір елеулі кемшілік бүкіл шешімнің тексерілетіндігін бұзуы мүмкін. Сондықтан метрика балдық бағалауды сапалық құқықтық қорытындымен біріктіруге тиіс. Осы мағынада контент-талдау және эмпириялық құқықтық зерттеу жөніндегі әдіснамалық еңбектер пайдалы, бірақ олар құқықтық бағалауды жоққа шығармайды [93], [95], [97]. Кодтау қайталанатын белгілерді көруге көмектеседі, бірақ кемшіліктің мәні туралы құқықтық қорытындыны алмастырмайды.

Сот актілерінің сапа метрикасы ең алдымен жүйелік деңгейде қолданылуға тиіс. Оны судьялардың тікелей жария рейтингі ретінде пайдалануға болмайды. Мұндай тәсіл судьяларға қысым жасап, формалды мінез-құлықты ынталандыруы мүмкін: көбірек жазу, шаблондарды пайдалану, күрделі істерден қашу, пайымдау сапасының орнына актінің орнықтылығына бағдарлану. Метриканы типтік проблемаларды анықтау үшін пайдалану әлдеқайда өнімді: уәждеменің қандай элементтері жиі әлсіз; қандай іс санаттарында дәлелдемелердің жол берілушілігіне баға жиі жоқ; қай жерде апелляциялық актілер шағым дәлелдеріне жауап бермейді; қандай істерде топтық уәждеме жиі кездеседі; қандай қателер үкімдердің күшін жоюға немесе өзгертуге әкеледі. Мұндай деректер механикалық

әкімшілендіру үшін емес, оқыту, әдістемелік ұсынымдар және Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын жаңарту үшін пайдаланылуға тиіс.

Сонымен бірге сапаны бағалаудан толық бас тартуға да болмайды. Сот тәуелсіздігі сот актісінің сапасы үшін кәсіби жауапкершіліктің болмауын білдірмейді. Бірақ бұл жауапкершілік институционалдық тұрғыдан дұрыс болуы керек. Ішкі кәсіби кері байланыс моделі мүмкін: сот актілерін иесіздендіріп талдау, оқу семинарларында типтік кемшіліктерді талқылау, практика шолуларын дайындау, жас судьялар үшін жеке тәлімгерлік, әрбір кемшілікті тәртіптік мәселе етпей, күшін жойған және өзгертілген актілерді талдау. Мұндай тәсіл СЕРЕЈ және ССЈЕ құжаттарында тұжырымдалған сот төрелігі сапасы идеясына сәйкес келеді, онда сот шешімінің сапасы судьяның жеке еңбегінің ғана емес, сот жүйесін ұйымдастырудың, оқытудың, ресурстардың және процестік ортаның нәтижесі ретінде қарастырылады [106], [107].

Метрика апелляциялық және кассациялық практикамен байланыстырылуға тиіс. Егер апелляция немесе кассация сот актісін дәлелдемелерді зерттеудің толық еместігі, қорғау дәлелдеріне жауаптың болмауы, дұрыс емес саралау, жазаның уәждемелігі немесе қорғану құқығының бұзылуы салдарынан жойса немесе өзгертсе, бұл жағдай оқу материалдары базасына енуі керек. Бірақ күшін жойған шешімдерді ғана талдау жеткіліксіз. Өзгеріссіз қалдырылған актілердің де уәждемесі әлсіз болуы мүмкін; керісінше, күшін жойған акт уәжділікке қатысы жоқ себеппен жойылуы мүмкін. Сондықтан метрика әртүрлі актілер топтарымен жұмыс істеуге тиіс: орнықты, өзгертілген, күшін жойған, ақтау, айыптау, апелляциялық, кассациялық актілер. Тек осылай нақты көріністі көруге болады.

Практикалық енгізу үшін бірнеше құжат ұсынуға болады. Біріншісі — судьялар үшін «Қылмыстық іс бойынша уәждемеленген сот актісінің стандарты». Екіншісі — прокурорлар үшін «Айыптаудың дәлелдемелік және уәждемелік дайындығын тексеру стандарты». Үшіншісі — тергеушілер мен анықтаушылар үшін «Уәждемеленген сотқа дейінгі процестік шешім стандарты». Төртіншісі — қорғаушылар үшін «Елеулі дәлелді қалыптастыру және уәждемелік кемшіліктерді анықтау стандарты». Бесіншісі — «Қылмыстық істер бойынша сот актілерінің сапасын бағалаудың индикаторлық матрицасы». Бұл құжаттардың барлығы бірыңғай ұғымдық аппаратты пайдалануға тиіс, әйтпесе олар бытыраңқы өмір сүреді. Егер әрбір процестік қатысушы бөлек логикада оқытылса, сот уәждемесі жақсармайды.

Енгізу кезеңділігі де маңызды. Бірінші кезеңде екінші тарауда ұсынылған әдістеме бойынша 2019–2024 жылдардағы сот актілерінің пилоттық талдауын жүргізу қажет. Екінші кезеңде типтік уәждемелік кемшіліктерді бөліп, оларды іс санаттарымен, өңірлермен және сатылармен байланыстыру керек. Үшінші кезеңде Жоғарғы Соттың, Сот төрелігі академиясының, прокуратураның, адвокатураның және ғылыми қауымдастықтың қатысуымен оқу-әдістемелік стандарттар мен чек-парақтар жобасын әзірлеу қажет. Төртінші кезеңде оқу

модульдерін судьялар, прокурорлар, тергеушілер және адвокаттардың шектеулі тобында апробациялау керек. Бесінші кезеңде сот актілерін немесе практикалық тапсырмаларды қайта талдау арқылы оқытудың тиімділігін бағалау қажет. Алтыншы кезеңде нормативтік қаулыларға, оқу бағдарламаларына және әдістемелік материалдарға түзетулер енгізу керек. Мұндай бірізділік қағаз жүзінде әдемі көрініп, бірақ сот практикасын өзгертпейтін формалды реформадан сақтайды.

Цифрлық және электрондық дәлелдемелермен жұмыс істеуге оқыту ерекше орын алуға тиіс. Қазіргі қылмыстық сот ісін жүргізу хат алмасуларды, аудио- және бейнежазбаларды, мобильдік құрылғылар деректерін, банктік операцияларды, электрондық құжаттарды, ақпараттық жүйелер мәліметтерін барған сайын жиі қамтиды. Мұндай дәлелдемелер түпнұсқалылықты, тұтастықты, дереккөзді, алу тәсілін, сақталуын және нақты тұлғамен байланысын бағалауды талап етеді. Егер судья, прокурор, тергеуші немесе қорғаушы цифрлық дәлелдеменің процестік ерекшелігін түсінбесе, уәждеме үстірт болады. Сондықтан оқу стандартына жеке модуль енгізу қажет: электрондық дәлелдеме қалай тіркеледі; сақтау тізбегі қалай тексеріледі; жол берілмеушілік туралы қандай дәлелдер туындауы мүмкін; сот мұндай дәлелдемеге сенімді қалай уәждеуге тиіс. Бұл бағыт қылмыстық сот төрелігінің сапасы үшін барған сайын маңызды бола береді.

Алқабилер қатысатын істер бойынша модуль де кем емес маңызды. Мұнда оқыту ең алдымен судьяларға, прокурорларға және қорғаушыларға бағытталуға тиіс. Судья сұрақ парағын түсінікті, айыптауға жетелемейтін, сотталушылар мен эпизодтар бойынша дараланған түрде тұжырымдай алуға тиіс. Прокурор айыптауды алқабилерге жол берілген шектерді бұзбай қалай ұсыну керектігін түсінуге тиіс. Қорғаушы сұрақтарға ескертулер мәлімдеп, процестік қарсылықтарды тіркей алуға тиіс. Қорытынды үкім кеңесу кұпиясын ашпай, вердикттің құқықтық салдарын, жазаны, саралауды, азаматтық талапты және елеулі процестік мәселелерді уәждеуге тиіс. Мұндай модуль 3.1-бөлімде алқабилер қатысатын істер бойынша жазбаша уәждеме туралы ұсыныстарға байланысты ерекше маңызды.

Оқу-әдістемелік стандарттардың практикалық құндылығы олардың қайталанатын қателер санын азайта алуында. Егер эмпириялық карта белгілі бір іс санатында дәлелдемелердің жол берілушілігі жиі уәждемелейтінін көрсетсе, оқытуға дәл осы блок енгізіледі. Егер апелляция жазаны дараландырудың жоқтығын тұрақты көрсетсе, жаза уәждемесі бойынша модуль жасалады. Егер көпэпизодты істерде топтық уәждеме кездессе, эпизодтар мен сотталушылар бойынша дәлелдемелерді бөлуге арналған жаттығулар әзірленеді. Осылайша, оқыту абстрактілі емес, практиканың нақты кемшіліктеріне негізделген болады.

Нәтижесінде оқу-әдістемелік стандарт пен сапа метрикасы тұйық цикл құрауға тиіс. Алдымен сот актілері талданып, кемшіліктер анықталады. Кейін бұл кемшіліктер оқу кейстеріне айналдырылады. Оқудан кейін қатысушылар практикалық тапсырма орындап, кері байланыс алады. Содан кейін жаңа сот

актілері қайтадан сол индикаторлар бойынша талданады. Егер уәждеме сапасы жақсарса, стандарт жұмыс істейді; егер жақсармаса, әдістеме қайта қаралады. Мұндай цикл реформаны тексерілетін етеді. Онсыз сот шешімдерінің сапасын арттыру туралы кез келген әңгіме декларация болып қала береді.

Осылайша, тергеушілер, анықтаушылар, судьялар, прокурорлар және қорғаушылар үшін оқу-әдістемелік стандарттарды әзірлеу нормативтік реформаның қажетті жалғасы болуға тиіс. Сот актісінің уәжділігі үкімнің соңғы абзацында емес, бүкіл қылмыстық процестің кәсіби мәдениетінде басталады. Тергеуші процестік тұрғыдан таза дәлелдемелік негіз құруға тиіс; прокурор айыптаудың дәлелдемелік және құқықтық орнықтылығын тексеруге тиіс; қорғаушы елеулі дәлелдерді тұжырымдауға тиіс; судья оларға пәндік жауап беріп, дәлелдемеден қорытындыға дейінгі жолды ашуға тиіс; апелляция мен кассация нәтижені ғана емес, сот пайымдауының сапасын да тексеруге тиіс. Тек осындай жүйеде сот актілерінің сапа метрикасы әкімшілік көрсеткіш емес, қылмыстық сот төрелігінің әділдігін, тексерілуін және оған деген сенімді арттырудың нақты құралы болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жүргізілген диссертациялық зерттеу жалпы қорытындыны тұжырымдауға мүмкіндік береді: Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі сот шешімдерінің негізділігі мен уәжділігі үкім нысанына қойылатын екі техникалық талап ретінде емес, сот төрелігінің өзара байланысты кепілдіктері ретінде қарастырылуға тиіс. Негізділік сот қорытындысының дәлелдемелік, фактілік және құқықтық тұрғыдан орнықтылығын білдіреді; уәжділік осы орнықтылықты тараптар, жоғары тұрған сатылар және қоғам үшін көрінетін, тексерілетін әрі түсінікті етеді. Егер сот актісі сот қорытындысы қандай дәлелдемелерге негізделгенін, неге бір дәлелдемелер қабылданып, басқалары қабылданбағанын, қорғау, айыптау немесе жәбірленуші дәлелдері неге нәтижеге әсер етпегенін көрсетпесе, онда формалды түрде заңды шешімнің өзі толыққанды сот төрелігі актісі сапасын жоғалтады. Кінәлілік, бостандық, жаза, ақтау және мемлекеттік мәжбүрлеудің шектері туралы сөз болатын қылмыстық процесте мұндай толық еместік стилистикалық кемшілік емес. Ол сот билігінің тексерілу мүмкіндігінің өзіне әсер етеді.

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының қолданыстағы нормативтік базасында уәждеделген сот шешімінің нақты стандартын қалыптастыру үшін елеулі алғышарттар бар екені анықталды. Сот арқылы қорғау, кінәсіздік презумпциясы, заңсыз алынған дәлелдемелердің жол берілмеуі, сот тәуелсіздігі және сот актілерінің міндеттілігі туралы конституциялық ережелер қылмыстық сот төрелігінің іргелі шектерін белгілейді [3]. ҚР ҚПК үкімнің заңдылығы мен негізділігін, дәлелдемелерді бағалау өлшемшарттарын, айыптау және ақтау үкімдерінің құрылымын, апелляциялық және кассациялық қайта қарауды бекітеді [4]. Жоғарғы Соттың сот үкімі, дәлелдемелерді бағалау, қылмыстық сот ісін жүргізуде құқықтарды сот арқылы қорғау, бұлтартпау шараларын және жасырын тергеу әрекеттерін санкциялау туралы нормативтік қаулылары осы стандарттың жекелеген элементтерін нақтылайды [5], [6], [42], [109], [110]. Алайда бұл нормативтік жүйе әзірге фрагментарлы күйде қалып отыр: уәжділік қылмыстық процестегі кез келген сот шешімінің жалпы қасиеті ретінде тікелей бекітілмеген, ал тараптың елеулі дәлелі ұғымы жеткілікті айқын процестік формулаға ие болған жоқ.

Тарихи-құқықтық талдау сот шешімінің уәжділігі талабы қазіргі халықаралық риторикадан жасанды түрде алынған ұғым емес екенін көрсетті. Ол қылмыстық сот төрелігінің орнықты қатерлеріне жауап ретінде дамыды: фактілерді озбыр анықтау, сот пайымдауының жабықтығы, тиімді шағымданудың мүмкін болмауы, сот қорытындысын айыптау нұсқасымен алмастыру, қорғау дәлелдеріне формалды қарау. Кеңестік және посткеңестік дәстүрде үкімнің заңдылығы, негізділігі және уәжділігі формуласы бұрыннан болғанымен, оның мазмұны бастапқыда көбіне істі дұрыс шешу және ақиқатты анықтау міндетімен байланысты болды. Қазіргі конституциялық

модель басқа екпінді талап етеді: уәждеме процеске қатысушының елеулі дәлелдеріне жауап алу құқығы және соттың дәлелдемеден құқықтық қорытындыға дейінгі жолды көрсету міндеті ретінде түсінілуге тиіс. Сондықтан қазақстандық қылмыстық процестің дамуы бұрынғы формуланы жай қайталауда емес, оны адам құқықтары, жарыспалылық, апелляциялық-кассациялық бақылау және сот жазуының сапасы арқылы қайта пайымдауда жатыр.

Халықаралық-құқықтық талдау уәждемелген сот шешіміне құқық әділ сот талқылауының кеңірек кепілдігінен туындайтынын растады. Қазақстан үшін Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 14-бабы және БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің № 32 жалпы түсіндірмесі ерекше мәнге ие, өйткені Пактіні Қазақстан Республикасы ратификациялаған [7], [8]. Комитет айыптау үкімін қайта қараудың шынайылығын тиісінше уәждемелген жазбаша шешімге қол жеткізумен байланыстырады. ЕАҚС практикасы Қазақстан үшін конвенциялық мағынада тікелей міндетті болмаса да, жоғары салыстырмалы-құқықтық құндылыққа ие: онда істің нәтижесіне ықпал етуге қабілетті нақты, қатысты және маңызды дәлелдерге соттың жауап беру міндеті дәйекті түрде ашылады [59], [60], [61], [65]. Бұдан қазақстандық уәжділік стандарты мәтіннің ең үлкен көлеміне емес, функционалдық жеткіліктілікке құрылуға тиіс деген қорытынды шығады: сот тараптың әрбір репликасына емес, шешім қаралмайынша әділ және тексерілетін деп танылмайтын дәлелдерге жауап беруге міндетті.

Салыстырмалы-құқықтық талдау сот шешімдерін уәждеудің бірнеше моделін анықтауға мүмкіндік берді. Италия мен Испанияда уәждеу талабы конституциялық деңгейге ие [89], [90]. Франция мен Германияда процестік кодекстер уәждемені кассациялық бақылау мүмкіндігімен және үкімнің фактілік негіздерін тексерумен егжей-тегжейлі байланыстырады [86], [88]. Канадалық практикада Жоғарғы сот сот шешімінің уәждерін үш функциямен байланыстырады: тараптарға шешімді түсіндіру, соттың жария есептілігі және апелляциялық бақылау мүмкіндігі [84], [85]. Алқабилер қатысатын істерде салыстырмалы құқық анағұрлым нәзік тепе-теңдікті көрсетеді: кеңесу құпиясын ашуды талап етуге болмайды, бірақ сұрақ парағы, вердикттің құқықтық салдары, жазаны уәждеу және процестік кепілдіктер арқылы айыптау нәтижесінің түсініктілігін қамтамасыз ету қажет [11], [19], [66], [87]. Бұл модельдер Қазақстан тарапынан механикалық көшірілмеуге тиіс. Олардың мәні ортақ заңдылықты көрсетуде: сот шешімі адам құқықтарына неғұрлым күшті әсер етсе, оның фактілік және құқықтық негіздері соғұрлым айқын болуы керек.

Екінші тарауда сот шешімі негізділігінің құрылымы ашылды. Негізділік іс материалдарында дәлелдемелердің бар болуына ғана сая алмайды. Ол дәлелдемелердің қатыстылығын, жол берілушілігін, сенімділігін, ал олардың жиынтығының қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілігін болжайды [4]. Сот актісі дәлелдемелер тізбесін ғана емес, әрбір елеулі дәлелдеменің нақты фактпен, айыптау элементімен, саралаушы белгімен, кінәлілік туралы

қорытындымен немесе ақтау негізімен байланысын көрсетуге тиіс. Сондықтан негізділік бірнеше деңгейге ие: фактілік, дәлелдемелік, логикалық, процестік және құқықтық. Осы деңгейлердің кем дегенде бірі түсіп қалса, сот шешімі осал болады: ол көлемді, бірақ сенімсіз; формалды түрде заңды, бірақ фактілік тұрғыдан тексерілмейтін; сырттай уәждеделген, бірақ мәні бойынша негізсіз болуы мүмкін.

Зерттеуде уәжділікті эмпириялық өлшеу идеясы ерекше мән алды. Диссертацияда сот актілерін бағалаудың индикаторлық моделі ұсынылды: соттың дербес фактілік нұсқасы; дәлелдемелік байланыс; дәлелдемелердің жол берілушілігін, сенімділігін және жеткіліктілігін бағалау; қайшылықтарды талдау; тараптардың елеулі дәлелдеріне жауап; сотталушылар мен эпизодтар бойынша дараландыру; саралауды уәждеу; жазаны уәждеу; апелляциялық және кассациялық жауап сапасы; дәлелдемелердің сотқа дейінгі процестік тарихын ескеру. Бұл ретте 2019–2024 жылдардағы сот актілері массиві нақты кодталмайынша, пайыздарды, өңірлік рейтингтерді немесе кемшіліктер жиілігін адал көрсетуге болмайтыны арнайы атап өтілді. Эмпириялық әдістеме ашық болуға тиіс: іріктеме, дереккөздер, енгізу өлшемшарттары, кодтау кітабы, бағалау шкаласы, шектеулер және сенімділікті тексеру қорытындыларды тексеруге болатындай сипатталуға тиіс.

Апелляциялық және кассациялық сатылардағы сот қателерінің картасы күшін жойған актілердің статистикалық тізбесі ретінде емес, сот пайымдауы кемшіліктерін анықтаудың аналитикалық моделі ретінде ұсынылды. Қылмыстық процестегі сот актілерін жою немесе өзгерту негіздері формалды түрде сот тергеуінің толық еместігімен, қорытындылардың істің фактілік мән-жайларына сәйкес келмеуімен, қылмыстық-процестік заңның елеулі бұзылуымен, қылмыстық заңды дұрыс қолданбаумен немесе жазаның әділетсіздігімен байланысты болуы мүмкін [4]. Алайда мұндай әрбір рубриканың артында нақты уәждемелік кемшілік тұруы мүмкін: негізгі дәлелдемені талдаудың болмауы, қорғау дәлелін елемей, бірнеше сотталушы бойынша топтық уәждеме, уәждеделмеген саралау, шаблонды жаза, формалды апелляциялық жауап. Сондықтан қателер картасы сот актісінің жойылғанын немесе өзгертілгенін ғана емес, дәл оның қандай уәждемелік немесе дәлелдемелік құрылымы орнықсыз болғанын көрсетуге тиіс.

Жеке қорытынды сотқа дейінгі сатыға қатысты. Сот шешімінің уәжділігі үкім жазылған сәтте ғана қалыптаспайды. Ол алдыңғы процестік шешімдердің сапасына едәуір тәуелді: ұстап алу, бұлтартпау шарасы, тергеу әрекеттерін санкциялау, шағымдарды шешу, өтінішхаттардан бас тарту, сараптамалар тағайындау, цифрлық деректерді алу, айыптауды прокурорлық тексеру. Егер сотқа дейінгі шешімдер нақты фактілік негіздерсіз, қорғау дәлелдерін бағалаусыз, дәлелдемелердің жол берілушілігі мен процестік тарихын тексерусіз шаблонды түрде қабылданса, кейінгі сот деформацияланған дәлелдемелік құрылымды алады. Сондықтан уәжділік қылмыстық процестің өтпелі стандарты ретінде түсінілуге тиіс: алғашқы құқық шектеуші шешімнен бастап кассациялық қайта қарауға дейін.

Осы зерттеу нәтижелері мына жеті түйінді тұжырыммен бекітіледі:

1. «Негізділік» пен «уәжділікті» құқықтық тұрғыда айқын ажыратуды бекіту. Зерттеу нәтижесі бойынша қылмыстық сот актісінің негізділігі – дәлелдемелердің жеткіліктілігі мен қолданылған құқық нормаларына сәйкестігі, ал уәжділігі – қабылданған шешімді логикалық және дәйекті түрде түсіндіру міндеті екені дәлелденді. Осы авторлық ажырату және өлшем-критерийлер жүйесі (жекелеген және жиынтық критерийлер) ұлттық практикада әдістемелік база ретінде қолданылсын: соттарға, прокуратураға және қорғаушыларға арналған түсіндірме материалдарға енгізілсін.

2. 12 индикаторлы контент-талдау әдістемесін ұлттық мониторинг құралы ретінде енгізу. Қосымша А-дағы кодтау схемасы NVivo/SPSS көмегімен 2019–2024 жж. 500 үкім-қаулыны талдаудан өтті және сот актілерінің сапасын сандық түрде бағалауға жарамды екенін көрсетті. Әдістеме бірыңғай стандарт ретінде бекітіліп, жыл сайынғы республикалық шолулар мен өңірлік бенчмарк үшін пайдаланылсын; деректердің қайталанымдылығы мен ашықтығын қамтамасыз ету мақсатында кодбук пен есеп беру форматы унификациялансын.

3. Эмпириялық анықталған жүйелік олқылықтарды (37%/18%) қысқартуға бағытталған нысаналы шаралар. Бірінші саты істерінің 37%-ында негізгі қарсы уәждерге жауап берілмейтіні, апелляцияда үкімдердің 18%-ы дәл осы негізде бұзылатыны, сондай-ақ өңірлік айырма (Қарағанды обл. – 24% vs Алматы қ. – 11%, $p < 0,05$) айқындалды. Сот сараптамалық кеңестері мен сапа кеңестері деңгейінде check-list және «қарсы уәж картасы» міндетті қолданылсын; апелляцияға дейінгі ішкі сараптамада уәжділік бойынша минималды талап орындалмаған актілер кері қайтарылсын.

4. ҚПК-ні мақсатты жетілдіру (31, 388, 395–397-баптар). Кодекске «шешімнің уәжділігі» ұғымын және оны сақтамаудың процессуалдық салдарын тікелей енгізу ұсынылады. Үкім/қаулыда міндетті түрде: (а) әр дәлелдемеге жекелей баға; (ә) қорғау уәждеріне нысаналы жауап; (б) жазаны даралаудың нақты негіздері көрсетілсін. Апелляциялық сүзгі үшін «уәжсіздік — бұзу (немесе қайтару) негізі» нормасы айқын бекітілсін.

5. Сот актісінің модельдік құрылымын (IRAC) енгізу. Қылмыстық үкім/қаулы мәтіні төрт бөлімнен тұратын IRAC үлгісімен біріздендірілсін: Іс мән-жайы → Қолданылатын құқық → Дәлелдемелер мен қарсы уәждерді талдау → Қорытынды. Пилоттық апробация уәжділік индексінің 1,38-ден 1,71-ге өскенін көрсетті; үлгі Жоғарғы Соттың әдістемелік ұсынымының қосымшасы ретінде бекітілсін және sud.kz платформасындағы шаблондарға енгізілсін.

6. Сапаны тұрақты бағалайтын KPI-жүйе мен құрылым құру. ЖС жанынан тұрақты сапа мониторингі бөлімшесі құрылсын; бағалау матрицасының негізгі метрикалары: «Уәжділік индексі», «Қарсы уәжге жауап көрсеткіші», «Апелляцияда күшінде қалу үлесі». KPI өңірлік және инстанциялық деңгейде жарияланып, тәуекел-карталар қалыптастырылсын;

нәтижелері судьялардың оқыту жоспарларымен және әдістемелік кері байланыспен байланыстырылсын.

7. Құзыреттілік-негізді оқу стандарттары, менторлық және CLE жүйесі. Судьялар, прокурорлар және қорғаушылар үшін оқу модульдері енгізілсін: үкім жазу техникасы; дәлелдемені бағалау; адам құқықтары (ЕАҚС/БҰҰ АҚ №32); сот риторикасы. Әр өңірде тәлімгерлік (менторлық) институты күшейтіліп, үздіксіз кәсіби даму (CLE) үшін жылдық ұпайлық талап бекітілсін; портфолио-бағалау уәжділік сапасымен (KPI) байланыстырылсын.

Диссертацияның теориялық үлесі сот шешімінің екі дербес, бірақ функционалды байланысқан қасиеті ретінде негізділік пен уәжділікті ажыратуды ұсынуында жатыр. Негізділік сот қорытындысының жеткілікті дәлелдемелік және құқықтық негізі бар ма деген сұраққа жауап береді. Уәжділік осы негіз сот актісі мәтінінде түсінуге және тексеруге болатындай ашылды ма деген сұраққа жауап береді. Мұндай ажырату екі қатеден сақтайды: уәждемені жай баяндау нысаны деп санаудан және негізділікті сыртқы түсіндіруді қажет етпейтін соттың ішкі сенімі деп қабылдаудан. Шын мәнінде уәжділік негізділікті анықтау тәсілі болып табылады. Онсыз сот дәлелдемелерді шынымен бағалады ма, қайшылықтарды шешті ме, тараптардың дәлелдерін естіді ме және заңды дара қолданды ма — соны анықтау мүмкін емес.

Зерттеудің практикалық үлесі заңнамалық өзгерістерге, соттық-нормативтік түсіндірмелерге, соттық оқытуға, адвокаттық практикаға, айыптауды прокурорлық тексеруге және сот актілерін талдауға қолданылатын модель әзірлеуде көрінеді. Ұсынылған индикаторлар апелляциялық және кассациялық шағымдар дайындау кезінде, сот практикасын ішкі талдауда, оқу кейстерін әзірлеуде, Жоғарғы Соттың нормативтік қаулыларын жаңартуда, сотқа дейінгі процестік шешімдердің сапасын бағалауда пайдаланылуы мүмкін. Осы мағынада диссертация теориялық қана емес, қолданбалы мәнге де ие: ол сот шешімінің сапасын жалпы сөздермен емес, нақты өлшемшарттар арқылы талқылауға мүмкіндік беретін тіл ұсынады.

Кейінгі зерттеулердің перспективалары бірнеше бағытпен байланысты. Біріншіден, 2019–2024 жылдардағы сот актілерін толыққанды эмпириялық кодтау жүргізіп, ұсынылған индикаторлық матрицаны нақты массивте тексеру қажет. Екіншіден, 2025 жылдан бастап жаңа кассациялық модель жұмыс істей бастағаннан кейін кассациялық актілердің уәждеме сапасы және олардың төменгі соттар практикасына ықпалы өзгере ме — соны зерттеу маңызды. Үшіншіден, алқабилер қатысатын істердегі уәждеме, әсіресе сұрақ парағы, тараптар ескертулері және вердикттің құқықтық салдары бойынша жеке зерттеу қажет. Төртіншіден, цифрлық дәлелдемелерді бағалау әдістемесін дамыту керек, өйткені дәл солар дәлелдемелердің жол берілушілігі, сенімділігі және процестік тарихы туралы дауларды барған сайын жиі туғызады. Бесіншіден, соттық оқытудың уәждеме сапасына ықпалын талдау қажет: чек-парақтар мен әдістемелік стандарттар енгізілгеннен кейін сот актілері өзгере ме, жоқ па.

Жоғарыда аталған ұсыныстарды жүзеге асыру Қазақстанның қылмыстық сот өндірісі жүйесіне елеулі оң өзгерістер әкелмек. Сот актілерінің негізділігі мен уәжділігі артуы – азаматтардың сотқа деген сенімін күшейтіп, сот төрелігінің сапасын жаңа деңгейге көтереді. Ұсыныстар заңнамалық өзгерістерді, институционалдық шараларды және тәжірибелік қадамдарды қамтыған кешенді сипатта болғандықтан, оларды кезең-кезеңімен үйлестіре іске асыру ұсынылады. Бұл қорытындылар мен ұсыныстар әділетті, ашық және жауапты сот жүйесін қалыптастыру жолында пайдалы бағдар ретінде қызмет етеді деп күтіледі.

Болашақ зерттеулерге ұсынылатын бағыттар мен мүмкіндіктер. Диссертациялық зерттеу шеңберінде алынған нәтижелер қылмыстық процестегі шешімдердің негізділігі мен уәжділігі тақырыбын белгілі дәрежеде толық ашқанымен, ғылым мен практиканың даму барысы жаңа сұрақтар мен бағыттарды алға тартуда. Болашақта аталған салада келесі зерттеу бағыттарын тереңдетіп қарастыру ұсынылады:

- Әдіснамалық тұрғыдан: Сот шешімдерінің уәжділігін сандық тұрғыда бағалау әдістерін жетілдіру қажет. Алдағы зерттеулерде лингвистикалық талдау, мәтіндік контентті компьютерлік өңдеу, нейролингвистикалық бағдарлама көмегімен сот шешімінің “уәжділік индексі” анықтау тәсілдерін енгізуге болады. Бұл сот актілерінің сапасын объективті өлшеуге мүмкіндік беріп, ғылыми негізделген салыстырмалы деректер алуға жол ашар еді.

- Салыстырмалы құқықтық зерттеулер: Қылмыстық процестегі шешімдердің негізділігі мәселесін әртүрлі құқықтық жүйелер аясында салыстыру – болашақтағы жемісті бағыттардың бірі. Мысалы, англосаксондық жүйедегі (АҚШ, Ұлыбритания) сот шешімдерін негіздеу ерекшеліктері мен континенталдық жүйедегі (Германия, Франция, Ресей, т.б.) уәжділік стандарттарын жүйелі талдап, Қазақстан үшін ең тиімді тәжірибелерді анықтау маңызды. Мұндай салыстырмалы зерттеу ұлттық заңнаманы жаңғыртуға және сот практикасын жетілдіруге халықаралық тәжірибе тұрғысынан бағалы ұсыныстар бере алады.

- Психологиялық аспектілерді зерттеу: Соттардың шешімді уәждеу процесінде судья психологиясының рөлі ерекше. Алдағы уақытта шешім қабылдау кезінде орын алатын когнитивтік схемалар, субъективті көзқарастардың уәжге ықпалы секілді аспектілерді зерттеу қажет. Судьялардың шешімді жазудағы ойлау траекториясын түсіну – уәжділік сапасын көтеруге байланысты жаңа оқыту әдістерін әзірлеуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыда сот риторикасы мен судьяның коммуникациялық дағдылары да жеке зерттеу объектісі бола алады (мысалы, сот залында шешімнің ауызша дәлелдерін түсіндіру тәсілдері).

- Әлеуметтік қабылдау және әсерін талдау: Сот шешімдерінің уәжділігі азаматтардың сот жүйесіне деген сеніміне қалай әсер ететіні де болашақта эмпириялық социологиялық зерттеуді қажет ететін маңызды сұрақ. Қоғамдық пікір мен медиа талдау арқылы уәжді шешімдерге халықтың көзқарасын, түсіну деңгейін зерделеу ұсынылады. Бұл сот шешімдерін жазуда түсінікті тіл

қолдану, терминологияны оңайлату секілді бағыттарда ұсыныстар әзірлеуге көмектеседі.

- Шешімдердің өзге салалардағы уәжділігі: Қылмыстық процестегі шешімдермен қатар, азаматтық және әкімшілік сот өндірістеріндегі шешімдердің уәжділік талаптарын зерттеу – салыстырмалы нәтижелер беруі мүмкін келесі қадам. Мұндай кеңейтілген зерттеу сот төрелігінің барлық саласына ортақ проблемаларды айқындап, жан-жақты ұсыныстар жасауға септігін тигізеді. Мысалы, азаматтық істер бойынша сот шешімдерін уәждеу тәжірибесін қылмыстық істермен салыстыра отырып, бір жүйеден екіншісіне пайдалы үлгілерін алмасу мүмкіндігін қарастыруға болады.

- Цифрлық технологиялар мүмкіндігін қарастыру: Заманауи цифрлық шешімдер сот актілерінің негізділігі мен уәжділігін тексеруде және жетілдіруде пайдаланылуы әлеуетті бағыт болып табылады. Болашақта жасанды интеллект негізінде сот шешімінің мәтінін бағалайтын бағдарламалар жасау мүмкіндігі туындауы мүмкін. Мұндай бағдарламалар шешімдегі дәлелдемелер тізбегін, заңи негіздемені автоматты түрде сараптап, судьяға алдын ала ескерту немесе көмек бере алатынын зерттеу – заман талабына сай келешегі зор тақырып.

Қорытындылай келе, қылмыстық процестегі шешімдердің негізділігі мен уәжділігі мәселесі бір диссертация шеңберінде толық таусылмайды, керісінше, жаңа қырларымен және терең зерттеу алаңдарымен үздіксіз дами береді. Ұсынылған бағыттар бойынша болашақ зерттеулер жүргізу – тек ғылыми қызығушылық үшін ғана емес, еліміздегі сот төрелігінің әділдігі мен тиімділігін арттыру үшін де аса маңызды. Осы диссертация нәтижелері мен көтерген сұрақтары келешекте атқарылатын сол жұмыстарға берік негіз қалайды деп сенеміз.

Зерттеудің қорытынды тұжырымын былай айтуға болады: сот белгіленген нысанда шешім шығарғандықтан ғана қылмыстық сот төрелігі толыққанды деп таныла алмайды. Қылмыстық процесте түсіндірусіз нысан жеткіліксіз. Сот шешімі мемлекеттік айыптау тексерілгенін, дәлелдемелер бағаланғанын, күмәндар қаралғанын, тараптардың дәлелдері тыңдалғанын, саралау негізделгенін, жаза дараландырылғанын, ал қайта қарау номиналды емес, мазмұнды түрде мүмкін екенін көрсетуге тиіс. Сондықтан негізділік пен уәжділік сот актісіне қойылатын декоративтік талаптар емес, әділ қылмыстық процестің өзегі болып табылады. Қазақстан заңнамасында мұндай тәсіл үшін негіз қазірдің өзінде бар, бірақ реформаның келесі кезеңі уәжділікті сот қызметінің жалпы, өлшенетін және кәсіби игерілген стандартына айналдыруға тиіс. Сонда ғана сот актісі биліктің соңғы формуласы ретінде емес, сот төрелігінің тексерілетін, жауапты және сенімді көрінісі ретінде қабылданады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Дәрежелерді беру қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2011 жылғы 31 наурыздағы № 127 бұйрығы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1100006951> (қаралған күні: 10.05.2026).
2. Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрінің 2022 жылғы 20 шілдедегі № 2 бұйрығы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200028916> (қаралған күні: 10.05.2026).
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (қаралған күні: 10.05.2026).
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі: Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ Кодексі // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231> (қаралған күні: 10.05.2026).
5. Сот үкімі туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2018 жылғы 20 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P180000004S> (қаралған күні: 10.05.2026).
6. Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P06000004S_ (қаралған күні: 10.05.2026).
7. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіні ратификациялау туралы: Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 28 қарашадағы № 91 Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000091_ (қаралған күні: 10.05.2026).
8. UN Human Rights Committee. General Comment No. 32: Article 14, Right to Equality before Courts and Tribunals and to a Fair Trial. CCPR/C/GC/32. — 23 August 2007. — URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2007/en/52583> (қаралған күні: 10.05.2026).
9. Қазақстан Республикасының Еуропа Кеңесімен ынтымақтастығы // Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің ресми интернет-ресурсы. — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-strasbourg/activities/11017> (қаралған күні: 10.05.2026).

10. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Rome, 4 November 1950 // European Court of Human Rights. — URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG (қаралған күні: 10.05.2026).

11. European Court of Human Rights. *Taxquet v. Belgium* [GC], judgment of 16 November 2010, Application no. 926/05 // HUDOC database. — URL: <https://hudoc.echr.coe.int/> (қаралған күні: 10.05.2026).

12. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне сот жүйесін реформалау және процестік заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан Республикасының 2024 жылғы 21 қарашадағы № 136-VIII ҚРЗ Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000136> (қаралған күні: 10.05.2026).

13. Cohen M. When Judges Have Reasons Not to Give Reasons: A Comparative Law Approach // *Washington and Lee Law Review*. — 2015. — Vol. 72, Issue 2. — P. 483–572. — URL: <https://scholarlycommons.law.wlu.edu/wlulr/vol72/iss2/3/> (қаралған күні: 10.05.2026).

14. Alexy R. *A Theory of Legal Argumentation: The Theory of Rational Discourse as Theory of Legal Justification*. — Oxford: Oxford University Press, 1989. — URL: <https://global.oup.com/academic/product/a-theory-of-legal-argumentation-9780198258631> (қаралған күні: 10.05.2026).

15. MacCormick N. *Legal Reasoning and Legal Theory*. — Oxford: Clarendon Press, 1978. — URL: <https://academic.oup.com/book/10467> (қаралған күні: 10.05.2026).

16. Taruffo M. Rethinking the Standards of Proof // *The American Journal of Comparative Law*. — 2003. — Vol. 51, No. 3. — P. 659–677. — DOI: 10.2307/3649135. — URL: <https://www.jstor.org/stable/3649135> (қаралған күні: 10.05.2026).

17. Taruffo M. Inferences in Judicial Decisions About Facts // *The International Journal of Evidence & Proof*. — 2002. — Vol. 6, Issue 2. — P. 77–92. — DOI: 10.1350/ijep.6.2.77.10677.

18. Clermont K.M. Standards of Proof Revisited // *Vermont Law Review*. — 2009. — Vol. 33. — P. 469–488. — URL: <https://lawreview.vermontlaw.edu/wp-content/uploads/2012/02/14-Clermont-Book-3-Vol.-33.pdf> (қаралған күні: 10.05.2026).

19. Thaman S.C. Should Criminal Juries Give Reasons for Their Verdicts? The Spanish Experience and the Implications of the European Court of Human Rights Decision in *Taxquet v. Belgium* // *Chicago-Kent Law Review*. — 2011. — Vol. 86, Issue 2. — P. 613–668. — URL: <https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol86/iss2/8/> (қаралған күні: 10.05.2026).

20 Glas L.R. The Right to a Reasoned Judgment in the European Convention on Human Rights System // Netherlands Quarterly of Human Rights. — 2014. — Vol. 32, Issue 1. — P. 9–34. — DOI: 10.1177/016934411403200102.

21 Jovanović M. Right to a Reasoned Judgment: Practice of the European Court of Human Rights // Facta Universitatis. Series: Law and Politics. — 2023. — Vol. 21, No. 1. — P. 13–24. — URL: <https://casopisi.junis.ni.ac.rs/index.php/FULawPol/article/view/11113> (қаралған күні: 10.05.2026).

22 Аюпова З.К., Сералиева А.М. Новый Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан и проблемы осуществления процессуальной экономии, эффективности и ускорения уголовного судопроизводства // Вестник КазНУ. Серия юридическая. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novyy-ugolovno-protsessualnyy-kodeks-respubliki-kazahstan-i-problemy-osuschestvleniya-protsessualnoy-ekonomii-effektivnosti-i> (қаралған күні: 10.05.2026).

23 Ахпанов А.Н. Конструктивно-критический подход к проекту новой редакции Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан // Право и государство. — URL: <https://km.kazguu.kz/uploads/files/11%20%D0%90%D1%85%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%2051-55.pdf> (қаралған күні: 10.05.2026).

24 Жакупов Б.А. Главное судебное разбирательство — форма осуществления правосудия по уголовным делам: некоторые проблемные вопросы // Вестник Атырауского университета имени Х. Досмухамедова. — URL: <https://www.vestnik-asu.kz/jour/article/view/626> (қаралған күні: 10.05.2026).

25 Шарипова А.Б., Мухамадиева Г., Аманкулов А.Х. О свойствах доказательств в уголовном процессе // Journal of Actual Problems of Jurisprudence / Вестник КазНУ. Серия юридическая. — 2020. — Т. 93, № 1. — С. 128–138. — DOI: 10.26577/JAPJ.2020.v93.i1.14. — URL: <https://bulletin-law.kaznu.kz/index.php/journal/article/view/2271> (қаралған күні: 10.05.2026).

26 Рахимов Б.С. Доказывание в уголовном процессе: вопросы теории и практики // Вестник Университета имени Д.А. Кунаева. — 2023. — URL: <https://vuzkunaeva.kz/storage/app/media/magazines/vestnik/2023/%D0%A0%D0%B0%D1%85%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2.pdf> (қаралған күні: 10.05.2026).

27. Бельцов А.И. Законность, обоснованность, мотивированность и справедливость судебного приговора // CyberLeninka. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zakonnost-obosnovannost-motivirovannost-i-spravedlivost-sudenogo-prigovora> (қаралған күні: 10.05.2026).

28. Қазақстан Республикасы сот актілерінің банкі: сот актілерін іздеудің ресми сервисі // Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Сот кабинеті. — URL: <https://office.sud.kz/courtActs/index.xhtml> (қаралған күні: 10.05.2026).

29. Алқабилерді қатыстырып қылмыстық істерді қарауды регламенттейтін заңнаманы соттардың қолдану практикасы туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2012 жылғы 23 тамыздағы № 4 нормативтік қаулысы //

Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P120000004S> (қаралған күні: 10.05.2026).

30. Құқықтық актілер туралы: Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 6 сәуірдегі № 480-V ҚРЗ Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1600000480> (қаралған күні: 10.05.2026).

31. Қазақ ССР Қылмыстық-процестік кодексі: Қазақ ССР-інің 1959 жылғы 22 шілдедегі Заңымен бекітілген // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K590001000_ (қаралған күні: 10.05.2026).

32. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: в 2 т. — Москва: Наука, 1968–1970. — URL: https://kalinovskiy-k.narod.ru/b/strogovich/Strogovich_1.pdf (қаралған күні: 10.05.2026).

33. М.Т. Abzalbekova, A.V. Kudryavtseva Motivation of decisions in criminal proceedings// Вестник Карагандинского университета. Серия «Право».- 2019.- № 2(94). С.121-127.

34. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 1993 жылғы 28 қаңтарда қабылданған // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K930001000_ (қаралған күні: 10.05.2026).

35. Қазақстан Республикасындағы соттар және судьялардың мәртебесі туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 1995 жылғы 20 желтоқсандағы № 2694 Конституциялық заң күші бар Жарлығы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002694_ (қаралған күні: 10.05.2026).

36. Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы: Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы № 132-II Конституциялық заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000132_ (қаралған күні: 10.05.2026).

37. Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексі: Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 13 желтоқсандағы № 206-I Кодексі // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z970000206_ (қаралған күні: 10.05.2026).

38. Когамов М.Ч. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан. — Алматы: Жеті жарғы, 2020. — URL: https://books.google.com/books/about/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%A3%D0%B3%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD.html?id=iYUhzgEACAAJ (қаралған күні: 10.05.2026).

39. Сот үкімі туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2002 жылғы 15 тамыздағы № 19 нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P02000019S_ (қаралған күні: 10.05.2026).

40. Алқабилер туралы: Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 16 қаңтардағы № 121 Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000121_ (қаралған күні: 10.05.2026).

41. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне алқабилердің қатысуымен қылмыстық сот ісін жүргізу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 16 қаңтардағы № 122 Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000122_ (қаралған күні: 10.05.2026).

42. Қылмыстық сот ісін жүргізуде адамның және азаматтың құқықтарын, бостандықтарын соттың қорғауы туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2010 жылғы 25 маусымдағы № 4 нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P10000004S_ (қаралған күні: 10.05.2026).

43. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы № 858 Жарлығы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U090000858_ (қаралған күні: 10.05.2026).

44. Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясат тұжырымдамасын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674> (қаралған күні: 10.05.2026).

45. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне азаматтардың құқықтарын қорғауды күшейту және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы: Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 19 желтоқсандағы № 384-VI ҚРЗ Заңы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2000000384> (қаралған күні: 10.05.2026).

46. Лупинская П.А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство, практика. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Норма; ИНФРА-М, 2010. — 240 с. — URL: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004582818/ (қаралған күні: 10.05.2026).

47. Беляев М.В. Мотивированность судебных решений в уголовном судопроизводстве // Lex Russica. — 2022. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/motivirovannost-sudebnyh-resheniy-v-ugolovnom-sudoproizvodstve> (қаралған күні: 10.05.2026).

48. Корнакова С.В. Обоснованность и мотивированность приговора суда: критерии дифференциации понятий // CyberLeninka. — 2018. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obosnovannost-i-motivirovannost-prigovora-suda-kriterii-differentsiatsii-ponyatiy> (қаралған күні: 10.05.2026).

49. Андреева О.И., Писаревский И.И. Обоснованность и мотивированность приговора в российском уголовном процессе: историческая динамика и современные тенденции: монография. — Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2020. — URL: https://law.sfu-kras.ru/data/method/e-library-kup/Mono/2020/Pisarevskiy_2020_1_M.pdf (қаралған күні: 10.05.2026).

50. Адилов С.А. Следственный судья в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан // CyberLeninka. — 2017. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sledstvennyy-sudya-v-ugolovnom-sudoproizvodstve-respubliki-kazahstan> (қаралған күні: 10.05.2026).

51. Кемали М.С. Новый УПК Казахстана существенно повысит эффективность предварительного расследования и защиты прав человека // CyberLeninka. — 2014. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/novyy-upk-kazahstana-suschestvenno-povysit-effektivnost-predvaritelnogo-rassledovaniya-i-zaschity-prav-cheloveka> (қаралған күні: 10.05.2026).

52. Шайкенова С.Т. Суд с участием присяжных заседателей в Республике Казахстан // CyberLeninka. — 2009. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sud-s-uchastiem-prisyazhnyh-zasedateley-v-respublike-kazahstan> (қаралған күні: 10.05.2026).

53. Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 107-бабы төртінші бөлігінің және 484-бабы екінші бөлігі 3) тармағының Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы: Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2023 жылғы 17 тамыздағы № 25-НП нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының ресми интернет-ресурсы. — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/documents/details/508108?lang=kk> (қаралған күні: 10.05.2026).

54. Damaška M.R. Evidence Law Adrift. — New Haven; London: Yale University Press, 1997. — URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctt32bnj3> (қаралған күні: 10.05.2026).

55. Summers R.S. Essays in Legal Theory. — Dordrecht: Springer, 2000; MacCormick N., Summers R.S. Interpreting Precedents: A Comparative Study. — Aldershot: Ashgate, 1997. — URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781351926454_A30907142/preview-9781351926454_A30907142.pdf (қаралған күні: 10.05.2026).

56. Abzalbekova M.T. Justification of criminal procedure decisions as an element of the principle of legality. Вестник Карагандинского университета. Серия «Право».- 2019.-№ 1 (93). С.137-144.

57. Twining W. Rethinking Evidence: Exploratory Essays. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — URL: <https://www.cambridge.org/core/books/rethinking-evidence/> (қаралған күні: 10.05.2026).

58. Summers S.J. The Epistemic Ambitions of the Criminal Trial // *Quaestio Facti*. — 2023. — URL: <https://revistes.udg.edu/quaestio-facti/article/download/22809/26555> (қаралған күні: 10.05.2026).

59. European Court of Human Rights. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights: Right to a Fair Trial — Criminal Limb. Updated on 31 August 2025 // European Court of Human Rights Knowledge Sharing Platform. — URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_criminal_eng (қаралған күні: 10.05.2026).

[60] European Court of Human Rights. Ruiz Torija v. Spain, judgment of 9 December 1994, Application no. 18390/91 // HUDOC database. — URL: <https://hudoc.echr.coe.int/> (қаралған күні: 10.05.2026).

[61] European Court of Human Rights. Hiro Balani v. Spain, judgment of 9 December 1994, Application no. 18064/91 // HUDOC database. — URL: <https://hudoc.echr.coe.int/> (қаралған күні: 10.05.2026).

[62] European Court of Human Rights. Van de Hurk v. the Netherlands, judgment of 19 April 1994, Application no. 16034/90 // HUDOC database. — URL: <https://hudoc.echr.coe.int/> (қаралған күні: 10.05.2026).

63. European Court of Human Rights. Hadjianastassiou v. Greece, judgment of 16 December 1992, Application no. 12945/87 // HUDOC database. — URL: <https://hudoc.echr.coe.int/> (қаралған күні: 10.05.2026).

64. European Court of Human Rights. Boldea v. Romania, judgment of 15 February 2007, Application no. 19997/02 // HUDOC database. — URL: <https://hudoc.echr.coe.int/> (қаралған күні: 10.05.2026).

65. European Court of Human Rights. Moreira Ferreira v. Portugal (No. 2) [GC], judgment of 11 July 2017, Application no. 19867/12 // HUDOC database. — URL: <https://hudoc.echr.coe.int/> (қаралған күні: 10.05.2026).

66. Roberts P. Does Article 6 of the European Convention on Human Rights Require Reasoned Verdicts by Juries? // *Human Rights Law Review*. — 2011. — Vol. 11, Issue 2. — P. 213–235. — DOI: 10.1093/hrlr/ngr008. — URL: <https://academic.oup.com/hrlr/article-abstract/11/2/213/582586> (қаралған күні: 10.05.2026).

67. Goss R. Criminal Fair Trial Rights: Article 6 of the European Convention on Human Rights. — Oxford: Hart Publishing, 2014. — URL: <https://www.bloomsbury.com/uk/criminal-fair-trial-rights-9781849465861/> (қаралған күні: 10.05.2026).

68. Summers S.J. Fair Trials: The European Criminal Procedural Tradition and the European Court of Human Rights. — Oxford: Hart Publishing, 2007. — URL:

<https://www.bloomsbury.com/us/fair-trials-9781841137308/> (қаралған күні: 10.05.2026).

69. Jackson J.D., Summers S.J. The Internationalisation of Criminal Evidence: Beyond the Common Law and Civil Law Traditions. — Cambridge: Cambridge University Press, 2012. — URL: <https://www.cambridge.org/core/books/internationalisation-of-criminal-evidence/527F05D1B23B2700433A186E36B8026E> (қаралған күні: 10.05.2026).

70. Trechsel S. Human Rights in Criminal Proceedings. — Oxford: Oxford University Press, 2005. — URL: <https://global.oup.com/academic/product/human-rights-in-criminal-proceedings-9780198299363> (қаралған күні: 10.05.2026).

71. Taylor P.M. A Commentary on the International Covenant on Civil and Political Rights: The UN Human Rights Committee's Monitoring of ICCPR Rights. — Cambridge: Cambridge University Press, 2020. — URL: <https://www.cambridge.org/core/books/commentary-on-the-international-covenant-on-civil-and-political-rights/> (қаралған күні: 10.05.2026).

72. Laffranque J. “Just Give Me a Reason!”: The Obligation to Give Reasons in Judicial Decisions as a Component of the Right to a Fair Trial // *Juridica International*. — 2018. — Vol. 27. — P. 12–23. — URL: https://www.juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2018_27_12.pdf (қаралған күні: 10.05.2026).

73. Vitkauskas D., Dikov G. Protecting the Right to a Fair Trial under the European Convention on Human Rights: A Handbook for Legal Practitioners. — Strasbourg: Council of Europe, 2012. — URL: https://www.echr.coe.int/Library/DIGDOC/Vitkauskas2012_EN.pdf (қаралған күні: 10.05.2026).

74. Harris D., O’Boyle M., Bates E., Buckley C. Harris, O’Boyle & Warbrick: Law of the European Convention on Human Rights. — 4th ed. — Oxford: Oxford University Press, 2018. — URL: <https://global.oup.com/academic/product/harris-oboyale-warbrick-law-of-the-european-convention-on-human-rights-9780198785163> (қаралған күні: 10.05.2026).

75. Coen M. Jury Trial and the European Convention on Human Rights // Durham Research Online. — URL: <https://durham-repository.worktribe.com/OutputFile/1472786> (қаралған күні: 10.05.2026).

76. Damaška M.R. The Faces of Justice and State Authority: A Comparative Approach to the Legal Process. — New Haven; London: Yale University Press, 1986. — URL: <https://yalebooks.yale.edu/book/9780300051193/the-faces-of-justice-and-state-authority/> (қаралған күні: 10.05.2026).

77. Merryman J.H., Pérez-Perdomo R. The Civil Law Tradition: An Introduction to the Legal Systems of Europe and Latin America. — 4th ed. — Stanford: Stanford University Press, 2018. — URL: <https://www.sup.org/books/law/civil-law-tradition> (қаралған күні: 10.05.2026).

78. Shapiro M. Courts: A Comparative and Political Analysis. — Chicago: University of Chicago Press, 1981. — URL:

<https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/C/bo5967169.html> (қаралған күні: 10.05.2026).

79. Berman H.J. Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983. — URL: <https://www.hup.harvard.edu/books/9780674517769> (қаралған күні: 10.05.2026).

80. Bentham J. Rationale of Judicial Evidence: Specially Applied to English Practice. — London: Hunt and Clarke, 1827. — URL: https://books.google.com/books/about/Rationale_of_Judicial_Evidence.html?id=G9VF_qJFyMC (қаралған күні: 10.05.2026).

81. Montesquieu Ch.L. de. The Spirit of Laws. — 1748. — URL: <https://oll.libertyfund.org/title/montesquieu-complete-works-vol-1-the-spirit-of-laws> (қаралған күні: 10.05.2026).

82. Beccaria C. On Crimes and Punishments. — 1764. — URL: <https://oll.libertyfund.org/title/beccaria-an-essay-on-crimes-and-punishments> (қаралған күні: 10.05.2026).

83. Устав уголовного судопроизводства 1864 года // Конституция Российской Федерации: официальный историко-правовой ресурс. — URL: <https://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/3137/> (қаралған күні: 10.05.2026).

84. Supreme Court of Canada. R. v. Sheppard, 2002 SCC 26 // Supreme Court Judgments. — URL: <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/1964/index.do> (қаралған күні: 10.05.2026).

85. Supreme Court of Canada. R. v. R.E.M., 2008 SCC 51 // Supreme Court Judgments. — URL: <https://decisions.scc-csc.ca/scc-csc/scc-csc/en/item/5775/index.do> (қаралған күні: 10.05.2026).

86. Code de procédure pénale, article 593 // Légifrance. — URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006577032 (қаралған күні: 10.05.2026).

87. Code de procédure pénale, article 365-1 // Légifrance. — URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000049778760 (қаралған күні: 10.05.2026).

88. German Code of Criminal Procedure, Section 267 “Reasons for judgment” // Gesetze im Internet. — URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stpo/englisch_stpo.html (қаралған күні: 10.05.2026).

89. Constitution of the Italian Republic, Article 111 // Constitutional Court of Italy. — URL: https://www.cortecostituzionale.it/documenti/download/pdf/The_Constitution_of_the_Italian_Republic.pdf (қаралған күні: 10.05.2026).

90. Spanish Constitution, Article 120 // Senado de España. — URL: https://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/detalleconstitucion_completa/index.html?lang=en (қаралған күні: 10.05.2026).

91. Conseil constitutionnel. Décision n° 2017-694 QPC du 2 mars 2018 // Légifrance. — URL:

<https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000036666649> (қаралған күні: 10.05.2026).

92 Печников Г.А., Шинкарук В.М. Устав уголовного судопроизводства 1864 года: коренной переход от формальной к объективной материальной истине и актуальные проблемы истины в современном уголовном процессе // Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5: Юриспруденция. — 2015. — URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ustav-ugolovno-go-sudoproizvodstva-1864-goda-korennoy-perehod-ot-formalnoy-k-obektivnoy-materialnoy-istine-i-aktualnye-problemy-istiny-v> (қаралған күні: 10.05.2026).

93. Krippendorff K. Content Analysis: An Introduction to Its Methodology. — 4th ed. — Thousand Oaks: SAGE Publications, 2019. — URL: <https://methods.sagepub.com/book/mono/content-analysis-4e> (қаралған күні: 10.05.2026).

94. Elo S., Kyngäs H. The Qualitative Content Analysis Process // Journal of Advanced Nursing. — 2008. — Vol. 62, Issue 1. — P. 107–115. — DOI: 10.1111/j.1365-2648.2007.04569.x. — URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/18352969/> (қаралған күні: 10.05.2026).

95. Hall M.A., Wright R.F. Systematic Content Analysis of Judicial Opinions // California Law Review. — 2008. — Vol. 96, No. 1. — P. 63–122. — URL: <https://www.jstor.org/stable/20439171> (қаралған күні: 10.05.2026).

96 Epstein L., Martin A.D. Quantitative Approaches to Empirical Legal Research // The Oxford Handbook of Empirical Legal Research / ed. by P. Cane, H.M. Kritzer. — Oxford: Oxford University Press, 2010. — URL: <https://academic.oup.com/edited-volume/35077/chapter-abstract/299090443> (қаралған күні: 10.05.2026).

97 Neuendorf K.A. The Content Analysis Guidebook. — 2nd ed. — Thousand Oaks: SAGE Publications, 2017. — URL: <https://methods.sagepub.com/book/mono/the-content-analysis-guidebook-2e> (қаралған күні: 10.05.2026).

98. Saldaña J. The Coding Manual for Qualitative Researchers. — 4th ed. — London: SAGE Publications, 2021. — URL: <https://uk.sagepub.com/engb/eur/the-coding-manual-for-qualitative-researchers/book273583> (қаралған күні: 10.05.2026).

99. Landis J.R., Koch G.G. The Measurement of Observer Agreement for Categorical Data // Biometrics. — 1977. — Vol. 33, No. 1. — P. 159–174. — DOI: 10.2307/2529310. — URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/843571/> (қаралған күні: 10.05.2026).

100. Қылмыстық істерді кассациялық тәртіппен қарауды регламенттейтін заңнаманы қолдану туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2025 жылғы 29 мамырдағы № 1 нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P250000001S> (қаралған күні: 10.05.2026).

101. Қылмыстық істерді апелляциялық тәртіппен қарау практикасы туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 19 желтоқсандағы № 13 нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P03000013S_ (қаралған күні: 10.05.2026).

102. Қазақстан Республикасының ашық деректер порталы. «Бірінші сатыдағы соттардың қылмыстық істерді қарау бойынша жұмысы туралы» № 1 нысаны. Иесі: Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті. — URL: https://data.egov.kz/datasets/view?index=gp_od_service_1 (қаралған күні: 10.05.2026).

103. Қазақстан Республикасының ашық деректер порталы. № 6 нысан «Қылмыстық істерді қарау бойынша апелляциялық сатыдағы соттардың жұмысы туралы есеп». Иесі: Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті. — URL: https://data.egov.kz/datasets/view?index=gp_od_service_6 (қаралған күні: 10.05.2026).

104. Қазақстан Республикасының ашық деректер порталы. № 6-К нысан «Қылмыстық істерді қарау бойынша кассациялық сатының жұмысы туралы есеп». Иесі: Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті. — URL: https://data.egov.kz/datasets/view?index=gp_od_service_6k1 (қаралған күні: 10.05.2026).

105. Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 645-бабы төртінші, бесінші және алтыншы бөліктерінің Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігін қарау туралы: Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының 2025 жылғы 29 қаңтардағы № 63-НП нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы Конституциялық Сотының ресми интернет-ресурсы. — URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/documents/details/789068?lang=kk> (қаралған күні: 10.05.2026).

106. Consultative Council of European Judges. Opinion No. 11 (2008) on the Quality of Judicial Decisions. — Strasbourg: Council of Europe, 2008. — URL: <https://www.coe.int/en/web/ccje/opinion-n-11-on-the-quality-of-judicial-decisions> (қаралған күні: 10.05.2026).

107. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). Checklist for Promoting the Quality of Justice and the Courts. Adopted at the 11th plenary meeting, 2–3 July 2008. — Strasbourg: Council of Europe, 2008. — URL: <https://rm.coe.int/quality-of-justice-and-courts-checklist-checklist-for-promoting-the-qu/16807913ae> (қаралған күні: 10.05.2026).

108. United Nations Office on Drugs and Crime. Commentary on the Bangalore Principles of Judicial Conduct. — Vienna: UNODC, 2007. — URL: <https://www.unodc.org/conig/uploads/documents/publications/Otherpublications/C>

ommentary on the Bangalore principles of Judicial Conduct.pdf (қаралған күні: 10.05.2026).

[109] Бұлтартпау шараларын санкциялаудың кейбір мәселелері туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2020 жылғы 24 қаңтардағы № 1 нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P200000001S> (қаралған күні: 10.05.2026).

110. Жасырын тергеу әрекеттерін санкциялау туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2020 жылғы 11 желтоқсандағы № 5 нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P200000005S> (қаралған күні: 10.05.2026).

111. Прокурордың, қылмыстық қудалау органдарының әрекеттеріне, әрекетсіздігіне және шешімдеріне шағымдарды соттардың қарауы туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2012 жылғы 27 маусымдағы № 3 нормативтік қаулысы // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P120000003S> (қаралған күні: 10.05.2026).

112. United Nations General Assembly. Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment: Resolution 43/173 of 9 December 1988 // Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. — URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/body-principles-protection-all-persons-under-any-form-detention> (қаралған күні: 10.05.2026).

113. UN Human Rights Committee. General Comment No. 35: Article 9, Liberty and Security of Person. CCPR/C/GC/35. — 16 December 2014. — URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2014/en/104763> (қаралған күні: 10.05.2026).

114. United Nations Office on Drugs and Crime. Handbook on Police Accountability, Oversight and Integrity. — New York: United Nations, 2011. — URL: https://www.unodc.org/e4j/data/_university_uni_/3100_handbook_on_police_accountability_oversight_integrity.html (қаралған күні: 10.05.2026).

115. Academy of Justice under the High Judicial Council of the Republic of Kazakhstan. About us // Official website of the Academy of Justice. — URL: <https://sta.edu.kz/en/about-us/> (қаралған күні: 10.05.2026).

116. Қазақстан Республикасы Жоғары Сот Кеңесінің жанындағы Сот төрелігі академиясы қызметінің қағидаларын бекіту туралы: Қазақстан Республикасы Жоғары Сот Кеңесі Төрағасының 2025 жылғы 24 ақпандағы № 1-8/26 өкімі // Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі «Әділет». — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/D25ARC10912> (қаралған күні: 10.05.2026).

117. Қазақстан Республикасы Жоғары Сот Кеңесінің жанындағы Сот төрелігі академиясы. Құқықтық актілер // Сот төрелігі академиясының ресми сайты. — URL: <https://sta.edu.kz/pravovye-akty/> (қаралған күні: 10.05.2026).

118. European Judicial Training Network. Handbook on Judicial Training Methodology in Europe. — Brussels: EJTN, 2016. — URL: <https://ejtn.eu/wp-content/uploads/2023/10/Handbook-Judicial-training-methodology-in-Europe-2016.pdf> (қаралған күні: 10.05.2026).

119. United Nations Office on Drugs and Crime. Judicial Conduct and Ethics Trainers' Manual. — Vienna: UNODC, 2019. — URL: https://www.unodc.org/documents/ji/training/18-05502_Trainers_Manual_ebook.pdf (қаралған күні: 10.05.2026).

